

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет
Lufthansa Technik (Budapest, Hungary)
Polytechnic Institute of Portalegre (Portalegre, Portugal)
The John Paul II Catholic University (Lublin, Poland)
Vasteras municipality (Sweden)
Bingöl University Science and Literature (Bingöl, Turkey)
Ташкентський Державний технічний університет
імені Іслама Каримова
Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України

XI Міжнародна
науково-практична конференція

АВІАЦІЙНА ТА ЕКСТРЕМАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ У
КОНТЕКСТІ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ДОСЯГНЕНЬ
23-24 квітня 2019 року

Збірник наукових праць

Київ 2019

УДК 159.9:629.7.001.76 (063)
А 202

Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В. Помиткіної, Т.В. Вашеки, О.М. Ічанської. – К. : ТОВ «Альфа-ПК», 2019. – 278 с.

Збірник містить матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції з актуальних проблем авіаційної та екстремальної психології у контексті технологічних досягнень, що відбулася 23-24 квітня 2019 року на кафедрі авіаційної психології Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету.

Голова оргкомітету:

ІСАЄНКО Володимир Миколайович – ректор Національного авіаційного університету, академік Академії наук Вищої школи України, заслужений працівник освіти України, доктор біологічних наук, професор

Заступники голови:

ЯГОДЗІНСЬКИЙ Сергій Миколайович – декан Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету, доктор філософських наук, професор

ПОМИТКІНА Любов Віталіївна – завідувач кафедри авіаційної психології Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету, доктор психологічних наук, професор

Рецензенти:

Бех Іван Дмитрович – директор Інституту проблем виховання НАПН України, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України

Булах Ірина Сергіївна – декан факультету психології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, доктор психологічних наук, професор

Романенко Оксана Вікторівна – професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, доктор психологічних наук, професор

*Рекомендовано до друку Вченою радою Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету
(протокол № 1 від 13 березня 2019 р.)*

ISBN 978-966-1670-39-5

© Колектив авторів, 2019; © Національний авіаційний університет, 2019

Raul Cordeiro
PhD Health Sciences and Technologies, Associate Professor
Polytechnic Institute of Portalegre,
José Carlos Carvalho
PhD Nursing Sciences, Associate Professor
Nursing School of Porto
Portugal

**POSITIVE MENTAL HEALTH IN WORKPLACE:
A NEW GLOBAL AND PREVENTIVE APPROACH FOR
FLIGHT STAFF**

Globally, a considerable part of the working age population is employed and spends at work a substantial part of their daily/weekly time. The workplace is recognized as a place where health, including mental health, must be protected and promoted.

The wellness theme at work or healthy work environments, is will the agenda and its importance is driven by current professional and social contexts and the emergence of psychosocial risks.

The workplace health approach to disease, absenteeism and even ergonomics has clearly neglected a focus on positive aspects and the promotion of healthy workplaces. Stress and well-being at work have become commonplace in the media as well as in scientific journals.

It is important to realize how institutions can respond to the impacts of an ever-changing world of work, both with regard to employee health and in particular in the face of adversity and mental disorders in the workplace. These factors gain special evidence in work environments that are increasingly impersonal, automated and virtual and therefore devoid of affections and emotions so important to mental health. In these environments communication is virtual, mediated by artificial intelligence and therefore more informational than emotional.

However, emotional demands are very evident in occupations involving dealing with people (in particular those involving support for life activities) and in these settings protection against stress, fatigue and burnout is less.

The Luxembourg Declaration (2018) on the promotion of health in the workplace, endorsed by the countries of the European Union, states that Workplace Health Promotion (WHP) is the combined

efforts of employers, employees and society to improve the health and well-being of people at work.

On the other hand, workplaces must follow principles of work organization that provide employees with an appropriate balance between work requirements, skill level, social support, a personnel policy that actively incorporates health promotion issues and an integrated occupational health and safety system. The definition of health and mental health from WHO are classic and refer to a welfare state, where individuals recognize their skills, are able to cope with the normal stresses of day-to-day work in order productive and contribute to their community. The concept of positive mental health is more recent and defined as a state of optimal functioning of the human being, in which the promotion of one's qualities to optimize one's potential is fundamental (Lluch, 2008).

Those positive aspects of mental health, constitute as a key resource for promoting the health of people, favoring a model of Mental Health positive, rather than a model centered on the disease (Barry, 2009; Lluch, 2008). Positive mental health reaches its full potential in healthy environments that foster positive emotional relationships in which the spaces and times of interpersonal relationships are harnessed to the fullest.

A review study conducted by Lindberg et al. (2017) found a list of indicators that characterize healthy workplaces, positive mental health promoters and well-being at work (described in descending order of importance):

- Leadership style;
- Empowerment;
- Autonomy;
- Control at work;
- Participation in decision-making;
- Potential for personal development;
- Climate of positive work;
- Social support of the supervisor;
- Communication between employee and supervisor;
- Objectives clear at work;
- Positive evaluation of supervisors, colleagues and clients;
- Control of working time, sufficient time;
- Equilibrium effort-reward;

- Intellectual stimulation;
- Security of employment.

That positive emotional environment in the workplace, with emphasis on promoting emotions more "pleasant" increases motivation of the person to achieve goals (Catalão & Penim, 2013).

And for the promotion of general well-being there is a need to develop self-knowledge, identifying the capacities, fragilities and awareness and responsibilities (Palha, 2016); having a hollow of attention in a single point, resisting distractions, to objectives and act in a more based on the behavior to be changed (Williams & Penman, 2015); to gauge emotions through strategies and activities that promote well-being (Baptista, 2013); develop abilities to have/maintain healthy relationships, empathy and social abilities (Goleman, 2015); to practice a regular (attractive) physical activity, which activates the production of endorphins, related to good humor, the sleep regulation (Tierno, 2015); have quality of sleep (Straw, 2016) and use rest as a tool allied to a healthy diet (Tierno, 2015).

Lluch (2011), set up to positive mental health, and a conceptual model which is linked to 10 essential recommendations:

- 1 - Positively value the good things you have in your life (at the personal and professional);
- 2 - Placing "affection" in the activities of life;
- 3 - Do not be too hard on yourself and others (tolerance, understanding and flexibility are good for mental health);
- 4 - Do not let negative emotions block personal life;
- 5 - Become aware of the good times that happen, when they happen;
- 6 - Let the emotions flow and interpret the normality of many feelings (not being afraid to cry and 'feel');
- 7 - Find spaces and activities to relax mentally;
- 8 - Try to solve problems when they arise;
- 9 - To take care of their interpersonal relations, both those of the personal sphere and work (colleagues);
- 10 - Make frequent use of the sense of humor in life.

The focus shifting to more positive aspects is of great importance for the improvement of the whole mental health of the population (Marson, 2013). Hormonal metabolism (noradrenaline, adrenaline)

influences the release of stress, which conditions the immune system (Goleman, 2010).

The amount of white blood cells present in most optimistic people is greater than in the most pessimistic, so optimists are less susceptible to infectious diseases (Seligman, 2012) and who can replace negative emotions and more anxious thoughts for more positive feelings, will be less predisposed to the disease.

The working environment of flight personnel is especially complex. It develops in a spatially limited environment and defies physical laws of alternating between light and dark and between day and night. A limited movement environment occurs.

We know that when the evolutionary barriers of movement are compromised adversities such as jet lag, fatigue, or increased arousal and stress can arise. For the flight crew, there may be additional problems related to judgment, decision making, perception and concentration, among others (Bor & Hubbard, 2006). It is also known that work in travel environments areas are not beneficial to interpersonal relationships since they involve shift work, family absences and stress that require high resilience and coping.

We can understand that there are five major sources of mental health problems among aviation employees. These problems include:

- (a) tensions associated with coping, safety and survival;
- (b) stress arising from workload, work organization and organizational climate (eg scales, frequency of flights, jet lag, financial compensation);
- (c) personal problems that result from disruption of personal relationships, which clinical research suggests should act as shock absorbers of stress at work;
- (d) concerns about loss of license as a consequence of the appearance of a disqualifying medical condition;
- (e) normal psychological problems that occur naturally in the daily lives of the general population. As Jones et al. (1997) emphasized that pilots not only have to deal with the unique pressures of airplanes but also have to deal with the normal pressures of everyday life and insecurity at work. There is currently no published data from longitudinal or cross-sectional studies to help us understand the relative weight of each of the different causes of mental health problems among aviation personnel and how these may have changed over time.

However, irrespective of the source of mental health problems, the outcome can be equally serious, if not devastating, for the individual concerned.

Recently, the most varied studies have revealed, regarding flight personnel, that the organization of their work and patterns of change can affect their personal relationships and essential life activities such as sleep (Avis, Bor & Eriksen, 2019; Pellegrino & Marqueze, 2019).

In another case (Bauer & Herbig, 2019), in a study with 72 European Helicopter emergency medical services (HEMS) pilots' (24 Western European and 48 Eastern European, mean age = 51.9 years) the foundations show that working conditions are known to affect motivation, well-being, and ultimately work performance.

Curiosely, HEMS pilots' perception of their work situation seems to be positive, and they are highly engaged in their work. The pilots' strong identification with their work should be taken into account in mental health support systems based on positive mental health.

In other situations, such as under military stress, Sung et al. (2019) concluded that the degree of stress was positively correlated with psychological maladjustment, while cognitive flexibility was negatively associated with psychological symptoms and the cognitive flexibility demonstrated a significant moderating effect on the relationship between stress and psychological symptoms. Such results suggest that cognitive flexibility may serve as a protective factor in the potential effects of stress on psychological adjustment. Implications and suggestions for future research are discussed.

In a more positive sense, Demerouti et al. (2018), in a study among airline pilots, aimed at uncovering the work characteristics (job demands and resources) and the outcomes (job organization and happiness) that are related to burnout for this occupational group using a large sample of airline pilots. The burnout was negatively related to pilots' happiness with life. These findings highlight the importance of psychosocial factors and health for both pilots and airlines.

Finally, and in a negative perspective, Mulder & Rooy (2018) refer that in the last 35 years, 17 commercial aviation accidents and incidents, with 576 fatalities, could have been attributed to mental disease of a pilot.

They also mentioned that they are mostly related to impaired coping with negative life events. Negative life events are clearly related

to suicidal thoughts, attempts, and completed suicide. A protective effect of peer-support programs on mental health problems has not been established, although peer-support programs are generally appreciated by those involved.

In conclusion, mental well-being and absence of mental illness are essential for the safe performance of duties sensitive to pilot and aviation safety. There are many mental health conditions, such as grief, psychosocial stress, depression, anxiety, panic disorders, personality disorders and substance abuse, which are common and show patterns that facilitate early detection and have proven effective treatment strategies.

References

1. Avis, T., Bor, R., & Eriksen, C. (2019). The Impact of Work on Pilots' Personal Relationships. *Aviation Psychology and Applied Human Factors*, 9, 31-41.
2. Baptista, A. (2013). *Aprender a ser feliz - Exercícios de Psicoterapia Positiva*. Lisboa: Pactor.
3. Barry, M. M. (2009). Addressing the determinants of positive mental health: Concepts, evidence and practice. *International Journal of Mental Health Promotion*, 11(3), 4-17.
4. Bauer, H., & Herbig, B. (2019). Occupational Stress in Helicopter Emergency Service Pilots From 4 European Countries. *Air Medical Journal*, 38 (2), 82-94.
5. Bor, R. & Hubbard, T. (2006). Aviation Mental Health: An Introduction. In R. Bor & T. Hubbard (ed.) *Aviation Mental Health: Psychological Implications for Air Transportation* (pp. 01-09). Aldershot, England: Ashgate
6. Catalão, J. & Penim, A. (2013). *Ferramentas de Coaching*. 7ª Edição. Lisboa: Lidel.
7. Demerouti, E., Veldhuis, W., Coombes, C., & Hunter, R. (2018). Burnout among pilots: psychosocial factors related to happiness and performance at simulator training. *Ergonomics*, 1-13.
8. Goleman, D. (2010). *Inteligência Emocional*. Lisboa: Temas e Debates
9. Goleman, D. (2015). *Como Ser um Líder. A importância da Inteligência Emocional*. Lisboa: Temas e Debates.
10. Jones, D., Katchen, M., Patterson, J., & Rea, M. (1997). In R.

- DeHart (ed.) *Fundamentals of aerospace medicine* (pp. 593-642). Baltimore MD: Williams & Wilkins.
11. Lindberg, P., Karlsson, T., Nordlöf, H., Engström, V., & Vingård, E. (2017). *Factors at work promoting mental health and wellbeing at work - a systematic literature review*. Presented at the 5th World Congress International Positive Psychology Association, 13-16 July 2017, Montreal, Quebec, Canada. Retrieved from <http://www.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1129336&dswid=-8932>
 12. Lluch, M. T. (2008). *Concepto de salud mental positiva: Factores relacionados*. In J. Fornes, y J. Gómez (coord.), Recursos y programas para la salud mental. Enfermería psicosocial II (pp. 37-69). Madrid: Fuden, Colección líneas de especialización en enfermería.
 13. Lluch, M. T. (2011). Decalogue of Positive Mental Health. *Barcelona: Dipòsit Digital de la UB. Col·lecció Omado*.
 14. *Luxembourg Declaration on Workplace Health Promotion in the European Union* (2018). Retrieved from http://www.move-europe.it/file%20pdf/2018%20Version%20Luxembourg_Declaration_V2.pdf
 15. Marson, J. (2013). *Aprenda a dizer Não sem se sentir culpado*. Amadora: Editora Nascente.
 16. Mulder, S., & de Rooy, D. (2018). Pilot mental health, negative life events, and improving safety with peer support and a just culture. *Aerospace medicine and human performance*, 89(1), 41-51.
 17. Palha, M. (2016). *Uma Caixa de Primeiros Socorros das Emoções*. Lisboa: Letras e Diálogos.
 18. Pellegrino, P., & Marqueze, E. C. (2019). Aspects of work and sleep associated with work ability in regular aviation pilots. *Revista de saúde publica*, 53, 16.
 19. Seligman, M. (2012). *Florescer: uma nova compreensão sobre a natureza da felicidade e do bem-estar*. Rio de Janeiro: Objetiva.
 20. Sung, E., Chang, J. H., Lee, S., & Park, S. H. (2019). The Moderating Effect of Cognitive Flexibility in the Relationship Between Work Stress and Psychological Symptoms in Korean Air Force Pilots. *Military Psychology*, 31:2, 1-7.

21. Tierno, B. (2015). Karaté Mental: Manual de Defesa contra os Golpes da Vida. Lisboa: Marcador Editora.
22. Williams, M. & Penman, D. (2015). Mindfulness - Atenção Plena. Alfragide: Lua de Papel.

Kasım TATLILIOĞLU

Assoc. Prof. Dr. of Bingöl University,
Arts and Science Faculty, Department of Psychology,
Bingöl, Turkey

A MENTAL HEALTH PROBLEM OF TODAY: JOB BURNOUT SYNDROME

Abstract. The aim of this study is to establish a conceptual framework relating the syndrome of job burnout. Job and career acquisition are indispensable for human life. Burnout syndrome which is one of today's workings biggest problem, creates negative impact on working in their business life. Today, job burnout is an among emphasized issue. Job burn out is seen as one of the most important of today's complex life circumstances, from individual, organizational and social aspects. Maslach and Jackson (1981) introduced the most widely accepted conceptualization of burnout that has three dimensions: emotional exhaustion, depersonalization, and reduced personal accomplishment. Burnout, shows itself by emotional, psychological, social, behavioural, physical and physiological symptoms. Job burnout can cause psychophysical problems such as, headaches, gastrointestinal illness, high blood pressure, diabetes, muscle tension, chronic fatigue, anomie anxiety, depression, and sleep disturbances. Furthermore negatively impacts teaching quality, student achievement, school climate, and social welfare. Along with burnout, there are consequences such as intention to leave work, conflict and incompatibility, and increase in work accidents. That is when burn out increases, the level of job satisfaction decreases. Job burnout affects both individual and organizational factors. Job burnout is a problem in many professions, but it significantly more prevalent in the helping professions. The findings also show that work overload, stress, gender, time pressure, lack of control, management approach, inequality, competitive relations, communication problems, low motivation, physical environment, and

lack of autonomy in decision making and similar factors are associated with burnout. In order to prevent and reduce burnout levels, some suggestions were also included in the study. Recently, the work on burnout has expanded internationally. The data gathered from results of the research were discussed in the relevant literature.

Key words: *Job burnout, emotional exhaustion, depersonalization, personal accomplishment, effective factors.*

1. INTRODUCTION

By the industrial revolution in the second half the 18th century, industrial production has been accelerated and the human race with the machinery has begun. As biological and emotional existence, adaptation of human beings to the speed and intensity of work life, have become more challenging. It was seen that the negative effects of this fast pace on human life was noticed in 1950's and conceptualized in 1970's. Previously these negative symptoms had been explained by "stress" concept, and later it has been expressed by "burnout" concept. In modern life reading the meaning of life through only work triggers this negative process. The problems encountered in work life, contain whole dimensions of human life and cause to harm on the human psyche. The concept of burnout is a concept that has entered the literature in the United States in the 1970's in order to express the professional burnout of the employees in the service sector.

When the concept of burnout handled individually in psychological base, borders of the issue expands and extends to the various dimensions of social life. Considering in organizational level, burnout is limited with the working life working environment and a professional, and the effects of these factors on individual person are handled. In this context, transition can be possible from concept of "burnout" to "job burnout" (Boyar, 2011: 16).

Fredenberger (1974) first coined the term to describe emotional depletion, motivational loss and commitment reduction experienced by human service workers after prolonged and extensive stress conditions (Soderfelt and Soderfelt, 1995; cited by Khezorlou, 2012). The concept was further popularized in social sciences in the writings of Maslach (1976) who defines burnout as "a syndrome of emotional exhaustion and cynicism that occurs frequently among individuals who do "people-work" of some kind" (Maslach and Jackson, 1981).

Based on the pioneering work of Freudenberger (1974) and Maslach (1976), Maslach and Jackson (1981) introduced the most widely accepted conceptualization of burnout and construed it as a psychological syndrome that has three dimensions: *emotional exhaustion* (EE) referring to feelings of being emotionally drained by intense contact with other people, *depersonalization* (DP) referring to negative attitudes or callous responses toward people, and *reduced personal accomplishment* (PA) referring to a decline in one's sense of competence and of successful achievement in working with people (Maslach, 1982; Maslach and Leiter, 1997; Maslach, Schaufeli and Leiter, 2001).

Burnout is quite prevalent in all professions in the modern world and can certainly cause considerable economic, social and psychological costs to employees and employers. Burnout “can cause such physical problems as headaches, gastrointestinal illness, high blood pressure, muscle tension, and chronic fatigue”, and it also “may lead to mental distress in the form of anxiety, depression, and sleep disturbances”. The relationship between the burnout syndrome and the psychological characteristics of the individual is one of the most frequently mentioned topics in business life in recent years. The problems that arise with burnout lead to a decrease in productivity, job dissatisfaction and the prevention of professionalism.

2.THEORETICAL AND CONCEPTUAL FRAMEWORK

2.1. Definition of Job Burnout

There are many definitions of the concept of burnout. Some of these definitions:

- According to Maslach (1982) burnout is psychological syndrome that occurs in a long time as a reaction to the stress building factors in the workplace.
- According to Pines and Aranson (2010) burnout is situations that require emotional demands as a state of physical, emotional, and mental exhaustion caused by prolonged exposure.
- According to Furner (2017) job burnout is a term used to describe a state of physical, emotional, and mental exhaustion, which occurs after long-term exposure to situations that are emotionally demanding.
- According to Özipek (2006) burnout is defined as an internal psychological life situation that occurs as a personal level of weariness,

which includes mental, physical exhaustion, expectations, attitudes and perceptions.

- According to Galanikis (2009) burnout is a professional person, the profession to break with the original meaning and purpose, is no longer interested in the people of the service is no longer interested in the former.
- The concept of depletion is in the dictionary of Turkish Language Institution (TDK) burnout is explained as the power of being lost, not being effortless.
- Burnout is defined as “a work-related syndrome that stems from an individual’s perception of a significant discrepancy between effort (input) and reward (output)” (Farber, 1991: 24).

2.2. Maslach's Burnout Model

Maslach & Jackson (1981) introduced the most widely accepted conceptualization of burnout that has three dimensions: “*Emotional exhaustion (EE)*”, “*depersonalization (DP)*” and “*Reduced Personal Accomplishment (PA)*” (Maslach & Leiter, 1997; Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001; Tsigilis, Koustelios & Togia, 2004: 668).

According to Maslach's burnout model, these reactions are classified in three dimensions as emotional exhaustion, depersonalization and personal sense of accomplishment. (Maslach, Schaufeli & Leiter, 2001).

2.2.1. Emotional Exhaustion

Emotional exhaustion indicates the individual stress dimension of burnout and decreases the emotional and physical resources of the individual. The first signs of burnout are seen at this stage. It is the most important component of 3 sub-dimensions of burnout. Emotional exhaustion starts to lose self-confidence by thinking that it is not as productive as it used to be, prefer loneliness and start to escape from people (Dinç, 2018: 24).

2.2.2. Depersonalization or Cynicism

Depersonalization (or cynicism) referring to negative attitudes or callous responses toward people (Maslach, Schaufeli and Leiter, 2001). It represents the interpersonal dimension of burnout and refers to negative, rigid attitudes and unresponsiveness to work. The individual perceives himself/herself and the people he serves in non-human manner. It represents the interpersonal dimension of burnout and refers to negative, rigid attitudes and unresponsiveness to work. The individual

perceives himself/herself and the people he serves in non-human manner (Garden, 1987). The person remains cold, indifferent and indifferent to the feelings of the people outside him. In this dimension of burnout, employees minimize the level of relationship with the concern of the perpetual evil coming from the people around them.

Desensitization syndrome is a negative feeling state that gradually increases and consumes the individual. Symptoms, cold, unrelated to people around him, indifferent, distant and even non-human attitudes and behaviors are shown. To use a humiliating, humiliating and cynical language in their relations is to be strict, prescriptive and inelastic behaviors and attitudes towards their job and institution in their profession (Maslach & Jackson, 1981; Maslach ve Goldberg, 1998; Tsigilis, Koustelios & Togia, 2004).

2.2.3. Reduced Personal Accomplishment

Reduced personal accomplishment referring to a decline in one's sense of competence and and/or productivity at work. Feeling of personal failure is to evaluate itself as negative (Maslach, 2003). Because of the negative way of thinking that an individual develops about himself, he perceives himself as inadequate and unsuccessful in terms of work, event and situation.

The person loses his self-esteem with the feeling of inadequacy and becomes depressed with self-blame. The third sub-dimension of burnout, the feeling of low personal accomplishment, causes negative thinking and judgmental attitudes about others (Dinç, 2018: 24).

The individual who feels a fall in personal accomplishment feels himself inadequate. In this dimension, the individual feels a general disadvantage in his evaluations, considers that he has not made any progress in his work, or even regressed, that the effort he has made is of no use and makes no difference in his environment. The person who evaluates himself/herself as unsuccessful will not be able to perform the actions that he/she can accomplish or can realize and to avoid self-pacification and occupational behavior.

2.3. Symptoms of Job Burnout

The main symptoms that may occur in the case of exhaustion are evaluated in three types as psychophysiological, psychological and behavioral:

2.3.1. Psycho-physiological Symptoms

- Fatigue and exhaustion

- Energy loss
- Chronic colds and sleep disorders
- Gastrointestinal disorders and weight loss
- Difficulty in breathing
- Psychosomatic diseases
- Increased incidence of coronary heart disease

2.3.2. Psychological Symptoms

- Expressive exhaustion
- A chronic irritability
- Irritability
- Difficulty in cognitive skills
- Frustration
- Depressed mood
- Anxiety
- Unrest
- Impatience
- Fall in respect
- Değersizlik
- Hypersensitivity to criticism
- Inability to make decisions
- Apathy
- Feel and sense of meaninglessness
- Hopelessness

2.3.3. Behavioral symptoms

- Making mistakes
- Keep some postponement or creep
- Don't come late
- Failure to work without permission or due to illness
- Tendency to leave work
- Service distortion
- Disturbance in relations outside of work and work
- Increase in accidents and injuries
- Demonstrating a cynical attitude towards the people and the servants
- Instead of dealing with other things
- Loss of interest (Sabuncuoğlu, 1996).

Kalimo and Mejman (1987) offer an additional comprehensive list of burnout symptoms “such as low morale, a negative attitude towards

patients, clients, or similar types of person at work, a cynical attitude towards the achievement of working goals, exaggerated confidence expressed in overt behavior, absenteeism, frequent changes of job, and other escapist behavior such as using drugs”.

2.4. Job Burnout Risk Factors

You might be more likely to experience job burnout if:

- You identify so strongly with work that you lack balance between your work life and your personal life
- You have a high workload, including overtime work
- You try to be everything to everyone
- You work in a helping profession, such as health care
- You feel you have little or no control over your work
- Your job is monotonous

2.5. Handling Job Burnout

Try to take action. To get started:

- Evaluate your options. Discuss specific concerns with your supervisor. Maybe you can work together to change expectations or reach compromises or solutions. Try to set goals for what must get done and what can wait.
- Seek support. Whether you reach out to co-workers, friends or loved ones, support and collaboration might help you cope. If you have access to an employee assistance program, take advantage of relevant services.
- Try a relaxing activity. Explore programs that can help with stress such as yoga, meditation or tai chi.
- Get some exercise. Regular physical activity can help you to better deal with stress. It can also take your mind off work.
- Get some sleep. Sleep restores well-being and helps protect your health.
- Mindfulness. Mindfulness is the act of focusing on your breath flow and being intensely aware of what you're sensing and feeling at every moment, without interpretation or judgment. In a job setting, this practice involves facing situations with openness and patience, and without judgment.
- Keep an open mind as you consider the options. Try not to let a demanding or unrewarding job undermine your health (www.mayoclinic.org).

2.6. Stages of Burnout

Exhaustion defined in four stages:

Stage I. Enthusiasm: In this stage, a high level of happiness, increase in energy and non-realistic dimensions are observed. For the person the profession is the forefront of everything.

Stage II. Stagnation: In this stage there is a decrease in desire and hope. The person began to feel uncomfortable with the difficulties they encountered in practicing his profession. Sorgulanmaya başlanan işden başka bir şey yapmıyor olmaktır.

Stage III. Frustration: In this stage, the person experiences an intense sense of disability.

Stage IV. Apathy: In this stage, there is a very deep emotional rupture or infertility, deep disbelief and hopelessness. After all, one does not enjoy his profession anymore (Çitil, 2014: 7).

3. LITERATURE REVIEW

The first phase of burnout research emerged in America in the 1970's. The first studies on the subject are based on the experiences and case studies of employees who work in social services and health sector and whose aims are to help people. The first articles on burnout were written by German psychiatrist Freudenberg (1974) and Maslach, who was a social psychologist in 1976. Researches on burnout began to be carried out in the 1980s. Many books and articles have been published. Various new scales and research methods have been developed to measure burnout. In the 1990s, there have been different applications. Nowadays, the extinction phenomenon, which has a large literature, has been the subject of research in many different fields and continues to be (Boyar, 2011: 21). There are many studies on burnout. Its treatment is very rare, with little treatment.

Results of some research on burnout:

According to the results of the study conducted by Mahmood (2017) statistically significant differences in levels of teachers' burnout were found in the cases of their gender, ages, teaching experiences, age groups taught by the teachers, classroom population and type of institution (in an independent preschool-in a preschool classroom in a primary school). Furthermore, there was a statistically significant difference in their burnout level in the cases of their educational level and their working status (hourly paid-salaried). (Mahmood, 2017: 8)

According to the results of the study conducted by Özgür (2007) a significant negative relationship has been found between job

satisfaction and burnout in the research. According to this, when job satisfaction level increases, burnout level decreases, and when job satisfaction level decreases, burnout level increases.

According to the results of the study conducted by Dincerol (2013) investigated for the differentiation levels of teachers' job burnout and professional burnout. The results of the study indicate that there is a meaningful differentiation between the job burnout levels of teachers and their professional burnout levels. Besides, an increase in the professional burnout levels has also been observed according to the results. Especially, this differentiation level is high regarding the school where teachers work.

According to the results of the study conducted by Khezerlou (2012) the results revealed that Turkish teachers experience more Emotional Exhaustion (EE) burnout than Iranian teachers who perceive more reduce personal accomplishment (PA) than Turkish teachers, whereas, Iranian and Turkish teachers experience Depersonalization (DP) burnout almost equally.

The results of qualitative part displayed Iranian teachers considered the administrative factors as the main source of burnout, while Turkish teachers concentrated on school-level factors. Revealed that Turkish teachers experience more EE burnout than Iranian teachers who perceive more PA than Turkish teachers, whereas, Iranian and Turkish teachers experience DP burnout almost equally.

According to the results of the study conducted by Cui, Chao, Han, Zhang, Ren & Shi (2018) the modern society puts great stress on the Science and Mathematics Teachers in basic education schools. Stress of interpersonal relationship positively predicts one's decreased sense of achievement, emotional exhaustion and depersonalization while employment stress also positively predicts on emotional exhaustion. However, by contrast, stress of job reputation has a backward prediction on depersonalization. The Science and Mathematics Teachers in basic education schools are under stress of career development, workload, examinations, interpersonal relationship, roles, responsibility and unemployment. These stresses have positive correlation with emotional exhaustion obviously. It comes to the conclusion that job stress in different surroundings leads to the 3 reasons for the Science and Mathematics Teachers' job burnout, which shows a remarkable correlation between job stress and job burnout.

According to the results of the study conducted by Çitil (2014) it has been determined that midwives have a normal emotional exhaustion and apathy level in terms of age, education, marital status, income, number of children and the existence of the people they have to care; and they have a high level of exhaustion in terms of personal success. It is found that emotional intelligence levels are higher in 25 and below 25 age group that is is high school graduated, having more incomes than expenses, married, having no children and having no care burden. It is indicated that emotional exhaustion and depersonalization levels of midwives working in hospitals are higher and their individual success is lower. It is indicated that the mean scores of the emotional exhaustion scale and the depersonalization scale of midwives are normal and they have lower levels of individual success and a good level of emotional intelligence.

According to the results of the study conducted by Boyar (2011) it was determined that although the role ambiguity has impact on other dimension of the burnout the greatest impact was on reduced personal accomplishment. Excessive workload is found to be effective in most dimensions of emotional exhaustion and depersonalization.

In 1992, a study by Cherniss was shown that young workers could not sufficiently resist burnout and could easily abandon their work with great ideal and dreams. Results showed that subjects who were more burned out early in their careers were less likely to change careers and more flexible in their approach to work as rated by confidants at the time of follow up. The results suggest that early career burnout does not seem to lead to any significant, negative, long term consequences. However, burnout occurring later in the career might have more serious long term effects.

4. EVALUATION AND CONCLUSION

Research on burnout; showed that the results of burnout may have serious effects on the individual, and that there may be waves growing in terms of the individuals they serve in the field and in which they serve. Burnout is a common problem especially in occupational groups serving people.

When the studies about burnout are examined, the results of burnout after the symptoms and reasons are emphasized. Burnout develops and maintains over time and is more static situation. People who feel burnout could not use their potential well enough, as a result of

this the productivity of organizations drops. Burnout can cause psychophysical problems such as, headaches, gastrointestinal illness, high blood pressure, diabetes, muscle tension, chronic fatigue, anomie anxiety, depression, and sleep disturbances. Moreover, teacher burnout is a major concern in educational settings and negatively impacts teaching quality, student achievement, school climate, and social welfare. Therefore, the study was useful for educational purposes. Job burnout refers to physical and mental exhaustion caused by job stress.

Job burnout is the result of long-term job stress that wasn't recognized and addressed before it spun out of control. It involves mental, emotional or physical exhaustion, frequently accompanied by an overwhelming sense of hopelessness. Job burnout doesn't happen overnight. It is a gradual process that begins with chronic stress and evolves over time. Let's take a look at some of the signs and symptoms. As you read through the list, think about your own situation. Could you possibly be on the path to job burnout? The early symptoms of burnout may be subtle, but they will continue to get worse over time unless corrective measures are taken. Job burnout is a special type of work-related stress — a state of physical or emotional exhaustion that also involves a sense of reduced accomplishment and loss of personal identity. "Burnout" isn't a medical diagnosis. Some experts think that other conditions, such as depression, are behind burnout. Some research suggests that many people who experience symptoms of job burnout don't believe their jobs are the main cause. Whatever the cause, job burnout can affect your physical and mental health. Consider how to know if you've got job burnout and what you can do about it (www.mayoclinic.org).

Studies on various professions reveal that the workers are not interested in the problems in the work environment, they withdraw themselves and they spend less time on their works. Employees' health problems, as well as, not to come, late, report, such as increasing tendencies It has been observed. The impact of all these problems on work quality and efficiency is undeniable. Depletion starts with the damage of the individual in the center, and as a social problem affecting the social environment and causing financial damages such as productivity and quality is emerging.

Burnout is not a passive mood that affects the individual. The negative effects of the person living near burnout are progressing at a

circular speed towards the most distant ones. Not only himself; it affects the student, his colleagues, superiors, the functionality and even the region of the institution.

References

Boyar, E. (2011). An Investigation of Job Burnout among Accounting Employees in Turkey. (Unpublished Master's Thesis). Sakarya University, Institute of Social Sciences, Sakarya.

Cui, Q.; Chao, Q.; Xiaoxia, Z.; Jin H.; Ren, Y. & Shi, J. (2018). Job Stress, Burnout and the Relationship Among the Science and Mathematics Teachers in Basic Education Schools. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education*, 14(7), 3235-3244.

Chernis, C. (1992). Long-term consequences of burnout: An exploratory study. *Journal of Organization Behaviour*, 13(1), 1-11.

Çitil, E.T. (2014). Evaluation of Job Burnout and Emotional Intelligence and Determination of Effective Factors In Midwives. (Unpublished Master's Thesis). Atatürk University, Institute of Health Sciences, Erzurum.

Dinç, G. (2018). Examination of Job Burnout Levels and Subjective Well-Being Levels of Special Education Teacher Working in Private Educational Institutions. (Unpublished Master's Thesis). Biruni University, Institute of Education Sciences, İstanbul.

Farber, B. A. (1991). *Crisis in Education: Stress and Burnout in the American Teacher*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

Khezerlou, E. (2012). A Cross-Cultural Examination of English Language Teachers' Job Burnout: The Case of Iran and Turkey. (Doctoral Thesis). Hacettepe University, Institute of Social Sciences, Ankara.

Kalimo, R. & Mejman, T. (1987). Psychological and Behavioral Responses to Stress at Work. (Ed., In R. Kalimo, M. A. El-Batawi, and C. L. Cooper), *Psycho-social Factors at Work and Their Relation to Health*. Geneva: World Health Organization.

Mahmood, S. M. R. (2017). Relationship between Preschool Teachers' Job Burnout Level and Organizational Cynicism Attitudes. (Unpublished Master's Thesis). Yüzüncü Yıl University, Institute of Education Sciences, Van.

Maslach, C. (1982). *Burnout: The Cost of Caring*. Englewood

Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc.

Maslach, C. & Leiter, M. P. (1997). The Truth about Burnout. How Organizations Cause Personal Stress and What to Do about It. California, San Francisco: Jossey-Bass publishers.

Maslach, C. & Jackson, S. (1981). The Measurement of Experienced Burnout. *Journal of Occupational Behavior*, 2, 99-113.

Maslach, C., Schaeferli, W. B. & Leiter, M. (2001). Job Burnout. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 397-422.

Maslach C. (2003). Job Burnout Directions in Research and Intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 12(5), 189-192.

Maslach, C. & Goldberg, J. (1998). Prevention of burn out: New perspectives. *Applied and Preventive Psychology*, 7, 63-74.

Garden, AM. (1987). Depersonalisation, a Valid Dimension of Burnout. *Human Relations*, 40, 545-560.

Özgür, B. B. (2007). The Relationship Between Job Satisfaction and Burnout Levels of English Teachers. (Unpublished Master's Thesis). Yeditepe University, Institute of Social Sciences, İstanbul.

Özipek, A. (2006). The level of occupational burnout in teachers working in secondary schools and their causes. (Unpublished Master Thesis). Trakya University, Institute of Social Sciences, Kırıkclareli.

Furner, J. M. (2017). Teachers and Counselors: Building Math Confidence in Schools. *European Journal of STEM Education*, 2(2), 3.

Galanikis, M. (2009). Factorial Structure and Psychometric Properties of the Maslach Burnout Inventory (MBI) in Greek Midwives. *Europe's Journal of Psychology*, 4, 52-70

Dincerol, C. (2013). The analysis of Burnout Syndrome in Terms of Job Burnout and Occupational Burnout: An Application on Teachers. (Unpublished Master's Thesis). Gazi University, Institute of Education Sciences, Ankara.

Pines, A. M., Aranson, E. & Kaffry, D. (1981). Burnout: From Tedium To Personal Growth, New York: Free Press.

Sabuncuoglu, Z. (1996). Organizational Psychology. Bursa: Ezgi Bookstore Publications.

Tsigilis, N. S. Koustelios, A. ve Togia, A. (2004). Multivariate Relationship and Discriminant Validity Between Job Satisfaction and Burnout. *Journal of Managerial Psychology*, 19 (7), 666-675.

Online links:

<https://study.com/academy/lesson/what-is-job-burnout-definition-signs-symptoms.html>, Definition of Job Burnout, Accessed March 17, 2019.

[xhttps://www.mayoclinic.org/healthy-lifestyle/adult-health/in-depth/burnout/art-20046642](https://www.mayoclinic.org/healthy-lifestyle/adult-health/in-depth/burnout/art-20046642), Nov, 21, 2018. Accessed March 21, 2019.

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5cb4af23a51e40.37674772, Accessed April 14, 2019.

Ашурбеков Розмат Хомутбекович

кандидат технических наук, доцент

Ташкентский Государственный технический университет

имени Ислама Каримова

Ташкент (Узбекистан)

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КУЛЬТУР МЕНЕДЖЕРОВ США, ГЕРМАНИИ, РОССИИ, КАЗАХСТАНА И УЗБЕКИСТАНА НА УРОВНЯХ МЕР И ЦЕННОСТЕЙ КУЛЬТУР

Национальная культура влияет на все аспекты развития экономики и жизни страны [1]. Национальная культура определяет состояние сфер науки и образования, а также влияет на развитие международного сотрудничества в этой сфере. Культура определяет поведение пилотов, членов экипажа, бортпроводников, авиадиспетчеров и наземного персонала УВД в обычных и необычных ситуациях [2,3]. Такие меры национальных культурных ценностей, как: Дистанция власти, Индивидуализм-Коллективизм, Избегание неопределённости критичны для обеспечения безопасности полётов [3]. Следовательно, развитие и укрепление знаний о сходствах и различиях национальных культур у работников гражданской авиации необходимы для обеспечения безопасности, регулярности и эффективности полётов как на местных, так и на международных маршрутах.

Развитие международного сотрудничества привело к росту количества исследований о сравнительных изучениях культур населения стран мира. В свою очередь, знания, полученные в результате этих исследований, повлияли на ускорение интеграции экономик стран в мировую экономику, тем самым, увеличивая

темпы глобализации [4]. Это привело к установлению тесной взаимосвязи между ростом доли экономик стран в экономике мира, их местом и роли в глобализации и количеством сравнительных исследований культур этих стран [1,4,5].

Изучение результатов 598 научных исследований с охватом ответов более 200000 респондентов выявило, что с помощью мер культурных ценностей можно предсказать многие показатели деятельности организаций, включая выполнение работы, пропуски на работе, товарооборот, обязательство перед своей организацией, идентификацию, поведение людей, отношение к работе в группе, поиск обратной связи, показ эмоций, устои, поведение [6]. Национальные культурные ценности более сильно связаны с результатами работы менеджеров (чем студентов), старших по возрасту, мужчин и более образованных респондентов (чем менее образованных) [6].

Развитие эффективности менеджеров, которые принадлежат различным национальностям, в их совместной деятельности зависит от их культурной компетентности. Развитие знаний в области сравнительных исследований национальных культурных ценностей менеджеров важны для повышения уровня культурной компетентности в подготовке профессиональных кадров. Развитие знаний о культуре менеджеров США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана с использованием современных методов сравнительных исследований очень полезно для развития экономики и благосостояния населения этих стран, а также темпов интеграции экономики этих стран в мировую экономику. В работе [7] проведено сравнительное исследование культур менеджеров четырёх стран: Германии, США, Казахстана и Узбекистана. В работе [8, 9] определены меры культуры менеджеров России и осуществлено их сравнение с культурами менеджеров Германии, США, Казахстана и Узбекистана. В работах [10, 11] описаны и обсуждены сходства и различия культур менеджеров этих стран на уровнях мер культурных ценностей и национальных культурных ценностей. Основные этапы, которые включают сравнительные исследования культур населений стран и регионов перечислены в работе [7]. В ходе выполнения научно-исследовательского проекта “Сравнительное исследование культур США, Японии, Германии, стран БРИКС и Центральной Азии” выполнены все этапы

сравнительного анализа культур США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана. В данной работе осуществлено сравнительное исследование культур менеджеров США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана на уровнях мер и ценностей культуры и приведены её результаты. Ниже приведены следующие из основных этапов выполненного исследования: метод исследования и определение мер культурных ценностей, которые использованы в нём, анализ опубликованных работ и формулирование гипотез о соотношениях количественных значений мер культур для пяти стран, результаты сравнительного исследования культур менеджеров-респондентов из пяти стран, проверка сформулированных гипотез, сравнительный анализ культур менеджеров, обсуждение некоторых аспектов и причин сходств и различий культур для групп респондентов менеджеров из пяти стран. В работе немного больше внимания уделено особенностям культуры России и Узбекистана по сравнению с культурами других трёх стран.

Метод исследования и меры национальных культурных ценностей. Для проведения сравнительных исследований культур широко используются меры культуры, которые были обнаружены, определены, сформулированы и обоснованы в работах Гирта Хофстеде [12], группы авторов исследовательского проекта GLOBE [13], Фонса Тромпеннарс [14], Эдварда Холл [15] и многих других. Эти работы открыли новое понимание в исследовании культур и расширили возможности количественного измерения культуры. Поэтому вышеперечисленные работы широко используются в теории и практике сравнительных исследований культур. В качестве метода проведения данного исследования была выбрана обновлённая версия Модуля Исследования Ценностей 2008 Гирта Хофстеде и его коллег [16]. В работах [9, 12, 16] приведены краткие сведения об определении культуры и мерах культур, использованные авторами этого модуля. Названия этих мер культур, их определения и краткое обозначение приведены ниже. Описание и обсуждение результатов исследования проведены анализом количественных значений отношений менеджеров исследуемых пяти стран на основные культурные ценности, которые использованы в Модуле Исследования Ценностей 2008 (VSM 2008) [16]. Изложение описания и обсуждения осуществлено

в той последовательности мер культурных ценностей, в какой оно выполнено во многих опубликованных работах включая и работы [7, 16].

Дистанция власти (PDI). Эта мера связана с проблемой отношения обществ к неравенству между людьми, то есть она описывает насколько случаи неравенства между людьми в различных обществах выше определённой нормы.

Индивидуализм и Коллективизм (IDV-COL). Эта мера определяет, который из двух, индивидуализм или коллективизм, преобладает во взаимоотношениях в данном обществе.

Мужественность и Женственность (MAS-FEM).. Мужественность сильно проявляется в обществе, где существует очевидная разница между социальными гендерными ролями: мужчина ориентирован к признанию, жесткой борьбе, материальному благополучию; женщина - сравнительно скромная, мягкая, и заботится качеством жизни. Женственность относится к обществу, где социальные гендерные роли перекрывают друг друга; в таком обществе ожидают, что мужчина и женщина оба скромные, мягкие и озабочены качеством жизни.

Избегание неопределённостей (UAI). Данная мера описывает, насколько члены общества чувствуют себя в опасном, неудобном или неловком состоянии при неизвестных, неопределённых или неструктурированных ситуациях.

Ориентированность на длительный или короткий период во времени (LTO). Ориентированность на длительный период во времени присуще обществу, где предпочитают такие ценности, ориентированные на будущие вознаграждения, как: требовательность и экономное управление. Противоположный полюс – ориентированность на короткий период присуще обществу, где предпочитают ценности, которые связаны с прошлым и настоящим, как уважение традиций, “сохранение своего лица”, выполнение социальных обязательств.

Потворство желаниям – Сдержанность (IVR). Данная мера включает в себя такие пункты, как счастье, чувства свободы и наслаждение. Потворство желаниям характерно обществу, где отношение к удовлетворению таких потребностей и чувств, как: отдых, веселья с друзьями, секс, осуществление затрат для покупок и потребительских нужд, является относительно свободным.

Противоположная сторона –сдержанность относится к обществу, где удовлетворение желаний и чувств контролируется, ограничивается, где люди чувствуют себя менее свободными и меньше наслаждаются жизнью.

Монументализм и Скромность (MON). Монументализм уместен обществу, где ценят самоуважение, национальную гордость, обеспечение того, чтобы родители могли гордиться своими детьми, неизменяемость характера, а также где считают важным быть верующим. Противоположный полюс - скромность уместен обществу, которое не считает себя устойчивым и неизменяемым, где ценят скромность и адаптивность.

Анализ опубликованных работ о культуре управления рассматриваемых стран для формулирования гипотез о соотношениях величин мер культур менеджеров этих стран. В работе [7] проведён сравнительный анализ культур менеджеров США, Германии, Казахстана и Узбекистана. В данном разделе статьи проведён анализ опубликованных работ и результатов исследований о культуре управления США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана для формулирования гипотез о соотношениях количественных значений мер культур менеджеров этих 5 стран. В работе [9] на основе анализа работ [17-20] рассмотрены особенности России и культуры её управления. В работе [15] обоснованы следующие особенности мер, с помощью которых можно описать культуру России: Широкая Дистанция власти, Сильный коллективизм, Индивидуализм и высоко-контекстное общение, Женственность, Сильное Избегание неопределённости и фатализм, Универсалистская этика. В работе [18] сделаны следующие выводы о русской культуре управления по сравнению с культурой управления Франции: используется теория Х, преобладает партикуляризм, структура иерархии - сложная и имеет широкую Дистанцию власти, существует Индивидуализм, преобладает диффузность по сравнению со специфичностью в пространственном представлении процессов взаимоотношений, общение - высоко-контекстное, преобладает аффективность во взаимоотношениях по сравнению с нейтральностью и краткосрочная ориентация во времени.

В наиболее известных и широко используемых в области кросс-культурных исследований работах [12, 13] рассмотрены

зависимость мер культур обществ от их географического расположения, климата, экономических и социальных индикаторов, демографии, типами лидерства и многих других показателей. Поскольку Россия – страна с очень большой территорией, то здесь различия культурных характеристик разных территориальных групп могут оказаться не менее значимыми, чем этнические различия в других странах [19]. Поэтому авторы работы [19, с. 76] советуют измерить российскую культуру на первых порах на региональном уровне, и только после того как будет безусловно доказана близость данных по разным регионам, можно будет определять более-менее единую российскую культуру. В работе [9] при определении культуры менеджеров России авторы последовали этому совету. Согласно выводам авторов [19], которые изучили историю формирования русской культуры от исторических времён до первых лет XXI века, отличительными особенностями русской культуры являются: преобладание не очень сильно выраженного коллективизма и тяготения к коллективистским ценностям, широкая Дистанция власти и большое Избегание неопределённости, Женскоориентированность и краткосрочная ориентация во времени.

В работе [20] опираясь на результаты исследования культур 120 менеджеров из Казахстана, показано, что культура менеджеров Казахстана, которые принадлежат русской национальности, отличается широкой Дистанцией власти, сильными Индивидуализмом и Мужественностью, большим Избеганием неопределённости, коротким периодом Ориентированности на вознаграждение во времени и меньшими значениями индексов мер Потворства желаниям и Монументализма по сравнению с культурой менеджеров, которые принадлежат казахской национальности и интернациональной группе. В работе [21] авторы выполнили сравнительный анализ деловых культур менеджеров Казахстана и Узбекистана, используя результаты проекта GLOBE и своих исследований. В работе [22] представлены результаты, которые были получены дальнейшим развитием работы [21]. Результаты, полученные в этих двух работах, частично поддерживают выводы, сделанные в работе [18].

В Таблице 1 приведены количественные значения для 6 мер культур, которые получены в результате исследований Гирта Хофстеде и его коллег для четырёх стран [23].

В Таблице 2 приведены результаты сравнительных исследований культур пяти стран, полученные группой авторов исследовательского проекта GLOBE [13], а в Таблице 3 приведены коэффициенты корреляций между величинами мер культур, которые получены в этих двух работах.

Таблица 1.

Количественные значения индексов
мер культур для России, Германии, США и Франции

Страны Меры культуры и их обозначение		Рос сия	Герман ия	США	Фра нция
Дистанция власти	(PDI)	93	35	40	68
Индивидуализм- Коллективизм	(IND)	39	67	91	71
Мужественность- Женственность	(MAS)	36	66	62	43
Избегание неопределённостей	(UAI)	95	65	46	86
Долгосрочная ориентация во времени	(LTO)	81	83	26	63
Потворство желаниям- Сдержанность	(IVR)	20	40	68	48
Монументализм- Скромность	(MON)	-	-	-	-

Результаты исследований Фонса Тромпенаарса [14] включают в себя часть рассматриваемых в данной работе стран. Несмотря на то, что модели, использованные Хофстедом, исследовательским проектом GLOBE и Фонсом Тромпенаарсом, ценности и подходы, которые использованы для составления вопросов и формирования мер культур, условия выполнения этих исследований и демографические характеристики, которые связаны с респондентами, отличаются в этих трёх работах, в данной работе

использованы их результаты для формулирования гипотез. Это обосновано тем, что имеется много общего в целях выполнения этих трёх исследований. В данной работе не изучается культура Франции.

Как следует из данных, которые приведены в Таблице 1, культура России отличается наиболее широкой Дистанцией власти, наибольшим Избеганием неопределённостей, Ориентированностью на длительный срок во времени, наименьшим Индивидуализмом (т. е. сильным Коллективизмом), наименьшей Мужественностью и наименьшим значением Потворства желаниям среди культур четырёх стран. На основе вышеприведённого анализа знаний об особенностях русской культуры и результатов исследований, которые приведены в Таблицах 1 и 2, ниже приведены сформулированные гипотезы о соотношениях количественных значений индексов мер культур для пяти стран. Эти гипотезы изложены в той последовательности, какой оно осуществлено во многих опубликованных работах включая и работы [7, 16].

Дистанция власти. Во всех вышеприведённых работах отмечено, что Дистанция власти для российской культуры управления наиболее широкая по сравнению с величинами этой меры культуры для других стран. В Узбекистане уважение старших по возрасту считается одним из фундаментальных культурных ценностей. Это влияет на определение статуса индивидуалов. При принятии решения о содержании и объеме работ подчинённого руководитель учитывает это. Как видно из данных, которые приведены в Таблице 4, средний возраст респондентов из Узбекистана старше, чем возраст респондентов из других стран.

Отталкиваясь от выводов, сделанных авторами этих работ и результатов работ, которые приведены в таблицах 1, 2 и 3, можно смело формулировать гипотезу относительно меры культуры Дистанция власти следующим образом:

Гипотеза А: *дистанция власти для российской культуры управления будет самой широкой, а для менеджеров из США – самой узкой среди рассматриваемых пяти стран, а для Казахстана будет шире, чем для остальных четырех стран. То есть, количественные значения индекса меры культуры*

Таблица 2.

Степени учета ценностей и меры культур в различных странах

Страны Меры культур		Рос- сия	Казах- стан	Германия		США	Фра нция
				ФРГ	ГДР		
Дистанция власти	практику ется	5.52	5,31	5,25	5,54	4,88	5,28
	ценится	2.62	3,15	2,54	2,69	2,85	2,76
Институцио- нальный коллективизм	практику ется	4.50	4,29	3,79	3,56	4,20	3,93
	ценится	3.89	4,04	4,82	4,68	4,17	4,86
Внутригруп- повой коллективизм	практику ется	5.63	5,26	4,02	4,52	4,25	4,37
	ценится	5.79	5,44	5,18	5,22	5,77	5,42
Настойчивост ь	практику ется	3.68	4,46	4,55	4,73	4,55	4,13
	ценится	2.83	3,84	3,09	3,23	4,32	3,38
Избегание неопределённ остей	практику ется	2.88	3,66	5,22	5,16	4,15	4,43
	ценится	5.07	4,42	3,32	3,94	4,00	4,26
Гендерное равенство	практику ется	4.07	3,84	3,10	3,06	3,34	3,64
	ценится	4.18	4,75	4,89	4,90	5,06	4,40
Ориентирован ность на будущее	практику ется	2.88	3,57	4,27	3,95	4,15	3,48
	ценится	5.48	5,06	4,85	5,23	5,31	4,96
Ориентирован ность на исполнение	практику ется	3.39	3,57	4,25	4,09	4,49	4,11
	ценится	5.54	5,41	6,01	6,09	6,14	5,65
Ориентирован ность на человека	практику ется	3.94	3,99	3,18	3,40	4,17	3,40
	ценится	5.59	5,62	5,46	5,44	5,53	3,67

Дистанция власти для России будет наибольшим, а для менеджеров из США наименьшим среди количественных значений индекса этой меры культуры для рассматриваемых пяти стран, а

эта величина для Казахстана будет большей среди других четырёх стран.

Индивидуализм – Коллективизм. В результате простого перерасчёта количественных значений величин этой меры культуры для пяти стран, которые получены в проекте GLOBE и приведены в Таблице 2, в шкалу количественных значений этой меры культуры, которая использована в Таблице 1 с учётом величин корреляций с количественными значениями этой меры культуры, полученными в работах Гирта Хофстеде, которые указаны в Таблице 3, можно написать следующую последовательность стран слева направо в сторону уменьшения в зависимости от того, насколько много или мало практикуется Индивидуализм в этих странах: США, Германия, Франция, Казахстан, Россия. Таким же образом можно написать последовательность стран для указания, насколько больше ценится Индивидуализм обществами этих стран: Россия, Казахстан, США, Германия, Франция. Обобщение этих двух рядов с учётом количественных значений величин индексов даст нам следующую последовательность: США, Германия, Франция, Казахстан, Россия. Рассматриваемые страны приведены в такой же последовательности в Таблице 1, за исключением того, что количественное значение индекса этой меры культуры для Франции немного больше, чем это для Германии. Согласно Ф. Тромпенаарсу [14, стр. 258] величины корреляций между мерами культур Универсализм - Партикуляризм, Специфичность - Диффузность, Нейтральность-Аффективность и мерой культуры Индивидуализм-Коммунитаризм соответственно равны 0,1269; 0,4236; 0,0697. Эти данные также поддерживают то, что в Российской культуре преобладает Коллективизм по сравнению с Индивидуализмом.

Индивидуализм у многих промышленно развитых стран Запада преобладает по сравнению с промышленно не развитыми странами. Индивидуализм обществ, которые начали оседлую образ жизни раньше, больше по сравнению с индивидуализмом обществ, которые позже перешли на оседлую образ жизни. Кроме этого, одним из широко используемых переводов слова “узбек” является “сам себе хозяин”, который звучит как “самостоятельный” или “сам решает свои проблемы”.

Таблица 3.

Количественные значения корреляций величин
мер культур по Хофстеду и проекту GLOBE

Меры культуры, которые использованы в проекте GLOBE		Меры культуры Хофстеде	Количественные значения корреляций
Дистанция власти	Практикуется	Дистанция власти	0,57 ($p < 0,01$)
	ценится		0,03
Институциональный коллективизм	Практикуется	Индивидуализм-Коллективизм	0,15
	ценится		-0,55 ($p < 0,01$)
Внутригрупповой коллективизм	Практикуется		-0,82 ($p < 0,01$)
	ценится		-0,20
Настойчивость	Практикуется	Мужественность	$r = 0,37$ ($p < 0,05$)
	ценится		$r = 0,17$ ($p < 0,01$)
Избегание неопределённости	Практикуется	Избегание неопределённости	$r = -0,62$; $\rho = -0,60$ ($p < 0,01$)
	ценится		$r = 0,35$; $\rho = 0,36$ ($p < 0,05$)

Из этих мнений следует, что индивидуализм у узбеков больше, чем у казахов. С учётом вышеизложенных знаний и результатов исследований, которые приведены в работах [19-22], можно написать следующую формулировку гипотезы для этой меры культуры:

Гипотеза В: количественные значения индекса меры культуры Индивидуализм-Коллективизм для рассматриваемых 5 стран можно написать в следующий ряд от наибольшего к наименьшему в сторону уменьшения: США, Германия, Россия, Узбекистан, Казахстан.

Мужественность-Женственность. Коэффициенты взаимосвязей между результатами исследований Г. Хофстеде по мере культуры Мужественность-Женственность и проекта GLOBE по мере культуры Настойчивость приведены в Таблице 3. В работах [17, 19] отмечается преобладание Женственности в культуре управления России. А в работе [20] обнаружено преобладание мужественности в культуре менеджеров, которые принадлежат русской национальности, по сравнению с группами менеджеров, которые принадлежат казахской национальности и интернациональной группе респондентов. У тюркских народов, к которым относятся узбеки и казахи, до принятия религии ислам различие в ролях, которые играют мужчины и женщины в обществе, было меньше, чем после принятия ислама. Одним из условий предъявляемым мужчине в древности у тюркских народов, который хотел взять в жёны девушку, было победить девушку в открытом борцовском поединке. Часто описывали ситуации о том, что девушки уступали в такой борьбе только в тех случаях, если хотели выйти замуж за этот мужчину и не позорить его. При сравнении узбеков и казахов в этом исследовании дух такого поведения у какого народа сохранилось больше или сильнее, у того будет больше мужественности. Влияние Ислама в узбекском обществе намного сильнее, чем в казахском обществе. Поэтому можно предположить, что мужественность у казахов будет больше, чем у узбеков. С учётом вышеприведённых рассуждений и опыта работы автора в этой области науки и практики, а также его опыта проживания в этих странах можно написать следующую формулировку гипотезы для этой меры культуры:

Гипотеза С: *количественные значения индекса меры культуры Мужественность-Женственность для России будут меньше по сравнению с количественным значением индекса этой меры культуры для Германии, США, Казахстана и больше индекса этой меры культуры для Узбекистана.*

Избегание неопределённостей. В работах [17, 19] отмечается большое Избегание неопределённости в культуре управления России. А в работе [20] обнаружено преобладание меры Избегание неопределённости в культуре менеджеров, которые принадлежат русской национальности, по сравнению с группами менеджеров, которые принадлежат казахской национальности и

интернациональной группе респондентов. В работе [21] обнаружено, что Избегание неопределённостей у узбеков больше, чем у казахов. В Германии для избегания неопределённостей широко используется планирование и внесение изменений в налоговое законодательство и различные документы, которых нужно соблюдать на государственном уровне. В странах СНГ широко используются родственные, дружеские или другие взаимосвязи. Кроме этого, в годы независимости в некоторых отраслях в России и Узбекистане прибавилось множество ненужной бумажной работы для отчётности в ущерб качества. Это намного увеличило роль взаимосвязей при принятии решений. Учитывая взаимосвязи между результатами, полученными по этой мере культуры в исследованиях Гирта Хофстеде и проекта GLOBE, которые приведены в Таблице 3, можно сформулировать гипотезу о соотношении количественных значений этой меры культуры для рассматриваемых пяти стран следующим образом:

Гипотеза D: *количественное значение индекса меры культуры Избегание неопределённостей для рассматриваемых 5 стран можно написать в следующей последовательности от наибольшего к наименьшему: Узбекистан, Россия, Германия, Казахстан, США.*

Долгосрочная ориентация во времени. В работе [17, 19] отмечено, что русская культура управления ориентирована на краткие сроки во времени. В работе [20] обнаружена краткосрочная ориентация русских менеджеров по сравнению с менеджерами, которые принадлежат к казахской национальности и интернациональной группе. А в работе [21] показано, что ориентация во времени у менеджеров Узбекистана длиннее, чем у менеджеров Казахстана и США. Германия является одним из ведущих стран в мире по машиностроению. Производственный цикл изделий машиностроения намного длиннее, чем изделий в других отраслях. Это обуславливает планирование международного сотрудничества менеджерами Германии на длительные периоды во времени. Долгосрочная ориентация в узбекском обществе определяется накоплением богатства для обеспечения перспективного будущего своим детям и внукам и поддержания гармоничного взаимопонимания в обществе. В узбекском народе существует поговорка: “узбекская культура усваивается

постепенно”. Накопление компетентности до уровня поддержания гармоничного взаимопонимания происходит с надлежащим темпом. В этом обществе дети, повзрослев, стараются поддерживать хорошие взаимоотношения с теми семьями, предки которых поддерживали хорошие взаимоотношения с их предками. В казахском обществе при организации свадеб, юбилеев и других торжеств и мероприятий близкие родственники играют важные роли: в зависимости от родственных статусов они вносят свои весомые вклады в мероприятия. Ожидания на внесение вкладов от родственников серьёзные - жесткие. Иногда казахи вынуждены делать эти вклады, залезая в долги. В обществе узбеков такое ожидание слабее, чем у казахов. Хотя в свою очередь в свое время при организации своего мероприятия другие родственники вносят свои вклады, жесткость соблюдения такого обычая у казахов наталкивает на мысль о краткосрочности временной ориентации у казахов: долг платежом красен. Выяснение отношений у казахов происходит прямо и открыто, тогда как у узбеков - оставляется на потом и сохраняется в виде закрытого конфликта. Исходя из вышеизложенных результатов и рассуждений, можно сформулировать гипотезу следующим образом:

Гипотеза Е: *количественные значения индекса меры культуры Долгосрочная ориентация во времени для Узбекистана и Германии будет большим количественных значений индекса этой меры культуры для России, а количественные значения индекса этой меры культуры для США и Казахстана будут меньшим количественных значений индекса этой меры культуры для России.*

Потворство желаниям-Сдержанность. В работе [17] было отмечено о частых принудительных конфискациях богатства в России царями и коммунистами. Как следует из Таблицы 1, количественные значения этой меры культуры для России является наименьшим среди представленных там 5 стран. В работе [20] было отмечено, что количественные значения этой меры культуры у русских менеджеров меньше, чем у менеджеров, которые относятся к казахской национальности и интернациональной группе. США является лидером рыночной экономики в мире. У американцев возможностей удовлетворения своих потребностей намного больше, чем народов других рассматриваемых стран. В узбекском обществе ценят скромность и сдержанность. Влияние религии

ислам укрепляет такое поведение. Казахи говорят: “Сарт ест выбирая, и кушая выбирая, съедает всё.” В этой поговорке есть намёк на то, что узбеки подходят к удовлетворению потребностей в определённой последовательности. Казахи поступают более открыто и проще, наслаждаются всей душой. С учётом вышеописанных рассуждений и знаний авторов об особенностях культур рассматриваемых стран и опыта работы и проживания автора этой статьи в этих странах можно сформулировать гипотезу по этой мере культуры следующим образом:

Гипотеза F: *количественные значения индекса меры культуры Потворство желаниям - Сдержанность для России будет наименьшим среди количественных значений индекса этой меры культуры для рассматриваемых пяти стран. Этот показатель для менеджеров США и Германии будет большим, чем для менеджеров стран СНГ. Этот показатель для Казахстана будет большим, чем для Узбекистана.*

Монументализм-Скромность. В работе [20] было отмечено, что количественные значения этой меры культуры у русских менеджеров меньше, чем у менеджеров, которые относятся к казахской национальности и интернациональной группе. Авторы работы [7] показали, что количественные значения этой меры культуры для менеджеров четырех исследованных стран можно поставить в следующей последовательности в сторону возрастания: Германия (24,50), Казахстан (72,18), Узбекистан (93,32) и США (96,51). С учётом приведённых фактов и основываясь на богатый опыт работы и проживания авторов в исследуемых странах, можно сформулировать гипотезу по этой мере культуры следующим образом:

Гипотеза G: *количественные значения индекса меры культуры Монументализм - Скромность для России будет меньшим, чем количественные значения индекса этой меры культуры для США, Казахстана и Узбекистана, т. е. четвёртым или пятым в сторону уменьшения количественных значений индекса этой меры культуры среди рассматриваемых пяти стран.*

Результаты сравнительного анализа культур менеджеров США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана. В таблице 4 приведены количественные значения индексов мер культуры для рассматриваемых 5 стран. Подробная информация о полученных

результатах исследования для США, Германии, Казахстана и Узбекистана приведена в работе [7].

Таблица 4.

Количественные значения индексов мер культуры для Германии, России, Казахстана, Узбекистана, США

Страны Меры культуры	Россия	Казах- стан	Узбеки стан	Герман ия	США
Дистанция власти	54,67	32,66	30,39	29,40	28,25
Индивидуализм- Коллективизм	52,99	14,14	40,37	39,72	54,56
Мужественность- Женственность	72,47	79,35	36,82	76,74	75,51
Избегание неопределённостей	90,75	71,70	122,15	73,90	13,32
Долгосрочная ориен-тация времени	50,34	33,43	63,49	90,81	45,27
Потворство желаниям- Сдержанность	41,73	48,72	42,11	63,27	91,14
Монументализм- Скромность	57,93	72,18	93,32	24,50	96,51
Демографические данные					
Средний возраст респондентов (годы)	42,16	31,86	43,37	27, 09	29,68
Количество респондентов с высшим образованием	24,32	22,58	14,63	52, 31	48,26
Количество менеджеров среди респондентов (%)	71,62	54,00	74,79	10, 77	51,74
Суммарное количество респондентов (%)	96	72,58	89,42	63, 08	100,0 0

Количественные значения индексов мер культуры для России получены статистической обработкой ответов респондентов-менеджеров, которые живут и работают в различных регионах России, на вопросы анкеты VSM 2008. 98 из этих менеджеров принадлежат женскому полу, а 124 – мужскому [8, 9]. Как следует из результатов исследования, культура менеджеров России отличается наиболее широкой дистанцией власти ($PDI=54,67$) и наименьшим значением Потворства желаниям ($IVR=41,73$), культура менеджеров Казахстана - наибольшим значением Коллективизма ($100,00-14,14=85,86$) и Мужественности ($MAS=79,35$) и наименьшим значением ориентированности во времени ($LTO=33,43$), культура менеджеров США – наибольшими значениями индексов индивидуализма ($IDV=54,56$), Потворства желаниям ($IVR=91,14$), Монументализма ($MON=96,51$) и наименьшими значениями Избегания неопределённостей ($UAI=13,32$) и Дистанции власти ($PDI=28,25$), культура менеджеров Узбекистана – наибольшим значением Избегания неопределённостей ($UAI=122,15$) и наименьшим значением Мужественности ($MAS=36,82$), культура менеджеров Германии - наиболее длинным периодом Ориентированности во времени ($LTO=90,81$) и наименьшим значением Монументализма ($MON=24,50$) среди менеджеров пяти стран.

Примечание: Для избегания отрицательных значений индексов мер культуры, что могло бы усложнить их сравнение, в Таблице 5 индексы мер культуры MAS, UAI, LTO, MON вычислены с добавлением коэффициентов +50, +110, +50, +40, соответственно.

Сравнение последовательности количественных значений индексов мер культур для 5 стран, которые получены в результате исследования с их последовательностью, которые были сформулированы в гипотезах. Результаты проверки действительности последовательности количественных значений индексов мер культур для пяти стран, которые сформулированы в семи гипотезах, сравнением их с последовательностью, которая получена в результате статистической обработки ответов респондентов на вопросы анкеты VSM 2008 (Таблица 4), показывают, что гипотезы А, С, D, Е, F, G полностью подтверждаются. А гипотеза В подтверждается с тем исключением,

что количественные значения меры культуры Индивидуализм - Коллективизм для менеджеров России оказалось больше, чем для менеджеров из Германии. Такой результат был получен из-за влияния ряда факторов, основными из которых является то, что средний возраст респондентов из Германии заметно меньше, чем средний возраст респондентов из России, а также количество менеджеров среди респондентов из России больше, чем количество менеджеров среди респондентов из Германии.

Описание результатов сравнения количественных значений индексов мер культур менеджеров пяти стран на уровнях мер и ценностей культур и их обсуждение. Согласно методике использования Модуля Исследования Ценностей VSM 2008 [7, 16], количественное значение индекса каждой меры культуры определяется пропорционально сумме различий средних значений величин ответов респондентов на две пары вопросов, которые отражают отношения респондентов к двум парам ценностей обществ, членами которых они являются. Количественные значения восприятий респондентами этих пар ценностей совместно меняются во времени. Количественные значения мер культур для пяти исследуемых стран, которые получены в результате выполненного исследования, приведены в работе [9]. Ценности, использованные для каждой меры культуры, описаны в работах Гирта Хофстеде [12, 16, 24]. Изложение описания и обсуждения результатов исследования осуществлено в той последовательности ценностных мер культур, в какой оно выполнено во многих опубликованных работах включая и работы [7, 16].

Широкая или узкая Дистанция власти. Количественные значения индекса этой меры культуры были вычислены на основе отношений респондентов к таким ценностям и поведенческим установкам, которые связаны с восприятием и отношением респондента к *возможности не соглашаться со своим непосредственным руководителем, отношением к созданию такой структуры организации, когда у респондента-работника будут два непосредственных руководителя, стилем принятия решения руководителем и взаимоотношением подчинённого с руководителем* [16].

Сравнение количественных значений индексов этой меры культуры показывает, что Дистанция власти для респондентов из России намного шире, чем для респондентов из других четырёх стран. Индекс этой меры культуры для респондентов из Казахстана, больше, чем у респондентов из других трёх стран, а наименьшим индекс этой меры культуры получился для респондентов из США, хотя, между значениями индексов меры культуры для Узбекистана, Германии и США нет больших различий. Ниже отметим те вопросы, ответы на которые стали причиной такого соотношения результатов, или, отношение респондентов к каким ценностям сыграло заметную роль в определении количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран.

Важность иметь начальника, который будет советоваться с подчинёнными, принимая то или иное решение, связанное с работой подчинённого оказалась наибольшей у респондентов из Узбекистана и наименьшей у респондентов из России среди 5 групп респондентов. По уменьшению величины важности этой ценности от наибольшей к наименьшей страны можно расположить в следующей последовательности: Узбекистан, Германия, США, Казахстан, Россия.

Важность иметь начальника, которого может уважать подчиненный, оказалась наибольшей у американцев и наименьшей у респондентов из Казахстана. По уменьшению величины важности этой ценности от наибольшей к наименьшей страны можно расположить в следующей последовательности: США, Узбекистан, Германия, Россия, Казахстан. Респонденты из Узбекистана также отметили почти одинаковую *важность таких факторов, как: иметь руководителя, который будет советоваться с подчинёнными, принимая решение о работе подчинённого и иметь руководителя, которого они могли бы уважать.* По уменьшению величин различий важностей этих двух ценностей страны можно расположить в следующей последовательности: Россия, США, Казахстан, Узбекистан, Германия.

Частота боязни противоречить вышестоящему руководителю оказался наибольшей у респондентов из Германии и наименьшей у респондентов из Узбекистана и США. По уменьшению величины количественных значений этой ценности страны можно расположить в следующей последовательности:

Германия, Россия, Казахстан, Узбекистан, США. Причём, в количественных значениях ответов респондентов из Казахстана, Узбекистана и США нет больших различий.

Избегание создания структуры организации, при котором у подчинённого будут двое непосредственных руководителей, оказался наибольшей у россиян и наименьшей у американцев. По уменьшению количественных значений важности этой ценности страны можно расположить в следующей последовательности: Россия, Узбекистан, Казахстан, Германия, США. Причём, нет больших различий между количественными значениями согласий респондентов с этим утверждением из России и Узбекистана. По уменьшению величины различия этих двух ценностей от наибольшего к наименьшему страны можно расположить в следующей последовательности: Россия, Германия, Узбекистан, Казахстан, США.

Все эти восприятия стали причиной тому, что по уменьшению величины количественных значений меры культуры Дистанция власти от наибольшего к наименьшему страны расположились следующим образом: Россия, Казахстан, Узбекистан, Германия, США. К такому результату у россиян наиболее сильно повлияло то, что величина избегания иметь двух непосредственных начальников у россиян оказался максимальным, а у американцев минимальным.

Индивидуализм или коллективизм. Для определения количественных значений индекса этой меры культуры были использованы отношения респондентов к *боязни потери работы, наличию достаточного времени для личной или семейной жизни, уважению выполняемой ими работы их семьями и друзьями, а также выполнению интересной работы самими респондентами* [16].

Сравнение количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран показывает, что величина индекса этой меры культуры у американцев намного больше, а коллективизм у казахов гораздо сильнее, чем у респондентов из других стран. Индивидуализм менеджеров из России немного уступают Индивидуализму менеджеров из США. Индивидуализм у узбеков больше, чем у немцев. Причём, количественное значение индекса этой меры культуры у немцев является сравнительно близким к количественному значению индекса этой меры культуры для

узбеков. Этот показатель у респондентов обеих стран намного больше, чем значение индекса Индивидуализма у казахов. Наиболее значительно на такое соотношение результатов повлияло то, что американцы больше, чем узбеки, немцы, казахи и русские предпочитают *иметь достаточного времени для личной и семейной жизни*. Для респондентов из России важность этой ценности является наименьшей среди респондентов из пяти стран. Ответы показали, что американцы больше, чем респонденты из других стран предпочитают *выполнять интересную работу*. Ответы узбеков указывает на то, что данная ценность имеет наименьшую важность для них. Ниже отметим те вопросы, ответы на которые стали причиной такого соотношения результатов, или отношения респондентов к каким культурным ценностям сыграло заметную роль в определении количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран.

Важность не бояться потерять работу оказалась наибольшей у немцев и наименьшей - у узбекистанцев. По уменьшению величины важности этой ценности от наибольшей к наименьшей страны можно расположить в следующей последовательности: Германия, США, Казахстан, Россия, Узбекистан.

Важность иметь достаточного времени для личной и домашней жизни оказался наибольшей у американцев и наименьшей у россиян. По уменьшению величины важности этой ценности от наибольшей к наименьшей страны можно расположить в следующей последовательности: США, Узбекистан, Германия, Казахстан, Россия.

По уменьшению величины различия количественных значений отношений респондентов к этим двум ценностям от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: Узбекистан, Россия, США, Германия, Казахстан.

Важность уважения профессии респондентов членами их семей и друзьями является наибольшей у узбекистанцев и наименьшей у россиян. По уменьшению величины важности этой ценности от наибольшей к наименьшей страны можно расположить в следующей последовательности: Узбекистан, Казахстан, США, Германия, Россия.

Важность выполнять интересную работу оказалась наибольшей у американцев и наименьшей у респондентов из Узбекистана. По величине важности этой ценности культуры страны расположились в следующей последовательности: США, Германия, Россия, Казахстан, Узбекистан. По уменьшению величины различия количественных значений отношений респондентов к этим двум ценностям от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: США, Германия, Россия, Казахстан, Узбекистан. Это и привело к тому, что страны по уменьшению величины этой меры культуры расположились в следующий ряд от наибольшей к наименьшей: США, Россия, Узбекистан, Германия, Казахстан.

Отношение к этим двум ценностям и определило количественное значение индекса этой меры культуры для респондентов из Германии. Если на величину этой меры культуры у США, России и Германии наиболее сильно повлияла *важность выполнять интересную работу*, то для менеджеров из Узбекистана этой ценностью оказалось наименее *важность потерять работу* среди пяти рассмотренных стран.

Менеджеры Узбекистана хорошо освоили “основные правила поддержания тёплых взаимоотношений с вышестоящими менеджерами и управления своими подчинёнными” с выгодой для их самих в условиях рыночной экономики Узбекистана, как в деловой сфере, так и государственных организациях. Когда “правила управления” похожи во многих организациях, потеря работы в одной организации и переход на менеджерскую работу в другую организацию не сильно влияет на их выгоды.

Мужественность или женственность. Для определения количественных значений индекса этой меры культуры были использованы отношения респондентов к таким ценностям, как: *предпочтение работать с приятными для совместной деятельности людьми, получение признания за хорошо выполненную работу, важность проживания в желаемом районе и иметь возможности продвижения по службе* [16].

Количественное значение индекса этой меры культуры у казахов оказалось немного выше, чем у немцев и американцев. Значения индекса этой меры культуры у этих трех стран немного больше, чем у респондентов из России. А величина индекса этой

меры культуры для узбеков является наименьшим среди респондентов из пяти стран. Ниже отметим те вопросы, ответы на которые стали причиной такого соотношения результатов, или отношения респондентов к каким культурным ценностям сыграло заметную роль в определении количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран.

Предпочитать *работать с приятными для совместной работы людьми* наиболее важно для респондентов из Узбекистана и наименее важно для россиян. По уменьшению величины важности этой культурной ценности страны можно написать в следующей последовательности: Узбекистан, США, Германия, Казахстан, Россия. Такая последовательность расположения стран почти линейно коррелирует с последовательностью величин температуры стран респондентов.

Получать признание за хорошо выполненную работу наиболее важно для немцев и американцев, менее важно для респондентов из Казахстана и Узбекистана, и наименее важна для россиян. По уменьшению величины различия между количественными значениями важностей этих двух культурных ценностей страны можно расположить в следующей последовательности от наибольшей к наименьшей: Казахстан, Германия, Россия, США, Узбекистан.

Жить в желаемом районе наиболее важно для респондентов из Узбекистана и наименее важно для россиян. По уменьшению величины важности этой ценности страны можно написать в следующей последовательности: Узбекистан, США, Германия, Казахстан, Россия.

Иметь возможности для продвижения по службе наиболее важна для респондентов из США и наименее важна для россиян. По уменьшению величины важности этой ценности страны можно написать в следующей последовательности: США, Германия, Казахстан, Узбекистан, Россия.

По уменьшению величин различий количественных значений отношений респондентов к этим двум ценностям от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: Казахстан, Германия, США, Россия, Узбекистан. Это привело к тому, что страны расположились по величине этой меры культуры в следующей последовательности:

Казахстан, Германия, США, Россия, Узбекистан, как и показано в Таблице 4. К такому расположению стран наиболее сильно повлияли восприятие менеджерами ценностей, которые связаны с *имением возможности для продвижения по службе и получением признания для хорошо выполненной работы.*

Значение индекса этой меры культуры у респондентов из Узбекистана гораздо меньше, чем значения этого индекса для других стран. Причинами этого послужило то, что респонденты из Узбекистана отметили меньшую *важность* после россиян таких факторов, как: *получение признания для хорошо выполненной работы и возможности продвижения по службе*, чем респонденты из других стран. Кроме этого, узбеки указали на наибольшую важность, чем респонденты из других стран, *наличия приятных для совместной работы людей и проживания в желаемом районе.* На отношение респондентов из Узбекистана к *возможности продвижения по службе*, возможно, повлияло среднее значение возраста респондентов. Если с помощью корректировки влияния разницы в возрасте осуществить уменьшение величины индекса этой меры, отрыв в различии между значениями величин индекса для узбеков и респондентов из других стран стало бы меньше. Но и после этой корректировки величина индекса осталась бы значительно меньшей для узбеков, по сравнению с величинами индексов для респондентов из других четырёх стран.

Высокая или низкая степень Избегания неопределённостей. При определении количественных значений индекса этой меры культуры были использованы ценности и ответы на вопросы, которые связаны с описанием респондентами *состояния своего здоровья в эти дни; насколько часто респондент нервничает или испытывает напряжение; степень согласия респондента с утверждением о том, что можно быть хорошим менеджером, не имея точного ответа на каждый вопрос, который могут задать подчинённые; утверждение о том, что правила, принятые в организации, нарушать нельзя, даже если работник считает, что нарушение правил действует в наилучших интересах организации* [7, 16].

Количественное значение индекса меры культуры Избегание неопределённостей у американцев - наименьшее, а у узбеков – наибольшее среди респондентов из пяти стран. Индекс этой меры

культуры менеджеров России меньше, чем у узбеков и больше чем у немцев. А величина индексов этой меры культуры у казахов и немцев находится примерно посередине значений индексов для американцев и узбеков.

Ниже отметим те вопросы, ответы на которые стали причиной такого соотношения результатов, или отношения респондентов к каким культурным ценностям сыграло заметную роль в определении количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран.

Состояние своего здоровья наиболее оптимистично восприняли американцы, а наиболее пессимистично оценили россияне. По оценке *состояния своего здоровья* страны от наиболее оптимистичного до наиболее пессимистичного можно расположить в следующей последовательности: США, Германия, Казахстан, Узбекистан, Россия. Менеджеры в США хорошо поддерживают своё здоровье. Это очень важно для их карьеры и быть конкурентоспособным. Поддержание превосходного здоровья и духа на высоком уровне является одним из основных потребностей в США. В Германии хорошо организована медицинская служба. То, что немцы не боятся выполнять тяжелую работу, чем другие народы, вложено в их традиции. Среди узбеков часто говорят, что они приходят к врачу, когда болезнь уже повлияла отрицательно на их здоровье. Несмотря на это, узбеки обычно отвечают на этот вопрос: “Благодаря Аллаху, спасибо, хорошо”. Они традиционно поддерживают “золотое правило”- быть на середине – держаться в середине.

Частоту нервничания и испытания напряжения на работе узбеки, казахи и россияне указали “иногда”, немцы - редко, американцы – никогда. Это означает, что американцы посчитали, что они *нервничают или испытывают напряжение* меньше, чем респонденты из других стран, а узбеки – наоборот, указали на то, что *больше*, чем респонденты из других стран *нервничают или испытывают напряжение*.

По величине внесенного вклада восприятия респондентами этих двух ценностей на величину количественных значений этой меры культуры страны можно расположить в следующий ряд от наименьшего к наибольшему: США, Германия, Казахстан, Узбекистан, Россия. Американцы согласны больше, а узбеки –

меньше, чем другие группы респондентов, с утверждением о том, что *можно быть хорошим менеджером не имея точного ответа на каждый вопрос, который могут задать подчиненные о своих работах*. По величине согласия 5 групп респондентов из 5 стран с этим утверждением от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: США, Германия, Казахстан, Россия, Узбекистан.

Узбеки согласны больше, а американцы – меньше, чем другие группы респондентов, с утверждением о том, что *правила, принятые в организации, нарушать нельзя, даже если работник считает, что нарушение правил действует в наилучших интересах организации*. По уменьшению величины согласия с этим утверждением страны можно расположить в следующем порядке от наибольшей к наименьшей: Узбекистан, Германия, Россия, Казахстан, США, как и следует из данных, которые приведены в Таблице 4. Немцы также в большей степени, чем американцы, казахи и русские, согласны с последним утверждением. Причиной этому может быть принятое у немцев строгое соблюдение законов и правил, которое стало отличительной особенностью их “ментальной программы” по сравнению с “ментальными программами” многих других народов.

По величине уменьшения вклада восприятий респондентами этих двух ценностей на эту меру культуры от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: Узбекистан, Россия, Германия, Казахстан, США. Все эти результаты стали причинами того, что по величине избегания неопределённостей страны можно расположить в следующей последовательности от наибольшей к наименьшей: Узбекистан, Россия, Германия, Казахстан, США.

Долгосрочная или краткосрочная временная ориентация.

Для определения количественных значений индекса этой меры культуры были использованы ценности, которые связаны со степенью различия поведения респондента дома и на работе, с соотношением частоты использования накопления и получения денег в долг при покупке того, чего респондент действительно желает купить, со степенью согласия респондента с тем, что в обществе, где он живёт, должны чтить героев из прошлого, и что

постоянные усилия являются верным путём к достижению результатов.

Сравнительный анализ количественных значений индекса этой меры культуры для респондентов из пяти стран показывает, что немцы ориентированы более долгосрочно во времени, чем узбеки, казахи, американцы и россияне. А ориентированность во времени у узбеков дольше, чем у казахов, американцев и россиян. У представителей Казахстана ориентированность во времени короче, чем этот показатель у других четырех групп респондентов. Как следует из таблицы 4, по величине количественных значений мер культур от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: Германия, Узбекистан, Россия, США, Казахстан.

Для Германии это объясняется тем, что страна является “государством всеобщего благосостояния” и планирование на длительные периоды во времени широко используется организациями, которые участвуют в международном бизнесе. Для Узбекистана это объясняется в первую очередь традицией накопления богатства в течение многих лет для планирования и обеспечения будущего своих детей и их семей. Узбеки рассматривают каждое отдельное взаимоотношение взаимосвязанным в последовательности взаимоотношений. Уровень развития машиностроительной промышленности Германии намного опережает уровни развития этой отрасли экономики во многих других странах мира. Цикл планирования, организации и выпуска готовой продукции в этой отрасли занимает более длительный период времени по сравнению с циклами производства продуктов и услуг во многих других отраслях. Это также поддерживает то, что немцы ориентированы на более длительный период во времени, чем многие другие народы. Немцы больше, чем другие четыре группы респондентов предпочитают использовать накопленные деньги для того, чтобы купить того, чего действительно хотят приобрести. А казахи чаще, чем респонденты из других стран, предпочитают брать в долг.

Поведение респондентов из Казахстана в работе и дома наибольшее, а респондентов из США и России - наименьшее отличается по сравнению с поведением респондентов из других стран. По уменьшению величины такого отличия страны можно

расположить в следующий ряд от наибольшей к наименьшей: Казахстан, Германия, Узбекистан, США и Россия.

Различия в поведении на работе и дома как у русских и американцев, так и у узбеков меньше, чем этот показатель у казахов и немцев. Одним из полезных факторов для объяснения такого поведения немцев и казахов является то, что менеджеры в Германии и Казахстане на работе относятся к своим подчинённым жестче и требовательнее, чем менеджеры многих других народов. Автор данной статьи, знает из своего опыта, что менеджеры в организациях в Германии намного требовательнее и жестче относятся к подчинённым на работе. А вне работы статусы подчинённого и менеджера равны, т.е. немец является менеджером только на работе.

В Узбекистане менеджер является менеджером как на работе, так и дома. В культуре узбеков *диффузность* преобладает по сравнению со *специфичностью* и их статус сохраняется во многих секторах общения. Если статус мужчины сохраняется в большем количестве секторов общения, то статус женщины на работе и дома в Узбекистане сильно отличается: она может быть руководителем на работе, но дома она является подчинённой мужа и матерью своих детей. В этом сильно отражается влияние религии Ислам. В Казахстане и Германии влияние религии намного меньше, чем в Узбекистане. В США и России отличие в поведении наименьшее. Если в Узбекистане жены больше заняты семейными делами, то в США статусы мужа и жены являются более равными по сравнению с таким отношением в других странах.

Казахи чаще берут в долг, а немцы используют накопленные деньги при покупке того, чего они действительно хотят купить по сравнению с другими группами респондентов. По величине *частоты использования взятия долгов*, страны можно расположить в следующей последовательности: Казахстан, Россия, США, Узбекистан, Германия. Или, наоборот, по величине *частоты использования накопленных денег респондентами при покупке действительно желаемого* купить страны можно расположить в следующей последовательности: Германия, Узбекистан, США, Россия, Казахстан. Согласно обычаям казахов, в таких мероприятиях как свадьбы и юбилеи, которые они организывают, их родственники приносят ценные подарки согласно своим

статусам в родственных и других взаимосвязях. Этот обмен подарками также можно рассматривать как взятие в долг, так как получатель этих подарков со временем в свою очередь вернёт таким же образом подарки согласно традициям. Хотя такие же традиции взаимопомощи существует среди узбеков, отношение к этому у казахов жёстче или строже, чем у узбеков.

По величине различий количественных значений ответов респондентов на эти два вопроса и их вклада на количественные значения этой меры культуры страны можно расположить в следующую последовательность от наибольшей к наименьшей: Германия, Узбекистан, США, Россия, Казахстан.

Немцы в наименьшей степени, а узбеки в наибольшей степени согласны с тем, что они *должны чтить героев их обществ из прошлого*. По величине увеличения количественных значений согласия с этим утверждением страны можно расположить в следующей последовательности: Германия, США, Россия, Казахстан, Узбекистан. На восприятия немцами этого утверждения могло повлиять лидеры фашизма и всемирных войн, отношения на которых сильно отличается у немцев – граждан Германии: есть те, которые чтят, и есть те, которые не уважают их героев из прошлого. В США и России люди мыслят и говорят более свободно, чем в Казахстане и Узбекистане. Это, отчасти, и отразилось в их ответах на это утверждение.

Узбеки согласны наиболее, а немцы – наименее с тем, что *постоянные усилия являются верным путём к достижению результатов*. По уменьшению величины согласия с этим утверждением от наибольшего к наименьшему страны можно написать в следующей последовательности: Узбекистан, Россия, Казахстан, США, Германия. Респонденты из стран СНГ больше согласны с этим утверждением, чем респонденты из стран Запада.

По величине различий отношений к этим двум ценностям и вклада на величину количественных значений этой меры культуры страны можно расположить в следующий ряд от наибольшей к наименьшей: Германия, Узбекистан, Россия, США, Казахстан, как и следует из данных, которые приведены в Таблице 4.

Потворство желаниям или сдержанность. При определении количественных значений индекса этой меры культуры были использованы ценности, которые связаны с *умеренностью*,

наличием свободного времени для развлечений, представлениями о том, насколько часто препятствуют другие люди или обстоятельства делать то, что респонденты действительно хотят делать, и насколько счастливым считает себя респондент [7, 16].

Как следует из таблицы 4, по величине количественных значений этой меры культур от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующей последовательности: США, Германия, Казахстан, Узбекистан, Россия.

Результаты сравнений количественных значений индексов мер культур для пяти стран показывает, что у американцев Потворство желаниям намного сильнее, чем у немцев, казахов, узбеков и россиян. Причём, индекс этой меры культуры является наименьшим для респондентов из России. Россияне и узбеки отличаются большей сдержанностью при удовлетворении своих потребностей, чем другие группы респондентов. Потворство желаниям респондентов из стран Запада (США и Германия) отличается меньшей сдержанностью, чем эта мера культуры у респондентов из стран СНГ (Россия, Казахстан и Узбекистан).

Ниже отметим те вопросы, ответы на которые стали причиной такого соотношения результатов, или отношения респондентов к каким культурным ценностям сыграло заметную роль в определении количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран.

Важность умеренности (иметь немного желаний) у казахов наибольшая, а у немцев - наименьшая среди 5 групп респондентов. По величине важности этой ценности страны можно написать в следующей последовательности: Казахстан, Узбекистан, Россия, США, Германия. *Умеренность* для респондентов Центральной Азии более важна, чем для россиян, американцев и немцев. *Умеренность* для респондентов из стран СНГ более важна, чем для респондентов из стран Запада.

Иметь свободного времени для забавы наиболее важна для американцев и наименее важна для респондентов из Узбекистана. Американцы указали на то, что им наиболее важно *иметь больше свободного времени для развлечений*, а узбеки и россияне указали обратное – что им менее, чем респондентам из других стран важна эта культурная ценность.

По уменьшению важности этой ценности страны можно расположить в следующей последовательности: США, Германия, Казахстан, Россия, Узбекистан. Иметь свободного времени для забавы более важна для респондентов из стран Запада, чем для респондентов из стран СНГ.

По величине различий количественных значений отношений респондентов к этим двум ценностям и их вкладу в величину индекса этой меры культуры страны можно расположить в следующий ряд: США, Германия, Россия, Казахстан, Узбекистан.

Другие люди или обстоятельства казахам и узбекам наиболее, а немцам, россиянам и американцам наименьше влияют делать то, что они действительно хотят делать. Это может означать, что казахи и узбеки более чувствительны к мнениям и советам других людей по сравнению с немцами, россиянами и американцами при принятии решений о том, что они действительно хотят делать. По величине количественных значений отношений респондентов к этой ценности страны можно расположить в следующую последовательность: Казахстан, Узбекистан, США, Россия, Германия.

Узбеки считают себя наиболее, а русские – наименее счастливым человеком среди пяти групп респондентов. По величине *восприятия* респондента *себя счастливым* страны можно расположить в следующий ряд: Узбекистан, Казахстан, США, Германия, Россия. Причём, нет существенных различий в величинах количественных значений отношений респондентов из Германии и России к этой ценности. Среди узбеков на этот вопрос часто встречается ответ: “Спасибо Богу, хорошо.” Мнение “довольствоваться тем, что есть и чего достигли и быть благодарным за это Богу” присуще представителям узбекского общества. Ведь могло быть и хуже.

По величине различий количественных значений величин ответов респондентов на эти два вопроса и их вкладу на величину этой меры культуры страны можно расположить в следующую последовательность от наибольшего к наименьшему: Узбекистан, Казахстан, США, Германия, Россия. Таким образом, потворство желаниям у респондентов из стран СНГ меньше, чем у респондентов из стран Запада.

Монументализм или скромность. При определении количественных значений индекса этой меры культуры использовались следующие ценности: *скромность, быть щедрым к другим людям, гордиться быть гражданином своей страны, а также важность религии в жизни респондента* [7, 16].

Результаты сравнения количественных значений индексов этой наименее известной меры культуры показывает, что Монументализм у респондентов из США имеет самое высокое, а у респондентов из Германии самое низкое значение среди респондентов из пяти стран. У узбеков этот показатель достаточно высокий, он больше чем у казахов и россиян, но меньше, чем у американцев. Как следует из таблицы 4, количественные значения монументализма является наибольшим у респондентов из США, и наименьшим у респондентов из Германии. Страны по величине этой меры культуры можно расположить в следующий ряд: США, Узбекистан, Казахстан, Россия, Германия.

Ниже отметим те вопросы, ответы на которые стали причиной такого соотношения результатов, или отношения респондентов к каким культурным ценностям сыграло заметную роль в определении количественных значений индексов этой меры культуры для пяти стран.

Скромность (выглядеть маленьким, а не большим) является наиболее важной в культуре поведения узбеков, и наименее важной – в культуре американцев среди пяти групп респондентов. По величине важности этой ценности культуры, страны можно расположить в следующий ряд: Узбекистан, Германия, Казахстан, Россия, США. Скромность воспитывают у узбеков с младенчества, у немцев в крови выполнить тяжелую работу и не требовать выделения при этом. В США отдают предпочтение амбициозным индивидуалам, тем которые плывут против течения – против общепринятых правил (Например, символом студенчества Университета штата Аризона является “чёрты солнца”-“sun devils”), отличаются оригинальностью, выполняют сложные творческие работы.

Быть щедрым к другим людям является наиболее важным для американцев и наименее важным - для немцев среди пяти групп респондентов. По величине важности этой ценности культуры страны можно расположить в следующий ряд: США, Узбекистан,

Казахстан, Россия, Германия. По величине различий ответов респондентов на эти два вопроса и по величине их вклада на величину этой меры культуры страны можно расположить в следующую последовательность от наибольшей к наименьшей: США, Россия, Казахстан, Узбекистан, Германия.

Респонденты из Узбекистана больше, а немцы меньше *горды тем, что они являются гражданами своих стран*. По величине такой горделивости страны можно расположить в следующий ряд: Узбекистан, США, Казахстан, Россия, Германия.

Религия наиболее важна для респондентов из Узбекистана и наименее важна для респондентов из Германии среди пяти групп респондентов. По величине *важности религии для респондентов* из пяти стран от наибольшей к наименьшей страны можно написать в следующий ряд: Узбекистан, Казахстан, США, Россия, Германия.

Респонденты из Германии меньше, чем респонденты из других четырёх стран, гордятся тем, что они являются гражданами своей страны. Они отводят религии в их жизни самую незначительную роль по сравнению с респондентами из других четырёх стран. Причиной этому могут служить тот факт, что планирование на достаточно длительный период во времени, соблюдение закона и стремление к обеспечению прозрачности экономики у немцев лучше осуществляется, чем у других народов, что уменьшает роль религии в их жизни. Ориентированность на соблюдение правил также положительно влияет на количественные значения этой ценности.

По величине различий количественных значений ответов респондентов на эти два вопроса страны можно расположить в следующий ряд от наибольшей к наименьшей: Узбекистан, США, Казахстан, Россия, Германия.

Эти результаты ответов респондентов и повлияли на то, что страны расположились в следующий ряд по величине этой меры культуры: Узбекистан, США, Казахстан, Россия, Германия, что и следует из данных, которые приведены в Таблице 4.

Заключение. В данной работе выполнен сравнительный анализ культур менеджеров США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана, сходств и различий культур менеджеров этих пяти стран. Результаты, которые получены в данной работе в процессе

сравнительного анализа культур менеджеров России, Казахстана, Узбекистана, Германии и США, могут быть использованы для проведения сравнительных анализов культур этих стран с культурами других стран, информация о количественных значениях индексов мер культур которых, определены и приведены с использованием методик широко известных авторов.

Существующие возможности для улучшения количественных значений полученных результатов этого исследования. Из демографических данных респондентов, которые приведены в Таблице 4, следует, что между возрастными и другими характеристиками респондентов из этих 5 стран имеются сходства и различия. Например, существуют сходства между средними значениями возраста респондентов из России и Узбекистана, а также между США и Германии. Также существуют сходства в количествах менеджеров среди респондентов из этих стран. Эта означает, что имеется возможность для проведения промежуточных сравнительных исследований для стран, между возрастными и другими данными которых имеются больше сходств. Такое сравнение позволяет получить улучшенные результаты исследования для этих стран. Кроме этого, можно разбить данные на несколько возрастных групп респондентов для всех стран и определить количественные значения мер культур для каждой из них. Потом полученные результаты можно использовать для улучшения конечных результатов и показателей исследования. Ещё одним известным подходом является использование результатов соответствующих данному исследованию работ других авторов и собранных ими данных для улучшения полученных в данной работе результатов.

Результаты данного исследования, которые приведены и обсуждены как на уровне мер культур, так и на уровне ценностей культуры, полезны для научных работников, преподавателей и для практико-ориентированных специалистов в сферах международного менеджмента, бизнеса, маркетинга, коммуникаций, кросс культурной психологии, социологии и других родственных сфер.

Результаты исследования, которые приведены в данной работе, полезны для развития материалов предметов программ подготовки кадров по Международному бизнесу, Международному

и глобальному менеджменту, Межкультурным и кросс культурным коммуникациям, Межкультурному менеджменту, а также для обогащения знаний о культурах менеджеров пяти рассмотренных стран в материалах учебников. Для повышения эффективности глобального сотрудничества необходимо дальнейшее развитие научно-исследовательских работ и работ по развитию культурной компетентности менеджеров.

Следующие этапы развития этого исследования включают в себя проведение подробного обсуждения полученных результатов на уровне национальных культурных ценностей, которые были использованы для формирования мер культур и в составлении вопросов Модуля Исследования Ценностей VSM 2008, а также проведение их сравнительного анализа с результатами наиболее известных работ в этой области. Дальнейшее развитие данного исследования можно осуществить с увеличением количества исследуемых стран и подкреплении полученных результатов реальными примерами, которые являются отражением сходств и различий национальных культурных ценностей мужчин и женщин менеджеров в процессе управления бизнесом и обществом в этих странах.

Литература

1. Мясоедов С. П., Борисова Л. Г. (2016). Кросс культурный менеджмент. Учебник для бакалавриата и магистратуры. 3-е издание. – М.: Юрайт.
2. Helmreich, R. L. (1999). Building safety on the three cultures of aviation. In Proceedings of the IATA Human Factors Seminar (pp. 39-43). Bangkok, Thailand, August 12, 1998.
3. Helmreich, R.L., Merritt, A.C. (2001). Culture at Work in Aviation and Medicine: National,
4. Organizational and Professional Influences. Ashgate. Pudelko, M., C. Carr, and J. Henley. (2006–2007). “Preface. Globalization and Its Effects on International Strategy and Cross-cultural Management.” International Studies of Management and Organization 36, no. 4: 3–8.
5. Ковальски С., Ашурбеков Р.Х., Зотова Т.А. (2015). Сравнительное исследование менеджеров четырёх стран: Формулирование гипотез. Материалы междун. научно-пр. конф. “Инновационные процессы в России и мире”. Фонд науки и

образования. – Ростов-на-Дону, Россия. – С. 103-115.

6. Taras, V., Kirkman, B.L., & Steel, P. (2010). Examining the Impact of Culture's Consequences: A Three-Decade, Multi-Level, Meta-Analytic Review of Hofstede's Cultural Value Dimensions. *Journal of Applied Psychology*, 95(3), 405-439.

7. Majidi M., Ashurbekov R.K., Altaliyeva A., Kowalski S. (2015). Western and Central Eurasian Cultural Differences: Germany, Kazakhstan, the USA and Uzbekistan. *Organizational Cultures: An International Journal*. Volume 14, Issue 3-4, pp.1-20.

8. Ковальски С., Ашурбеков Р.Х., Курамбоев К.Р., Саидов С.А., Саидов В.А. (2016). Культуры менеджеров пяти стран мира и трёх регионов России: Сравнительный анализ сходств и различий. Материалы IV трад. Междун. науч.-пр. конф. “Актуальные вопросы профессионального обучения в условиях новой формации”. Междун. Казахско-Турецкий Ун-т имени Х.А. Яссавий. Туркистан. Казахстан. - С. 22-26.

9. Ковальски С., Ашурбеков Р. Х., Сапарниязова О. К., Саидов С. А. (2016). Определение мер культуры менеджеров России. Материалы III Междун. науч.-пр. конф. “Менеджмент в сфере культуры и медиакоммуникаций: инновационные подходы и технологии”. – Санкт-Петербургский Государственный институт кино и телевидения. 21-22.03.- С.121-131.

10. Ковальски С., Ашурбеков Р.Х., Зотова Т.А. (2015). Кросс-культурное исследование менеджеров из Германии, Узбекистана, Казахстана и США: описание и обсуждение результатов. Сб. мат. межд. науч.-пр. конф. “Инновационные процессы в России и мире”. – Фонд науки и бразования. Ростов-на-Дону, Россия. - С. 160-173.

11. Солопанова О. Ю., Ашурбеков Р. Х., Бойманов И. Ж. (2017). Описание и обсуждение результатов сравнительного исследования культур менеджеров пяти стран. "Теория и практика современной науки", Основной раздел, №5(23), - 14 с. http://modern-j.ru/domains_data/files23/solopanova_o_yu_3.pdf.

12. Hofstede, Geert. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations across nations*. Thousand Oaks CA. Sage publications.

13. Culture, Leadership, and Organizations. The GLOBE Study of 62 Societies. (2004). Rober J. House, Paul J. Hanges, Mansour Javidan, Peter V. Dorfman, Vipin Gupta. (Eds.). Sage Publications, Inc.

14. Fons Trompenaars and Charles Hampden-Turner. (1998). *Riding the Waves of Culture: Understanding Cultural Diversity in Global Business*. The 2nd Edition. McGraw Hill.

15. Edward Hall. (1981). *Beyond Culture*. Anchor Books. New York.

16. VSM 08. Value Survey Module 2008. Manual by Geert Hofstede, Gert Jan Hofstede, Michael Minkov and Henk Vinken. <http://www.geerthofstede.nl/vsm-08/>.

17. Jack Scarborough. (1998). *The origins of Cultural Differences and their Impact on Management*. Quorum Books.

18. Maral Muratbekova-Touron. (2002). Working in Kazakhstan and Russia: perception of French managers. *International Journal of Human Resource Management*. 13:2 March 2002, pp. 213-231.

19. Латова Н.В., Латов Ю.В. (2007). Этнометрический анализ Российской ментальности / Уч-к для ВУЗ. – Ростов-на-Дону.-161 с.

20. Ковальски С., Ашурбеков Р. Х., Арженовский И. В. (2016). Культуры менеджеров Германии, России, Казахстана, Узбекистана и США: сравнительный анализ. Сборник трудов по материалам III Международной научно-практической Интернет-конференции “Инновационные технологии в современном образовании”, М.: Научный консультант. - С. 333-341.

21. Ашурбеков Р.Х., Алталиева А.А. (2010). Казахстан и Узбекистан: сравнительный анализ деловых культур менеджеров. Вестник Казахского экономического ун-та имени Т. Рыскулова. – N. 5. – С. 379-386.

22. Ашурбеков Р.Х. (2014). Ценности и меры культуры казахов и узбеков Центральной Азии. Сборник материалов междун. круглого стола “Актуальные проблемы языка и межкультурной коммуникации”. ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 26.11.2014. - Казахстан, Астана. – С.16-28.

23. Количественные значения для 6 мер культур для стран мира, которые получены в работах Г. Хофстеде <http://www.geerthofstede.nl/dimension-data-matrix>

24. Geert Hofstede and Gert Jan Hofstede. (2005). *Cultures and Organizations*. Software of the Mind. McGraw-Hill. 2005. - p.117.

Anna Podkopayeva
English teacher in primary school
Vasteras municipality Vasteras (Sweden)

Yuliia Podkopaieva
Candidate of Psychological Sciences
Associate Professor of Aviation Psychology Department
National Aviation University
Kyiv (Ukraine)

THEORETICAL PRECISION CONFIDENTIAL SELECTION OF YOUTH PROFESSIONAL ACTIVITIES IN SPECIAL CONDITIONS

anna_podkopayeva@hotmail.se, miss_yuliya@ukr.net

The problem of studying the conscious choice of young people for professional activities in special conditions is relevant and requires in-depth study in terms of psychological and pedagogical science.

Professional activity – one of the most important spheres of human life, influencing its physical and mental health, style of behavior, level of social activity. Properly made professional choice forms a positive representation of the young person about himself, increases self-esteem, increases satisfaction with life [5].

The process of professional self-determination has its own specific peculiarity: it is necessary on a certain basis knowledge, skills and abilities, under the influence of various influences, to make their own conscientious choice. That is why, in today's living conditions, it is sometimes difficult for young people to actualize their abilities in the professional sphere, to predict the consequences of their actions and actions in advance, to have developed reflection and, at the same time, to take into account the factors influencing her choice.

Of the contemporary foreign research, Di Fabio A. and Blustein D. on the role of emotional intelligence in decision-making and decision-making style in conflict situations [1] are interesting, as well as analysis of the relationships between decision-making in social relations and decision-making styles, filed in the works of Sari E. [2].

Particularly acute is the problem of youth psychological readiness for the correct formation of the professional component of the life path and the conscious choice of activity, which is carried out in special conditions. Inability to do this generates a status, psychological,

personal discomfort, complicates the self-realization of the personality of a young person, leads to cognitive dissonance and the formation of a negative "Self-conception" [4].

Specific (extreme) types of activities include professions in which a person is subjected to various stress factors, which leads to difficulties in the performance of activities. These are the professions of a pilot, astronaut, a submariner, a researcher at the northern stations, etc., whose activities are related to alter working conditions that have an impact on the visual, auditory, tactile analyzers and the vestibular apparatus. In conditions of partial or complete isolation, a person is exposed to certain factors that cause a state of tension, and with intense or prolonged exposure lead to stress [6].

Activities in special (extreme) conditions require high efficiency, rapid transitions from control of mechanisms to their management, thoughtfulness of actions, timely decision-making, constant readiness for extreme actions, physical and nervous endurance. That is why, in order to successfully operate in these conditions, future specialists should be healthy, morally stable, strong-willed, well-prepared and hardy. An effective way to overcome varieties of fatigue in any activity is the endurance of a specialist. Therefore, the issue of preparing future specialists with a view to the development of professional stamina in the process of training, the high level of which, in our opinion, will ensure the performance of functional responsibilities with the necessary neuropsychological resistance, in the desired working regime and pace, without significant signs of fatigue. or errors and effective use of resources of an organism for successful fulfillment of various tasks in special (extreme) conditions.

Equally important, with the conscious choice of young professionals in a special environment acquires professional motivation. Man in his behavior is guided by various motives. The richer the spiritual world of man, the more motives motivate her to be active. In the role of motives for choosing professional activities in special conditions, the needs, interests, inclinations, emotions, guidelines and ideals of young people can take place.

The researchers singled out the following motives for choosing young people for professional activities in special conditions, such as:

1. Social – expressed in the desire to bring benefits to society.
2. Moral – are among the main. The aesthetic, cognitive and creative

perspectives of the future profession are estimated from a moral standpoint. 3. Material – related to the desire to have a well-paid profession and a guarantee of a stable future. 4. Prestigious – expressing the desire to choose a profession that is valued among friends and acquaintances, allow you to achieve an attractive position in society, provide a rapid advancement in the service. 5. Utilitarian – related to the desire to choose a profession that allows people to manage.

At the same time, the most important motive force in updating the knowledge of a person about the relevant field of work in special conditions is professional interest. According to M. Robert and F. Thilman [7], motivation is a necessity that prompts the person to act for a certain purpose. The need is an internal aspect of motivation. Motivation, in this regard, is defined as the dynamic process of physiological and psychological management of the behavior of a young person, which determines its orientation, organization, activity and stability. Today's realities force young people to stop their choices in professions that are not so socially relevant and relevant to inclinations and preferences, as they reflect the representation of young people about value orientations that prevail in society [3].

The condition for the successful professional self-determination of young people is the presence of their professionally important qualities, which should be understood as individual dynamic personality traits, psychological, psychological and physical properties that meet the requirements of a person in a particular profession and contribute to successful mastery of it. Preparation for a conscious choice of young people for professional activities in special conditions involves the active formation of psychological qualities of the individual: abilities, interests, values orientations, aspirations, professional plans, ideals, beliefs. So, the choice of profession is successful when labor brings a person satisfaction, corresponds to its physical and spiritual abilities, mental characteristics, interests, knowledge and skills. Therefore, one of the most important tasks of the modern bulk-educational system is precisely to help young people choose their future professional activities.

References

1. Di Fabio A. Emotional intelligence and decisional conflict styles: Some empirical evidence among Italian high school students / Di Fabio A., Blustein D.//Journal of Career Assessment.–2010.–№.18(1).– P.71.

2. Sari E. The Relations Between Decision Making in Social Relationships and Decision Making Styles / Sari E. // World Applied Sciences Journal, 2008. – №. 3 (3). – P. 369-381.

3. Vasilkov V.V. Socio-psychological questions of professional self-determination of senior pupils in modern conditions / V.V. Vasilkov // Pedagogics and Psychology, 1999. – №. 3. – P. 59-66.

4. Volkov Yu.G. Sociology of Youth / Yu.G. Volkov – Rostov-on-Don : Phoenix, 2001. – 576 p.

5. Zozuliak-Sluchik R.V. Professional choice as a factor of socialization of the individual / R.V. Zozuliak-Sullyk // Scientific notes of NDU them. M. Gogol : Psychological and pedagogical sciences. – 2014. – №. 4. – P. 27-31.

6. Man and the world of professions : teaching method. manual [for 8-9 grades] / [O.V. Melnik, O.L. Morin, L.A. Gutsan, N.M. Dyatlenko, I.I. Tkachuk, Z.V. Okhrimenko, O.M. Parkhomenko L.I. Gritsenok; ed. O.L. Miller] – Ivano-Frankivsk: "NAIR", 2015 – 160 p.

7. Robert M.A. Psychology of an individual and a group (translated from fr.) / M.A. Robert, F. Tilmant. – M. : Progress, 1988. – 256 p.

Иван Вржесневский

канд. наук по физическому воспитанию и спорту, доцент

Владимир Бобр

канд. пед. наук, доцент

Национальный авиационный университет

г. Киев (Украина)

Александр Ванько

канд. пед. наук, доцент

Московский государственный университет им. М. Ломоносова

г. Москва (Россия)

НЕГАТИВНЫЕ ЭМОЦИИ И ФОБИИ В ПРОБЛЕМНОМ ПОЛЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ

В традиционной модели физического воспитания студентов, как и в современных попытках ее интерпретации, отсутствует учет некоторых факторов, существенно влияющих на педагогический процесс. Среди обстоятельств, которые традиционно практически игнорируют специалисты, можно выделить: лень; когнитивный

диссонанс в сфере двигательной активности; влияние виртуального мира; проявление различных фобий и стыда.

Пренебрежение этими факторами снижает эффективность процесса физического воспитания, существенно искажает мотивационное поле и ставит под сомнение формирование специфических компетентностей здорового образа жизни. Преодоление негативных последствий влияния этих факторов особенно важно для студентов, будущая профессиональная деятельность которых предъявляет повышенные требования к физическому здоровью (пожарники, авиаторы, военные и т.п.).

В предложенной работе мы поставили перед собой **цель:** рассмотреть наличие фобий и негативных эмоций у студентов в контексте индивидуальных физических усилий и нагрузок.

Изложение основного материала. Реальная действительность с имеющимся физическим несовершенством человека и личной физической ослабленностью постепенно вытесняется из сознания современного студента искаженной «действительностью» виртуального мира. Существовавший ранее баланс организма и психики человека с окружающей средой нарушается малоподвижным образом жизни и произвольным вмешательством в природу. Вне созданной им техногенной и социальной среды человек, как живое существо, с каждым последующим поколением становится все менее приспособленным и все более физически слабым. На уровне подсознания организм все чаще подает сигналы о физическом неблагополучии, сбоях системы, преждевременном дряхлении тела. Подобная ситуация создает благоприятный фон для появления негативного мотивационного поля и разного рода фобий.

Проявления разного рода фобий (и стыда) в процессе физической подготовки человека есть, в первую очередь, продукт психики и должны изучаться психологами. Но бороться с этими проявлениями и их последствиями приходится практикующим преподавателям физического воспитания ВУЗов. Успешность этой работы зависит не только от педагогического опыта, но и от изучения причин возникновения, процессов и механизмов подобных проявлений психики.

Проведенное в 2013 году среди 56 студентов II курса НАУ анкетирование показало, что 12,5% студентов основного отделения

испытывали страх или негативные эмоции при выполнении разного рода физических упражнений, а среди студентов специальной медицинской группы (СМГ) с подобными ощущениями сталкивались 38% анкетированных.

В 2019 году в анкетном опросе принимали участие 61 студент I курса (34 основное отделение и 27 СМГ). Страх и негативные эмоции, в процессе занятий физическими упражнениями в 2019 году, ощущали 38,6% студентов основного отделения и почти 75% студентов СМГ (см. табл. 1).

Реальное увеличение количества студентов (в обоих отделениях) испытывающих страх перед физическими усилиями и физическими упражнениями может быть вызвано разными причинами. Одной из таких причин является то, что в 2013 году студенты II курса имели значительно больше двигательного опыта (3 семестра, занятия каждую неделю), тогда как в 2019 году обследуемые студенты I курса занимались физическим воспитанием I семестр и всего 2 занятия в месяц.

Таблица 1

Процентное соотношение негативных эмоций
у студентов разных отделений

Организационная форма	Вопросы анкеты	2012-2013 учебный год	2018-2019 учебный год
Студенты основного отделения	Испытывали страх и негативные эмоции	12,5%	38,6%
	Ожидают от своего тела боли и страданий	—	9,1%
Студенты специального медицинского отделения (СМГ)	Испытывали страх и негативные эмоции	38%	74,9%
	Ожидают от своего тела боли и страданий	—	12,8%

Фактор наличия и содержания индивидуального двигательного опыта, вероятно, присутствует и в различиях восприятия физических упражнений между студентами основного отделения и СМГ.

Для уточнения силы и тенденций психологических процессов, связанных с физическими усилиями и индивидуальной телесностью в 2019 году в анкету был добавлен вопрос «Какие физические ощущения вы ожидаете от своего тела?». Среди 5 вариантов ответа 9% студентов основного отделения и 12,8 студентов СМГ выбрали ответ «боли и страданий».

Страх перед физическими напряжениями и усилиями, также как и стыд за неудовлетворительное физическое состояние своего тела может стать причиной постоянного «ухода» от любых физических нагрузок и упражнений. На наш взгляд, ключевым в преодолении подобной тенденции становится наличие индивидуального двигательного опыта. Основным моментом становится совместное усилие со стороны педагога и студента, так как сам студент далеко не всегда способен сконцентрироваться на подобном действии.

Литература

- 1.Бех І.Д. Виховання особистості. – К.: Либідь, 2003. – Кн.2. – 342 с.
- 2.Вржесневский И.И. Мотивация студентов к регулярным занятиям физическими упражнениями в контексте междисциплинарного дискурса. Науковий часопис / Серія 15: науково-педагогічні проблеми фізичної культури. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 5(48) 14. – С. 21-24.
- 3.Вржесневский И.И. Неучтенные факторы педагогики двигательной активности и поиск перспектив в физическом воспитании студенческой молодежи на современном этапе развития общества / Вісник Національного авіаційного університету: зб. наук. праць / И.И. Вржесневский. – К.: НАУ, 2015. – Вип. 2(7). – С.30-36.
- 4.Murray M.A. Edward J. Motivation and Emotion // Englewood Clisse. – New York: Prentice-Hall. 1964.
- Howe B.L. Motivation for success in sport // J.SP.PSY. – 1987/№1. – P.1-9.

Георгій Маргієв
Стипендіат PhD Макс-Планк-Інституту
динаміки складних технічних систем
м. Магдебург (Німеччина)
Лада Яковицька
доцент, кандидат психологічних наук
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВИКЛАДАЧА ТЕХНІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Останніми десятиліттями значно змінюються технічні засоби виробництва від окремих функціональних приладів до мінілабораторій, які навіть виробляють варіанти можливих рішень. Зокрема, інформаційні технології, які посідають особливе місце в сучасному світі, вимагають від учня до науковця вміння жити в інформаційному середовищі, постійно збагачувати свої знання, бути готовим до змін, які задає особистості буття, що постійно змінюється. О.К.Тихомиров писав, що навіть у випадках поелементного управління процесом засвоєння знань у результаті ми отримуємо успішно засвоєне знання і як побічний результат – зв'язки нового знання з раніше засвоєним, емоційні оцінки. Засвоюючи «зовнішнє», перетворюючи його на «внутрішнє», людина отримує додаткові новоутворення у «внутрішніх» умовах [див.1, с. 23]. Вона розбудовує свій життєвий світ, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності, уподобання, потреби і вибори. Приховувати цілі, переживання тривалий час неможливо, життєдіяльність все одно викриє їх в дисгармонійності стосунків, співпраці [3]. Протягом життя форми інтерпретації світу, особистісні вибори постійно змінюються. Людина стає більш самостійною, вибірковою. Працюючи чи навчаючись в університеті, особа все більшою мірою набуває рис суб'єкта життєдіяльності, для якого характерна актуалізація потреб оволодіння і привласнення ситуацій, організація конструктивних міжособистісних відносин, а через вміння їх передбачати і регулювати усе більше зростає й можливість усвідомлення того, що

професійна діяльність є цілісним процесом і ті цілі, що сьогодні є другорядними, завтра можуть виявитися для особи первинними. Дослідження можливостей гармонізації особистості в професії, яке зосереджувалось би лише на зовнішньому боці її існування або вивчало б людину поза соціумом, окремо від шамсинього, не може бути коректним. Лише постійне зіставлення внутрішнього і зовнішнього, себе та інших, реального й ілюзорного є умовою розробки конструктивних технологій ідентифікації, життєздійснення та самореалізації особистості.

Останнім часом дослідження у психології все більше ґрунтуються на самодостатності психіки людини. В них підкреслюється, що психічне характеризується певною стійкістю і відносною самостійністю існування. Це стосується і процесу самоідентифікації, який за своєю суттю є особливим психічним утворенням і має свою специфіку виникнення, динаміку становлення, відносну незалежність від соціальних обставин, значний вплив на життєдіяльність професіонала.

Переважає більшість сучасних досліджень професійної ідентичності вивчають структуру соціальної ідентичності, складовою якої є ідентичність професійна (B.E.Ashforth, G.E.Kreiner, M.A.Clark, M.Fugate) та шляхам, за якими індивіди визначають свою приналежність до тієї чи іншої професійної групи (B.E.Ashforth, F.Mael, H.Tajfel, J.C. Turner). Раніше людина вважалася професіоналом лише після того як вона завершила професійне навчання, отримала відповідні сертифікати завершили і досяг усіх навчальних, сертифікати, а також засвоїла цінності і норми своєї професії. Нині зарубіжні дослідники все частіше слово «професія» використовують як прикметник, а не іменник, описуючи, наскільки майстерно фахівці виконують свою роботу зі знанням, а не конкретний вид роботи.

Поняття «професійної ідентичності» в українському дискурсі є прямим перекладом російськомовного терміну «профессиональной идентичности», водночас в англomовних публікаціях дане поняття позначається низкою термінів, основним з яких є *work-related identity*, яка включає також *professional identity*, *occupational identity*, *organizational identity*. Нерідко, зокрема в американських прикладних дослідженнях вживається поняття *professional identity*: ідентичність, сформовану в процесі трудової

діяльності людини, яка включає професійну компетентність, певну спеціалізацію, саморозвиток, самосприйняття, етичну складову та рольову поведінку. Натомість J. Winslade аналізуючи професійну ідентичність у контексті наративного підходу, описує її через цінності, уміння та навички, яких набуває фахівець в процесі трудової діяльності [8]. За R. McElhinney, M.G. Pratt, K.W. Rockmann і J.B. Kaufmann професійна ідентичність формується через прийняття професійної ролі, в процесі навчання у вищих навчальних закладах чи на спеціальних курсах або тренінгах. Таким чином, професійна ідентичність переважно пов'язується із професійним навчанням, набуттям фаху та його складових: знань, умінь та навичок, необхідних для виконання певної трудової діяльності.

Ідентичність, зумовлена виконанням професійних обов'язків є позаорганізаційною структурою і формується в особистості незалежно від місця її трудової діяльності. Сучасними емпіричними дослідженнями доведено, що фахівці в організаціях ідентифікують себе з різноманітними професійними цілями та завданнями, наприклад, вважають себе представниками значно більшої за обсягом професійної групи, ніж тієї, що склалася натеper в конкретній організації, в якій вони працюють (J.M. Dukerich, B.R. Golden, S.M. Shortell) [4]. Також в дослідженнях американських колег доводиться, що формування професійної ідентичності обумовлюється специфікою організацій, в якій працюють фахівці, зокрема, в умовах, коли професійна група відносно гомогенна, формується один тип професійної ідентичності (наприклад, викладач університету), натомість коли окремі фахівці перебувають у меншості (системний адміністратор в держустанові) – ідентичність останніх суттєво відрізняється (J.E. Wallace) [6].

Досліджуючи позитивну професійну ідентичність G.E. Kreiner, B.E. Ashforth, D.M. Sluss визначають як працівники долають моторні, психологічні та етичні труднощі задля підтвердження позитивного змісту своєї професійної діяльності та формування позитивного Я-образу. Аналізуючи кар'єрний розвиток (H. Ibarra, B.R. Schlenker, J.V. Trudeau), різноманітності діяльності (S.K. Schneider, G.B. Northcraft) та професійне зростання (L.M. Roberts, J.E. Dutton, G.M. Spreitzer, E.D. Heaply, R.E. Quinn) дослідники

стверджують що позитивна професійна ідентичність формується у кар'єрному розвитку в професії, сфері діяльності та організації в цілому.

J.E.Dutton, L.M.Roberts, J.Bednar дослідили чотири структурні напрямки формування позитивної професійної ідентичності: моральний, оціночний, розвитковий та структурний. Моральний напрямок – професійна ідентичність позитивна тоді, коли містить моральні якості, які відрізняють «добрих» людей від «недобрих». Оцінний напрямок – професійна ідентичність позитивна тоді, коли виробнича група фахівця, позитивно оцінюється членами своєї та інших соціальних груп. Розвитковий напрямок – зміна ідентичності в процесі професійної діяльності, при цьому розрізняють прогресивний та адаптивний підходи. Згідно із прогресивним підходом, чим вищий рівень розвитку групи, тим вища професійна ідентичність її членів, згідно із адаптивним підходом, члени професійної групи постійно змінюють свої ідентичності задля адаптації їх до внутрішніх і зовнішніх стандартів. Структурний напрямок характеризує різні способи, якими особа намагається організувати та структурувати свої численні ідентичності (у тому числі й професійні) [5].

T. M.Welbourne, D. Johnson, A. Erez, виходячи з теорії ролей та теорії соціальної ідентичності, виділяють п'ять типів професійних ролей: «фахівець», «кар'єрист», «інноватор», «член команди» і «співробітник». «Фахівець» – традиційна роль, яка характеризується якістю виконання особою своїх професійних обов'язків; роль «співробітника» полягає у залученості фахівця до роботи у певній організації, як системи із власними нормами, цінностями та традиціями; «кар'єрист» визначається ступенем спрямованості фахівця на удосконалення своїх професійних, комунікативних та організаційних навичок; роль «члена команди» уможливорює для фахівця компроміси, він комунікабельний і гнучкий як у професійному, так і неформальному спілкуванні; «інноватор» у своїй діяльності ініціює і розробляє творчі, нестандартні ідеї, часто демонструє нешаблонні моделі поведінки, які сприятимуть розвитку організації як системи в цілому [7].

Дослідження колег доводять, що рівень розвитку окремих структурних компонентів професійної ідентичності є показником

не тільки їх ступеню сформованості, а і професійної ідентичності фахівця загалом.

Відповідно, щодо вивчення структурних компонентів професійної ідентичності особистості нагальним є питання про інтенціональні сили розгортання всієї системи професійної ідентичності. Ми погоджуємося з думкою В.Л. Зливкова та С.О.Лукомської, які вважають що в цій ролі має виступити процес самоідентифікації особистості [2].

Самоідентифікація особистості в професії здійснюється різними способами: для певних осіб коло професії вузьке і обумовлюється їх здібностями; більшість орієнтується на можливості професійного зростання, соціальний престиж; прагматики – на попит на ринку праці. Для викладачів університетів, що прагнуть самореалізації, вибір змістів професійної ідентичності достатньо широкий, тому що основою їх самоідентифікації є здатність до творчості, активності і змін, а перспективою – можливість розвитку. При цьому такий викладач здатен поєднувати соціальні вимоги і власні інтереси. Він бачить, в чому полягає відповідність зовнішніх завдань і можливостей його власним прагненням, що є однією з умов якісного виконання діяльності.

Поняття «професійна ідентичність» викладача розглядається нами як результат активного процесу ототожнення суб'єкта зі своєю професійною групою відповідно з сучасним замовленням суспільства до інституту вищої освіти. Цей процес відображає уявлення суб'єкта про значущі ознаки професії, цінності та цілі професійної групи, власне місце в цій групі і ефективну модель професійної поведінки. Особливістю соціально-професійного статусу викладачів в умовах реформування вищої школи стає освоєння ними функцій трансляторів інтелектуального і соціально-культурного капіталу, а також виробництва нових знань. Професійна діяльність педагогів повинна бути вищою за утилітарно-ринкову, мати просвітницько-виховну, творчу, науково-дослідницьку спрямованість.

Література

1.Акимова М.К. Теоретические подходы к диагностике практического мышления / М.К.Акимова, В.Т.Козлова, Н.А.Ференс /Вопросы психологии. – 1999. – №1. – С. 21-31.

2.Зливков В.Л. Становлення поняття "професійна ідентичність" у вітчизняній і зарубіжній психології / В.Л. Зливков, С.О. Лукомська // Горизонти освіти. – 2013. – № 3. – С. 143–148.

3.Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М.Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

4.Dukerich J. M. The impact of organizational identification identity and image of the cooperative behaviors of physicians / J.M.Dukerich, B.R.Golden, S.M.Shortell // Administrative Science Quarterly. – 2002. – N47. – P.504–533

5.Dutton J. E. Pathways for Positive Identity Construction at Work: Four Types of Positive Identity and the Building of Social Resources / J. E. Dutton, L.M. Roberts and J. Bednar // Academy of Management Review. – 2010. – Vol. 35.– No. 2. – P.265–293.

6. Wallace J.E. Organizational and professional commitment in professional and nonprofessional organization / J.E.Wallace // Administrative Science Quarterly. – 2005. – N40. – P.228–255

7.Welbourne T. M.The Role–Based Performance Scale: Validity Analysis of A Theory–Based Measure / T. M.Welbourne, D. Johnson, A. Erez // The Academy of Management Journal 41(5): 1998. – Vol.41. – № 5.

8. Winslade J. The storying of professional development. / J. Winslade, K. Crocket, G.Monk & W.Drewery // Preparing Counsellors and Therapists: Creating constructivist and developmental programs, – In G. McAuliffe & K. Eriksen (eds), 2000. – P.99–113.

Шамсиев Заир Зияевич

*доктор техн. наук, профессор, Ташкентский государственный
технический университет имени Ислама Каримова, Ташкент
(Узбекистан)*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА ПОДГОТОВКИ АВИАДИСПЕТЧЕРОВ

Рассмотрен подход совершенствования педагогической технологии проведения практических занятий по материалам нормативно-правовых и нормативно-технических документов гражданской авиации. Важность осуществления мер по совершенствованию

учебного процесса обосновывается необходимостью повышения качества подготовки молодых специалистов. Предлагаемый подход объясняется на примере составления задания по материалам Чикагской конвенции. Целесообразность подхода аргументируется тем, что студент при выполнении практического задания получает навыки анализа и изложения своих мыслей и отношения к изучаемому документу.

К профессиональной подготовке авиадиспетчера предъявляются весьма жесткие и широкие требования. Авиадиспетчер должен обладать широким спектром теоретических знаний и практических навыков. Спектр знаний авиадиспетчера формируется на основе изучения и усвоения Воздушного кодекса государства; знаний нормативно-правовых и нормативно-технических материалов, регламентирующих организацию использования воздушного пространства и обеспечение безопасности полетов. Наряду с этим авиадиспетчер обязан быть в курсе аспектов развития воздушного транспорта, он должен на профессиональном уровне владеть правилами обслуживания воздушного движения; технологией обслуживания, правилами и фразеологией радиообмена; хорошо знать авиационную метеорологию; аэродинамику и летно-технические характеристики эксплуатируемых воздушных судов; аэронавигационное и штурманское, радиотехническое и светотехническое обеспечение полетов; виды авиационной электросвязи; профессионально-ориентированный английский язык; основы трудового законодательства и правила обеспечения жизнедеятельности.

Как видно из перечня требований, профессиональная деятельность авиадиспетчера насыщена объемом теоретических и практических знаний. Наряду с этим авиадиспетчер должен обладать хорошими психологическими данными, способствующими сохранять самообладание при обслуживании воздушных судов, попавших в особые условия и случая. В силу этого важно в учебном процессе рационально осуществить сочетание теоретических и практических знаний студента. Правильное проведение практических занятий позволяет твердо закрепить теоретические знания и сформировать основы профессиональных навыков, которые в будущем можно будет успешно развивать в конкретных процессах организации и

обслуживания воздушного движения. Большое значение в подготовке авиадиспетчеров имеет правильный выбор и использование педагогической технологии, которая должна учитывать особенности учебной дисциплины.

В научно-педагогической литературе [1-6] даются различные формулировки для понятия “Педагогическая технология”. Однако в целом все эти формулировки сводятся к построению со стороны преподавателя такой последовательности изложения учебного материала, при которой достигается наибольшая эффективность его усвоения студентом. В системе обучения всегда присутствуют такие взаимосвязанные компоненты педагогической деятельности как «Зачем учить?», «Чему учить?» и «Как учить?». Естественными ответами, очевидно, для них соответственно будут: «Для подготовки полноценных кадров для общества!», «Учить тому, что нужно для полноценной профессиональной деятельности!» и «Учить целенаправленно, результативно и качественно!».

Педагогическая технология неразрывно связана с действиями, направленными на выбор формы обучения, на ее рациональную организацию, формирование состава и структуры учебного материала, логическое построение последовательности процедур изложения материала с использованием эффективных методов и подходов. Наряду с этим очень важно сделать правильный выбор метода контроля и объективно оценить знания студента. Все эти действия целиком зависят от профессионального мастерства преподавателя.

Одной из актуальных сторон педагогической технологии является формирование у студентов положительной мотивации при получении знаний, создание благоприятной ауры, способствующей единению аудитории, чтобы вектор интереса каждого студента находился в единой зоне и был направлен к пониманию учебного материала. Создание такой атмосферы всегда способствует повышению качества обучения и оказывает благоприятное воздействие на здоровье слушателей, так как снимаются отрицательные психологические барьеры и эмоции организма, снижающие внимание и интерес к учебному материалу.

Изложенное выше обуславливает выбор вида педагогической технологии, которых в настоящее время достаточно много и они

все в определенной степени до конца не изучены и однозначно не увязаны с конкретными условиями учебного процесса.

На сегодняшний день отсутствует всеми признанная классификация педагогических технологий [1-6]. Ученых работающих в сфере совершенствования и развития педагогических технологий много [1-6] и все они актуализируют свои принципы и подходы. В этой ситуации напрашивается утверждение о том, что хороша или эффективна та педагогическая технология, которая грамотно выбрана преподавателем, исходя из конкретных условий и требований, и мастерски использована при ведении учебного процесса. В этой связи нужно сказать, что на первом плане всегда остаются личностные характеристики слушателей, что выражается их темпераментом, характером и способностями. Рассмотрим в качестве примера структуризацию педагогических технологий, приведенную в [5]. В данной работе существующие педагогические технологии делятся на виды:

- a) Традиционные технологии.
- b) Классно-урочные технологии.
- c) Интерактивные технологии или групповые технологии обучения.
- d) Игровая технология (дидактическая игра).
- e) Технология проблемного обучения.
- f) Технология перспективно-опережающего обучения.
- g) Технология мастерских.
- h) Исследовательская технология.
- i) ЭОР (Электронные Образовательные Ресурсы, включая информационно-коммуникационные технологии).
- j) Педагогика сотрудничества.
- k) Технология проведения коллективных творческих дел.
- l) Методы активного обучения.
- m) Коммутативные технологии.
- n) Модульное обучение.

Рассмотрим вкратце их сущность [5].

Традиционные технологии. К ним относятся различные виды учебных занятий, на которых реализуется любая система средств, обеспечивающих активность каждого студента на основе рационального подхода для построения содержания материала, а также методов и форм организации учебно-познавательной

деятельности с учетом уровня познавательной самостоятельности студентов и переводу преподавателя в состояние равенства взаимоотношения с ними.

Классно-урочная технология обучения. Этот вид педагогической технологии предусматривает системность изложения и усвоения учебного материала, включающая процесс накопления теоретических знаний, практических умений и навыков.

Интерактивные технологии или групповые технологии обучения. Этот вид педагогической технологии предусматривает выполнение практических заданий путем разбиения студентов на группы, при котором может наблюдаться смена состава групп. Такой подход стимулирует формирование в студентах коммуникабельности, организаторских навыков и умения работать в группе, что сказывается к выработке в их характере уважительного отношения друг у другу, и самое главное, за счет активности повышению эффективности усвоения теоретических и практических материалов.

Игровая технология (дидактическая игра). Данный вид педагогической технологии генерирует в студентах способности реализовывать теоретические знания в практических занятиях, вырабатывает в них новые практические навыки в сотрудничестве, что очень благоприятно сказывается в развитии положительных эмоций и интереса к занятиям.

Технология проблемного обучения (учебный диалог как специфический вид технологии, технология проблемного (эвристического) обучения). Цель данного вида педагогической технологии это - развитие познавательной активности и творческой самостоятельности студентов. Сущность ее заключается в логической последовательности представляемого учебного материала, что обеспечивает целенаправленное вхождение студентов в содержание материала и его познания путем заранее сформулированной проблемной задачи, решение которой пробуждает в студентах действия к творческим поискам. В основе механизма этой технологии лежит творческий поиск.

Технология перспективно-опережающего обучения. Эта педагогическая технология предусматривает формирование в студентах некоторого обязательного минимума объема знаний

путем обучения их способам решения теоретических и практических задач и проблем, умению генерировать возможные подходы, которые вывели бы к правильному решению при известных данных. Такой подход обеспечивает достаточно высокий уровень самостоятельности у студентов. Они учатся перспективно обдумывать и выбирать способы к реализации своих знаний в практике. Еще одной стороной этого вида педагогической технологии является то, что обучающиеся учатся методологической компетентности при построении технологии решения задач и проблем.

Технология мастерских. При этой технологии создаются какие-то целевые практические или же теоретические условия, которые предусматривают осмысление студентами реалий в конкретной сфере творчества. Такой подход естественным образом приводит к тому, что студенты мобилизуются к самореализации в совместных действиях, будь это решение некоторой практической задачи или генерации новых теоретических решений в исследовательской работе.

Исследовательская технология (метод проектов, эксперимент, моделирование или теория решения изобретательских задач). Обучение студентов исследовательской деятельности, это – постановка научной или же научно-прикладной задачи, формулировка научной гипотезы, выбор методов решения поставленных задач, умение акцентировать внимание на самом основном и результирующем факторе, навыки поиска и использования источников информации, умение довести свои полученные результаты до аудитории.

ЭОР. Формирование практических навыков для работы с информационными источниками, а также к самообразованию и возможной переориентации в образовании.

Педагогика сотрудничества. Данная технология предусматривает гуманно-личностный подход к студенту, при котором создаются условия для осознанного выбора им маршрута для образования, для выполнения поставленной задачи.

Технология проведения коллективных творческих дел. Технология основана на создании определенных условий, чтобы студент смог реализовать свои способности в творчестве, исследовательской работе, коллективе, что позволило бы добиться

положительной самооценки. Такой подход помимо сказанного выше, формирует в студентах активность в действиях и организаторские способности, что очень важно в будущем для продвижения по службе.

Методы активного обучения. Технология использует заранее разработанный комплекс педагогических действий и приемов, который способствует организации учебного процесса и созданию специальных условия, мотивирующих студентов к инициативе и творческому освоению учебного материала.

Модульное обучение. Данная технология обеспечивает объектно-ориентированную полноту и завершенность теоретических и практических знаний, что дает возможность студентам получить конкретный цельный набор знаний, пригодных для использования в профессиональной деятельности при известных условиях.

Таким образом, существует много педагогических технологий, можно сказать, что их количество столько, сколько творчески ищущих преподавателей. Какую бы педагогическую технологию мы не применяли в учебном процессе, все они осуществляются через систему учебных занятий. В этой связи задача преподавателя состоит в том, чтобы обеспечить эффективное вовлечение студентов в процесс обучения, не зависимо от его формы.

Принимая во внимание достижения в области педагогических технологий, в данной работе обращается внимание на рекомендуемый метод проведения практических занятий для усвоения международных авиационных, нормативно-правовых, нормативно-технических и руководящих технических материалов при обучении студентов по направлению образования “Управление воздушным движением”.

На основании рассмотренных видов технологий, изложенных в [1], можно задать вопросом: “Который из них более целесообразен для проведения практических занятий по учебной дисциплине “Организация и обслуживание воздушного движения?”. Правильным ответом на данный вопрос является наиболее полное соответствие их виду и материалу проводимого практического занятия. Поэтому ниже раскрывается общее

содержание проводимых занятий, тематика которых составлена на основании программы обучения.

Общий анализ проводимых практических занятий по роду решаемых задач показал, что все задачи можно разделить на две категории:

В первую категорию задач входит изучение и закрепление материалов по нормативно-техническим и правовым документам:

а) *Воздушный Кодекс государства*. Данный Закон является основополагающим документом, регулирующим все отношения в области использования воздушного пространства государства и деятельности всех его пользователей, в том числе авиации на его территории.

б) *Чикагская конвенция (Convention on International Civil Aviation)* - документ Чикагской конференции 1944 года, устанавливающий основные принципы деятельности международной авиации.

с) *Документы ICAO (International Civil Aviation Organization - Международная организация гражданской авиации)*, которые отражают нормативно-правовые принципы и правила международной гражданской авиации, а также аналитические материалы, отражающие безопасность полетов и пути их обеспечения. ICAO ведет свою деятельность в структуре ООН;

д) *Нормативно-технические и правовые документы конкретного государства*, регламентирующие деятельность гражданской авиации.

Изучение выше перечисленных документов и закреплений знаний по ним можно осуществить только посредством проведения специальных учебных практических занятий, выполняемых по специальной методике, позволяющей аналитически осмыслить их содержание и делать правильные выводы по тем или иным смысловым позициям. Эта часть включена в учебное пособие для того, чтобы студенты приобрели опыт и практические знания в нормативно-правовых документах, регламентирующих техническую и летную эксплуатацию гражданских самолетов. Знание этих материалов позволит студентам в будущей их профессиональной деятельности грамотно использовать нормативно-технические и правовые документы, что послужит обеспечению безопасности летной эксплуатации воздушных судов.

Вторая категория практических занятий касаются вопросов безопасности полетов, преотвращения конфликтных ситуаций, расчета времени сближения воздушных судов, расчета безопасных высот полета, расету времени встречи воздушных судов и др.

Чтобы облегчить процесс проведения практических занятий применительно каждому их виду, приведена соответствующая технология.

Рассмотрим учебный процесс проведения практического занятия по материалам Чикагской конвенции.

Цель практических занятий

Целью занятия является расширение и закрепление знаний студента по Чикагской конвенции о международной гражданской авиации.

Основные задачи:

- а) Расширение и закрепление знаний студента о сути и содержании Чикагской конвенции, включая ее приложений.
- б) Развитие навыков по работе с нормативно-техническими и правовыми материалами, регламентирующими деятельность служб организации и обслуживания воздушного движения.
- с) Развитие дедуктивного мышления при анализе нормативно-правовых материалов и выборе правильного решения для оценки состояния вопроса.

Преподаватель первым делом, прежде чем раздать индивидуальные или же групповые задания, должен вкратце рассказать о целях и задачах Чикагской конвенции.

Известно, что в начале 1944 года правительство США провело предварительное обсуждение с другими союзными державами вопросов, касающихся выработки эффективной стратегии. После этого в ноябре 1944 года в Чикаго собрались представители 52 государств.

В течение пяти недель делегаты рассмотрели огромное количество вопросов, связанных с международной гражданской авиацией. В результате была подписана Конвенция о международной гражданской авиации [8], которую также называют Чикагской конвенцией.

В ходе переговоров в Чикаго было принято решение, что Конвенция вступит в силу только после того, как пройдет 30 дней после ее ратификации 26-м государством. На период до вступления

Конвенции в силу была создана временная ИКАО (ПИСАО), которой были предоставлены консультативные полномочия и даны инструкции заложить основы международной организации, цель которой заключалась в удовлетворении потребностей гражданской авиации.

Чикагская конвенция вступила в силу в апреле 1947 года, когда 30 государств из 52 членов Чикагской конференции ратифицировали это соглашение и прислали документы в США, где хранятся ратифицированные документы всех стран - членов ИКАО. В Чикагскую конвенцию входят:

Для проведения практического занятия по Чикагской конвенции, студент должен располагать необходимой информацией, например, о содержании конвенции, если вариант задания составлен в его рамках, а именно:

Преамбула. Вводная часть соглашения. Часть I *"Международная навигация"*. Изложены общие принципы применения конвенции. Содержит положения, регламентирующие воздушную навигацию при регулярном и нерегулярном воздушном сообщении, требования к воздушным судам.

Часть II *"Международная организация гражданской авиации"* - устав ИКАО. Часть III *"Международный воздушный транспорт"*. Изложены вопросы норм международных воздушных перевозок. *Заключение.* Содержит положение о порядке регистрации в ИКАО, международные соглашения о воздушном сообщении и порядок их заключения между государствами. Вопросы о разрешении споров, возникающих между государствами, порядок принятия приложений к Чикагской Конвенции, внесение в нее изменений и дополнений.

ИКАО принимает большое количество юридических актов, унифицирующих правила полетов, требования к авиационному персоналу, нормам летной годности воздушных судов. Эти документы содержат различные правила и имеют соответствующие названия: "Стандарты", "Рекомендуемая практика", "Процедуры".

Стандарт - любое требование к физическим характеристикам, конфигурации, материальной части, летным характеристикам, персоналу и правилам, единообразное применение которого признано необходимым для обеспечения безопасности и регулярности международного воздушного

движения, а его соблюдение - обязательным для всех государств - членов ИКАО. *Рекомендуемая практика* - те же требования, что и в понятие "Стандарт", но их единообразное применение признано желательным и к соблюдению которых будут стремиться государства - члены ИКАО.

Любое положение принимающее статус Стандарта или Рекомендуемой практики (Рекомендации) после утверждения его советом ИКАО, государства - члены ИКАО имеют право не принять тот или иной статус, но при этом они обязаны уведомить об этом Совет ИКАО в месячный срок. Внедрение Стандартов и Рекомендаций - трудоемко и дорогостояще. Для упрощения решения этой задачи международные Стандарты и Рекомендации оформляются в виде Приложений к Чикагской конвенции.

В 96 статьях Чикагской конвенции определяются привилегии и ограничения для всех Договаривающихся государств. В Конвенции признается, что каждое государство обладает полным и исключительным суверенитетом над воздушным пространством над своей территорией и указывается, что никакие регулярные международные воздушные сообщения не могут осуществляться над территорией или на территорию Договаривающегося государства без его предварительного согласия.

Составление вариантов задания по Чикагской конвенции осуществляется следующим образом. На основании Чикагской конвенции [8] и ее приложений можно составить сколь угодно вариантов практических занятий. Все зависит от того на какие аспекты делается упор со стороны преподавателя.

Порядок составления вариантов практического задания рассмотрим на примере темы: *«Общие принципы и применение Конвенции»*. Она является заглавием главы 1 части 1 «Навигация» Чикагской конвенции.

Содержание главы 1 *«Общие принципы и применение Конвенции»* состоит из следующих статей:

Статья 1. Суверенитет. Договаривающиеся Государства признают, что каждое государство имеет полный и исключительный суверенитет на воздушное пространство над своей территорией.

Статья 2. Территория. В целях настоящей Конвенции территорией Государства признаются сухопутные территории и

прилегающие к ним территориальные воды, находящиеся над суверенитетом, сюзеренитетом, протекторатом или мандатом данного Государства.

Статья 3. Гражданские и государственные воздушные суда.

а) Настоящая Конвенция будет применяться только в отношении гражданских воздушных судов и не будет применяться в отношении государственных воздушных судов.

б) Воздушные суда, используемые на военной, таможенной и полицейской службах, рассматриваются как государственные воздушные суда.

с) Никакое государственное воздушное судно Договаривающегося Государства не будет совершать полеты над территорией другого Государства или совершать посадку на ней без разрешения, полученного на основе специального соглашения или иным образом и в соответствии с изложенными в нем условиями.

д) Договаривающиеся Государства предусматривают при издании регламентов для своих государственных воздушных судов, что они должны обращать должное внимание на безопасность навигации гражданских воздушных судов.

Статья 3 bis. а) Договаривающиеся государства признают, что каждое государство должно воздерживаться от того, чтобы прибегать к применению оружия против гражданских воздушных судов в полете, и что в случае перехвата не должна ставиться под угрозу жизнь находящихся на борту лиц и безопасность воздушного судна.

б) Договаривающиеся государства признают, что каждое государство при осуществлении своего суверенитета имеет право требовать посадки в каком-либо указанном аэропорту гражданского воздушного судна, если оно совершает полет над его территорией без разрешения или если имеются разумные основания полагать, что оно используется в каких-либо целях, несовместимых с целями настоящей Конвенции, или может давать такому воздушному судну любые другие указания, чтобы положить конец таким нарушениям..

с) Каждое гражданское воздушное судно выполняет приказ, отдаваемый в соответствии с пунктом б) настоящей Статьи. С этой целью каждое Договаривающееся государство принимает все необходимые положения в своих национальных законах или правилах, с тем чтобы сделать его выполнение обязательным для

любого гражданского воздушного судна, зарегистрированного в этом государстве или эксплуатируемого эксплуатантом, основное место деятельности которого или постоянное местопребывание которого находится в этом государстве.

д) Каждое Договаривающееся государство принимает надлежащие меры для запрещения преднамеренного использования любых гражданских воздушных судов, зарегистрированных в этом государстве или эксплуатируемых эксплуатантом, основного места деятельности которого или постоянное местопребывание которого находится в этом государстве, в каких-либо целях, несовместимых с целями настоящей Конвенции. Это положение не влияет на пункт а) и не затрагивает пункты б) и с) настоящей Статьи. (Статья дополнительно включена Международным протоколом от 10 мая 1984 года).

Статья 4. Злоупотребление гражданской авиацией. Каждое Договаривающееся Государство соглашается не использовать гражданскую авиацию для каких-либо целей, несовместимых с целями настоящей Конвенции.

Порядок выполнения заданий по Чикагской конвенции.

Выполнение практического задания осуществляется *тремя* последовательными действиями.

Первое действие. Из таблицы 1 выбирается правильный вариант состава статей, из которых состоят Общие принципы Чикагской конвенции.

Таблица 1

Варианты				
а	б	с	д	е
Статья 1	Статья 1	Статья 1	Статья 1	Статья 1
Статья 2	Статья 2	Статья 2	Статья 2	Статья 2
Статья 3	Статья 3	Статья 3	Статья 3	Статья 3
Статья 4	Статья 3bis	Статья 3bis	Статья 4	Статья 4
Статья 5	Статья 4	Статья 4	Статья 4bis	Статья 5
Статья 6	Статья 5	-	Статья 5	Статья 6
Статья 7	Статья 6	-		Статья 6bis

Второе действие. После выполнения первого действия нарисуйте нижеследующую таблицу 2 и впишите в нее выбранный вариант в той последовательности, как приведено в табл.1 и внесите название каждой из них.

Таблица 2

Перечень статей	Название статьи
Статья ...	
Статья ...	
Статья ...	

Третье действие. Написать общую суть и содержание статей согласно Чикагской конвенции. Объяснить международное значение и роль.

Статья

Пишется номер и название статьи, излагается основное ее содержание и обосновывается ее значение для ГА

Статья

Пишется номер и название статьи, излагается основное ее содержание и обосновывается ее значение для ГА...

После выполнения задания преподаватель в присутствии студента (студентов) сравнивает результаты работы с содержанием Чикагской конвенции, выявляет существенные различия, если они есть. На основании сравнения устанавливает уровень подготовленности студента (студентов) к данному занятию и выставляет соответствующую оценку.

Выводы: Предложенный подход позволяет получить следующие педагогические эффекты:

1. Составить достаточно большое количество вариантов задания для практического занятия, что позволит максимально индивидуализировать процесс обучения.

2. Сформировать у студента аналитическое мышление и навыки изложения мыслей.

3. Повысить уровень усвоения материалы за счет критического осмысления содержания нормативно-правовых и других видов документов гражданской авиации.

Литература

1. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального психологического исследования: учебное пособие для студ. – М.: Академия, 2004.
2. Дьяченко В.К. Организационная структура учебного процесса и ее развитие. – Педагогика, 1989. – 159 с.
3. Зайцев В.С. Современные педагогические технологии: учебное пособие. – В 2-х книгах. – Челябинск, ЧГПУ, 2012. - 411с.
4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учебное пособие для студ./ Е.С. Полат.– М.: Академия, 2001.
5. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: учебное пособие.– М.: Народное образование, 1998.
6. Современные технологии обучения в вузе (опыт НИУ ВШЭ в Санкт-Петербурге). Коллектив авторов под редакцией М.А.Малышевой. Методическое пособие. — Отдел оперативной полиграфии НИУ ВШЭ - Санкт-Петербург, 2011. - 134 с.
7. Шамсиев З.З. О развитии образовательной системы в условиях экономических преобразований // Наука, техника и образование, 2016. № 11 (30). – С. 18-20.

ШАНДОР Сомора

*Технический директор Lufthansa Technik,
г. Будапешт (Венгрия)*

Олена Долгова

канд. біол. наук, доцент

Оксана Власова-Чмерук

старший викладач

Національний авіаційний університет,

м. Київ (Україна)

ПРОФЕСІЙНО-ЗНАЧУЩІ ЯКОСТІ ЯК СКЛАДОВІ УСПІШНОСТІ ЛЬОТНОГО НАВЧАННЯ

Розвиток цивільної авіації в світі та в Україні вимагає все більшої кількості якісно підготовлених спеціалістів. Аналіз особливостей діяльності на нових типах повітряних суден, ускладнення в її засвоєнні, вказують на те, що центр навантажень переноситься на психічну сферу людини-оператора. Діяльність на

нових типах повітряних суден навантажує всі складові психічної сфери – інтелектуальні, психофізіологічні, особистісні.

Успішність льотної діяльності визначається не скільки окремими професійно-значущими якостями, скільки їх специфічно організованою системою (система мотивів, психічна адаптованість, репродуктивне, просторове мислення, психофізіологічна стійкість). Така система якостей, яка забезпечує адекватне формування і функціонування внутрішніх резервів діяльності може бути визначена як професійна придатність. Ця система повинна формуватися у пілотів на основі як існуючих типологічних особливостей так і набуття льотної майстерності.

У більшості вітчизняних публікацій, що розкривають тему професіоналізму чи професійної придатності пілотів у фокусі уваги такі аспекти проблеми: сфера мотивації та цілепокладання (мотиви, особистісний сенс діяльності, цілі, завдання) і операціональна сфери (знання, вміння і навички) [2].

При висвітленні проблеми підготовки курсантів-пілотів основна увага приділяється питанням психологічної готовності до професійної діяльності, умов формування професійної надійності [1]. Даний перелік досліджень може бути розширений за рахунок вивчення професійно значущих якостей студентів-пілотів. У літературі наведені такі групи професійно значущих якостей пілота: фізичні та психофізіологічні, особистісні (наприклад відповідальність), пізнавальні та власне психічні. Докладний опис здібностей пілота у відповідності до вимог Європейської асоціації з авіаційної безпеки (EASA) представлений в роботі Rhona Flin та її колег [3]. Автори зосереджують увагу на здібностях, які називають нетехнічними. До структури нетехнічних здібностей відносять: співпрацю (co-operation), лідерство та навички управління, ситуаційну обізнаність та навички прийняття рішення. Такий підхід майже не представлений у вітчизняних працях, що зумовлює актуальність даного дослідження.

Метою нашого дослідження стала оцінка ролі нетехнічних здібностей у успішності первинного льотного навчання.

Завдання:

1. Оцінити рівень прояву нетехнічних здібностей студентів-пілотів.
2. Встановити зв'язок професійно значущих якостей з успішністю

студентів пілотів на етапі льотного навчання.

Дослідження проводилося на базі Національного авіаційного університету протягом 2017-2019 рр. Вибірку склали 32 студенти спеціальності «Авіаційний транспорт», які на момент дослідження закінчували 6-й семестр навчання та мали досвід пілотування.

Наповнення практики на етапі льотного навчання зумовлено міжнародними стандартами. Пілот, який отримує свідоцтво пілота PPL повинен мати гарне здоров'я, володіти теоретичними знаннями і продемонструвати навички пілотування повітряного судна. Льотна підготовка включає навчально-тренувальні польоти, частина з яких здійснюється самостійно. Зважаючи на відсутність досвіду взаємодії в команді студентів пілотів, було прийнято рішення зосередитися на оцінці деяких показників ситуаційної обізнаності та навичок прийняття рішення.

У ході дослідження були використані наступні методи та методики. Методика «Антиципаційної спроможності (прогностичної компетентності)» В.Д. Менделевича; методика діагностики домінуючої стратегії конфліктної поведінки, новий опитувальник толерантності до невизначеності Т. Корнілової. Льотна успішність оцінювалася за сумарним показником, що складався з оцінки за льотну практику та експертної оцінки студента його інструктором. Отримані результати. В межах реалізації завдання №1 були отримані наступні результати.

За шкалою «Особистісно-ситуативна антиципаційна спроможність» у 25% респондентів виявлена антиципаційна неспроможність. Це означає, що у цієї частини студентів недостатньо розвинені здібності передбачення вчинків та наслідків дій інших людей, прогнозування різних варіантів розвитку подій. У 75% проявлена особистісно-ситуативна антиципаційна спроможність. У даній частини вибірки добре розвинена здатність передбачати наслідки людських вчинків, вони можуть передбачати труднощі при виконанні діяльності та адекватно реагувати на них.

За шкалою «Просторова антиципація» у 25% виявлена рухова антиципаційна неспроможність, для інших 75% характерна рухова антиципаційна спроможність. При інтерпретації результатів варто враховувати, що тест за формою є опитувальником, отже мова йде про оцінку рухової спроможності на основі самозвітів респондентів.

Можна стверджувати, що для 75% респондентів не викликає труднощів задача передбачити траєкторію рухів предметів, координувати свої рухи та проявляти моторну спритність.

За показниками «Часової антиципаційної спроможності» результати розподілилися рівномірно: у 50% недостатньо сформована хроноритмологічна спроможність, а для інші 50% легко розраховують перебігу часу, вірно оцінюють часові витрати та вірно розподіляють час. За результатами опитувальника Т.Корнілової було встановлено, що показники всіх респондентів за шкалою толерантності до невизначеності знаходяться в діапазоні середніх значень. Іншими словами, респонденти хоча і здатні проявляти оригінальність, сприймати новизну, проте не поспішають ризикувати, виходити за рамки звичної процедури діяльності. За шкалою «Інтолерантності до невизначеності» у 37,5% зафіксований середній рівень, у інших 62,5% - високий рівень. Всі респонденти надають перевагу чітким, впорядкованим задачам, переважно дотримуються правил та інструкцій. За шкалою «Міжособистісної інтолерантності до невизначеності» показники розподілилися так: 12,5 % – низький рівень, 87,5 % – середній рівень прояву показника. Про респондентів з низьким показником можна сказати, що вони відчують значний дискомфорт у випадку невизначеності у міжособистісних стосунках.

За результатами методики діагностики домінуючої стратегії конфліктної поведінки узагальнено можна сказати, що у більшості респондентів (50%) домінує стратегія співробітництва. На другому місці за частотою домінування знаходиться стратегія компромісу.

Для виконання завдання №2 нами був застосований метод кореляційного аналізу з використанням коефіцієнту кореляції Спірмена. Була виявлена пряма кореляція між показниками льотної успішності та часової антиципаційної спроможності ($r=0,722$, $p\leq 0,000$), льотної успішності та стратегії суперництва ($r=0,658$, $p\leq 0,000$), зворотна кореляція між льотною успішністю та толерантністю до невизначеності ($r= - 0,417$, $p\leq 0,05$). Льотна успішність тим вища, чим вища часова антиципаційна спроможність. Добре розвинена здатність передбачати кількість затраченого часу на виконання операцій під час польоту допомагає студенту-пілоту справлятися з задачами пілотування. Оскільки

автоматичні дії ще не сформовані, студенту пілота необхідно точно розраховувати всі дії на борту повітряного судна.

Чим нижча толерантність до невизначеності, тим вищі показники льотної успішності. Такий результат можна пояснити тим, що на перших етапах льотного навчання польоти не пов'язані з виконанням ризикованих завдань, пошуком рішення для нестандартних ситуацій. При цьому не потрібно проявляти оригінальність, прагнення до змін, виходити за рамки обмежень, що регулюються інструкціями. Льотна успішність тим вища, чим більше прагнення до суперництва. Під час льотного навчання студент-пілот не працює в складі екіпажу, кожен студент мотивований довести, що він може найкраще справитися з завданнями, проявити себе краще за інших. Тобто суперництво може розумітися як передбачувана конкуренція.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна виявити загальні тенденції у проявах професійно значущих якостей студентів-пілотів. Для досліджуваних студентів-пілотів характерні високі показники інтолерантності до невизначеності. Не достатньо проявлені показники толерантності до невизначеності, а отже можна говорити що розвиток цієї здатності потребує компетентного психологічного супроводу. У кожного четвертого респондента зафіксована особистісно-ситуативна, рухова або часова антиципаційна неспроможність, тобто вони відчують труднощі при прогнозуванні наслідків вчинків та дій людей, не завжди вірно розраховують час. Підготовка пілотів – це багатоплановий процес, який вимагає координації зусиль як викладачів спеціальних дисциплін, інструкторів, так і психологів та психофізіологів з метою підвищення ефективності підготовки а отже і безпеки авіації.

Література

1. Керницький О.М. Методика формування психологічної готовності курсантів-льотчиків до льотної діяльності: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика навчання з технічних дисциплін» / О. М. Керницький; Харківський ін-т військово-повітряних сил імені Івана Кожедуба. – Харків, 2005. – 17 с.

2. Шевченко К.В. Психологические особенности профессионализма пилотов гражданской авиации//

Международный научный журнал «Инновационное развитие», 2018. №5(22). – С. 237-238.

3. Flin R, Martin L, Goeters K, et al. Development of the NOTECHS (non-technical skills) system for assessing pilots' CRM skills. Human Factors and Aerospace Safety 2003; 3:95–117.

Asim Gocher

Student of Mechanical Engineering Faculty

University of Bayburt

Bayburt (Turkey)

CAUSES AND FEATURES OF INDUSTRIAL DISASTERS

Human activity is aimed at transforming nature and creating a comfortable artificial environment. The development of science, technology and modern technology causes unintended consequences. The side effects of scientific and technological progress create serious threats to life and health, the state of the genetic stock of people. Increased probability of industrial disasters. Dangerous human intervention in nature has increased dramatically, the scope of this intervention has expanded, it has become more diverse and now threatens to become a global danger to humanity. The origin of the hazards may be different – natural, biological, environmental, social.

Let us stop at the consideration of one of them - man-made disasters, because they are created by man himself, and he can prevent them. Technical progress significantly increases the risk of tragedy. On all continents of the Earth thousands of potentially dangerous objects with such amounts of stocks of radioactive, explosive and toxic substances are exploited that in case of emergency situations can cause irreparable losses to the environment or even destroy Life on Earth.

For example, on 13 May 2014, an explosion at Eynez coal mine in Soma, Manisa, Turkey, caused an underground mine fire, which burned until 15 May. In total, 301 people were killed in what was the worst mine disaster in Turkey's history. The mine, operated by coal producer Soma Kömür İşletmeleri A.Ş., suffered an explosion, the cause of which is still under investigation. The fire occurred at the mine's shift change, and 787 workers were underground at the time of the explosion. After the final bodies were pulled from the mine on May 17, 2014, four

days after the fire, the Minister of Energy and Natural Resources TanerYıldız confirmed the number of dead was 301. Disaster and Emergency Management Presidency (AFAD) announced the names of 301 workers who died in the mine disaster and 486 people who survived but some politicians claimed that the number of dead is more than 340 [3], [4].

Miners protested against dangerous mining conditions in late 2013 and the demand by the main opposition party, the Republican People's Party, to investigate the mine's safety was rejected in the Grand National Assembly of Turkey with votes from the ruling Justice and Development Party only weeks before the disaster. Mining accidents are common in Turkey, which has poor mine-safety conditions. According to a report issued in 2010 by the Turkish Economy Policies Research Foundation, in 2008, deaths per 1 million tons of coal mined were 7,22 in Turkey (the highest figure in the world), 5 times the rate in China and 361 times the rate in the US. Official statistics record that more than 3,000 coal miners died in mining accidents from 1941 to April 2014. About 78 miners were killed in accidents in 2012, and 95 died in 2013. Prior to the Soma disaster, the deadliest accident in recent Turkish mining history was an explosion which killed 263 people in 1992 [3, 4].

In addition, industrial disasters have a beginning, but do not have an end, they are completely unpredictable, and the extent of damage after them does not diminish over the years, since negative factors continue to operate in the environment for many more years. Increasingly, accidents are becoming catastrophic with the destruction of objects and severe environmental consequences (for example, Chernobyl) [1].

There is no automatic reactivity control system that uses and evaluates information from the computer and minimizes human intervention. The human factor in the safety philosophy of the Russians was taken more precisely than automation. This increases the human-machine interaction and leads to an increase in human errors.

Eventually: as described above, human errors and negative aspects of reactor design have played a major role in the formation of the accident. The brakes and safety systems of a car are removed and released downhill; For the purpose of conducting an experiment, the safety systems of the reactor were deactivated and the working conditions determined in the safety philosophy were excluded.

Moreover, since the safety container contained in such reactors did not exist in this reactor because of its effect on the reactor cost, the radioactivity resulting from the melting of the reactor heart has spread to the environment. Although there was a similar accident in the TMI plant in the US, there was no radioactive leak to the environment due to the presence of a safety container. That is, the lack of safety container in RBMK type reactors is a major deficiency in terms of safety. The combustion of the graphite rods used as a decelerative in this type of reactor during the accident further increased the dimensions of the boiler (water is used instead of graphite as a decelerator in other reactors) [5].

Causes and consequences of industrial disasters[1, 2]:

Industrial disaster - a major accident, the result of intentional or unintentional actions of a person (in most cases), leading to the death of people and even an environmental disaster. One of the features of a technological catastrophe is its randomness. The nature of the man-made disaster depends on the reasons that caused it; its scope; features of the enterprise in which it originated.

Objects may themselves be potential sources of a technological catastrophe, and may also be in the zone of the effect of the damaging factors of a technological catastrophe that has arisen for reasons beyond their control. Experts divide man-made disasters into 10 types according to the nature of the object and the nature of origin:

- transport accidents and disasters;
- fires, explosions, threats of explosions;
- accidents with release (threat of release) of chemically hazardous substances;
- accidents with release (threat of release) of radioactive substances;
- accidents involving the release (threat of release) of biologically hazardous substances;
- sudden collapse of buildings;
- accidents in electric power systems;
- accidents in utility life support systems;
- accidents at wastewater treatment plants;
- hydrodynamic accidents (breakthroughs of dams, locks, lintels).

The emergence of any man-made disaster caused by a combination of actions of objective and subjective factors that create a

causal series of events. The immediate causes of industrial disasters can be:

- external in relation to the engineering system of influence (natural disasters, military sabotage actions, etc.), conditions and circumstances related directly to this system:
- miscalculations in the design and lack of safety of modern buildings;
- poor construction or deviation from the project;
- unreasoned placement of production;
- technical malfunctions, the lack of proper maintenance of buildings and structures, equipment, new machines and mechanisms are not purchased, instead of outdated, technical systems failures due to manufacturing defects and violations of operating conditions;
- human factor:
- violation of the requirements of the technological process due to insufficient training or lack of discipline and negligence of staff;
- inattention,
- gross violations of the rules of operation of machinery, vehicles, devices and equipment.

The latter, according to statistics and the opinion of experts, play the main role in the occurrence of man-made disasters. According to experts, human errors are responsible for 45% of extreme situations at nuclear power plants, 60% of plane crashes and 80% of accidents at sea [2].

Unfortunately, the number of accidents in all areas of industrial activity is steadily increasing. Absolute failure does not exist. This is due to the widespread use of new technologies and materials, unconventional energy sources, the massive use of hazardous substances in industry and agriculture.

The consequences of industrial accidents and man-made disasters can be:

- large destruction of industrial facilities (industrial buildings, structures, utilities and engineering networks), cities (public and residential buildings, communications), vehicles, etc.;
- contamination of the environment with radioactive substances, hazardous substances, bacteriological agents;
- destruction of material values.

The main causes of major industrial accidents and disasters are:

1) failure of technical systems due to manufacturing defects and violation of operating conditions. Many modern potentially hazardous industries are designed so that the likelihood of a major accident is very high and is estimated at 10–4 or more risk (unregulated storage and transportation of hazardous chemicals leads to explosions, destruction of high pressure systems, fires, spills of chemically active liquids, emissions gas mixtures, etc.);

2) human factor: erroneous actions of operators of technical systems. Statistics show that more than 60% of accidents occurred as a result of maintenance staff errors;

3) high energy level of technical systems;

4) external negative effects on energy facilities, transport, etc. (shock wave and (or) explosions lead to the destruction of structures).

Thus, one of the common causes of fires and explosions, especially at oil and gas and chemical production facilities and during the operation of means of transport, are discharges of static electricity (a set of phenomena associated with the formation and maintenance of free electric charge on the surface and in the bulk of dielectric and semiconductor substances) the cause of which are electrification processes.

An analysis of the aggregate of negative factors currently operating in the technosphere shows that anthropogenic negative impacts have the main influence, among which man-made ones dominate as a result of the transforming human activity and changes in the biospheric processes caused by this activity. At the same time, most factors have the character of a direct effect (poisons, noise, vibration, etc.). But in recent years, secondary factors (photochemical smog, acid rain, etc.) that occur in the environment as a result of chemical and energy interactions of the primary factors among themselves or with components of the biosphere are becoming widespread.

The levels and scales of negative factors are constantly increasing and in a number of regions the technosphere has reached such values when a person and the natural environment are in danger of irreversible destructive changes.

References

1. List of Industrial disasters [Electronical recourse]
[:https://en.wikipedia.org/wiki/Soma_mine_disaster](https://en.wikipedia.org/wiki/Soma_mine_disaster);

2. Natural catastrophe sandman-made disastersin 2014: convective and winter storms generate mostlosses/ Swiss Re, Sigma. – No.2, 2015 [Electronical recourse] : [http: //www.actuarialpost.co.uk/downloads/cat_1/sigma2_2015_en.pdf](http://www.actuarialpost.co.uk/downloads/cat_1/sigma2_2015_en.pdf);
3. Soma Mine Disaster [Electronical recourse] :https://www.sourcewatch.org/index.php/Soma_mine_disaster;
4. Soma Mine Disaster in Turkey [Electronical recourse] :<https://alchetron.com/Soma-mine-disaster>;
5. ÇernobilNükleer SantralKazasi[Electronical recourse] :<http://www.taek.gov.tr/tr/2016-06-09-00-44-19/154-cernobil-dosyasi/1038-cernobil-nukleer-santral-kazasi.html>

Hordiienko Kateryna

*Head of the Educational and scientific laboratory
National Aviation University
Kiev (Ukraine)*

TO THE PROBLEM OF STUDY OF WAYS THAT PROVIDE SOCIO-PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF HIGHER EDUCATION

Socio-economic changes exacerbate the urgency of the problem of the person's socialization and the formation of personality in the conditions of higher educational establishments in Ukraine.

The problem of a human adaptation is considered in the writings of such scientists as V.G. Krysko, A.V. Petrovsky, M.G. Yaroshevsky, O.A. Urbanovich, A.A. Nalchajyan, Ye.I. Holostova, O.V. Zotova, V.K. Kryazheva, and others. Attention is given to the possibilities of reducing an anxiety and, in general, a misadaptation of students in the professional (J. Bujenthal, L.F. Vyaznikova, G.P. Zvenigorodskaya, A. Maslow, R.R. May, C.R. Rogers, V.E. Frankl, etc.), and intimate-familial spheres of life in the works of scientists (E.I. Zritneva, N.V. Malyarova, A.N. Sizanov, V.A. Sysenko, V.S. Torohtiy, T.A. Florenska, etc.). However, we have not found data on the connection between the success of the students' socio-psychological adaptation and personal self-actualization, specifically self-actualization in the professional and intimate-family spheres of life. This caused to

conduct theoretical and empirical research, which was carried out in the aspect of the combination of professional and personal growth of students.

The object of the study was the socio-psychological adaptation of students, but the subject was the socio-psychological adaptation of students in connection with their personal self-actualization in different spheres of life. The research aimed at the following objectives:

1. To reveal the essence of the research problem, its main questions and key concepts on the basis of theoretical analysis of psychological and pedagogical literature.

2. To study empirically students' success in socio-psychological adaptation and general personal self-actualization; to find out the existence and nature of the connection between these phenomena.

3. To study empirically the success of self-actualization in the professional and intimate-family spheres of life empirically (the main stage of research).

4. To find out the presence and nature of the connection between the success of socio-psychological adaptation and self-actualization in the professional and intimate-family spheres of life.

Theoretical analysis of psychological and pedagogical literature on the research problem was used to solve the first objective. To solve the second problem, namely, to study social and psychological adaptation, were used: the methodology of C. Rogers and R. Diamond, the method of studying the anxiety of Ch.D. Spielberger, the method of A.V. Lazurkina in adaptation of N.F. Kalina (SAMOAL) was used to study general self-actualization. To solve the third task, namely the study of professional self-actualization, a questionnaire was used that studies students' knowledge of themselves in a professional self-realization, and the method "Differential and diagnostic questionnaire" E.O. Klimov (cognitive component); the method for studying the motives of educational activity in modification A.O. Rean and V.O. Yakunin (motivational component); the method of document analysis for studying the students' success (behavioral component). On the other hand, psychological methods and standardized techniques were used to study intimate-family self-actualization: the method "Role expectations and harassment in marriage" A.M. Volkova (ROP) (cognitive component); the method "The motives of marriage" S.I. Golod (motivational component); the test-card for assessing

readiness to family life I.F. Yund, and questionnaire (behavioral component). Procedures for qualitative and quantitative processing of empirical data were used to solve the second, third and fourth tasks.

At the research's theoretical stage were studied of the works of such scientists as Anokhin P.K., Andreeva G.M., Nalchajyan A.A., Parsons T., Piaget J., Ananov B.H., Matyuschenko I.M., Khokhlina O.P., and others. It demonstrated that adaptation is an important phase of the person's socialization, which means the process of a human adjustment to the new conditions of existence as an organism, as a medium of mental and social [3; 7]. A special place among the types of adaptation is occupied by the socio-psychological adaptation, which is understood as the process of personal adjustment, and vice versa; the process of active interaction of the individual and social environment in order to achieve harmony, which ensure the most effective activity, development of the collective, and personal growth [4] (including Khokhlina O.P. [7]). It is noted that one of the determinants of the success of social and psychological adaptation of a person is its self-actualization [1; 2]. However, a specific empirical data about the nature of such connection have not been identified.

Self-actualization is seen as the human desire to the fullest possible detection and development of his personal abilities [6] as an implementation in various spheres of life, primarily in the professional and intimate-family.

Professional self-actualization (according to R. Assagioli, O.V. Samal', O.K. Zavylova, etc.) is defined as the search for "oneself in the profession", the individual style of professional activity, the definition of professional goals, the desire for the disclosure and realization of its potential in the chosen profession [5]. Instead, intimate-familial self-actualization (according to I.V. Grebennikov, I.S. Kon, B.S. Krouglov, L.B. Schneider, etc.) understood as finding its continuation in a partner, a family; as positive, stable, personally meaningful relationships, which is the basis for achieving their own life goals, as well as for the creation of marriage and family. In studies L.O. Korostyleva, M.V. Syomina, L.D. Stolyarenko, E.H. Erikson, etc. were indicate a special significance for personal growth of intimate-family self-actualization, which prove that intimate-family relationships can either promote or hinder the self-fulfillment of each spouse's (partners') personality.

The result of the empirical stage of the study was the data were obtained on the peculiarities of self-actualization of students in the professional and intimate-family spheres, the relationship between adaptation and self-actualization and, specifically, between socio-psychological adaptation and self-actualization of students in these components of life. This caused to become the basis for consideration self-actualization as a factor in improving the adaptation of the researched to the university, which has a theoretical and practical significance.

So, it's found that most students have an average level of success in professional self-actualization according to indicators, which correspond to its components (cognitive, motivational, and behavioral): student's knowledge of oneself, motives for professional activity, and success in learning. The students were discovered a sufficient awareness of the choice of profession, an adequacy of goals, but uncertainty in their capabilities, or knowledge that must manifest itself in the study of cognitive component. The study of the motivational component of professional self-actualization among students showed that the professional motives are the dominant motives of their educational activity: the desire to become a highly skilled specialist and to ensure the success of future professional activities. It was found that students had an average level of academic success in the range of 89-75 points ("good", "B") in studying the behavioral component of professional self-actualization. The correlation analysis of empirical data showed an existence of the expressive interconnection between socio-psychological adaptation and professional self-actualization of students.

It has been found that the students are dominated by high and middle level during the study of intimate-family self-actualization of students by indicators: student's knowledge of future roles in intimate-family relationships (cognitive component), motives for entering into intimate-family relationships (motivational component), and readiness or implementation of intimate-family roles (behavioral component).

The students were discovered availability of adequate knowledge, representations, role demands and expectations of oneself or partner in marital relations in the study of cognitive component. The dominant motives of family activity are identified the motives for entering into intimate-family relations, such as love and community of views or interests, when studying the motivational component. That is, the level

of intimate-family motivation of students is high that express an adequate motives for creating a family. In studying the behavioral component of the students was identified the sufficient preparedness for family life, the presence of a loved one and roles that a person performs in his intimate-family life. The correlation analysis of empirical data showed an existence of the high interconnection between socio-psychological adaptation and self-actualization in the intimate-family spheres of life.

References

1. Idobaeva O.A. Features of Self-Actualization with Emotional Dysfunction and Chronic Fatigue in Mature Age / Olga Afanasyevna Idobaeva // Psychology. Journal of the Higher School of Economics. - 2010. - Vol. 7, No. 2. – pp. 115-123.

2. Kabachenko T.S. Psychology in the Management of Human Resources: Monograph / Tatyana Sergeevna Kabachenko .- SPb.: Peter, 2003. - 400 p.

3. Kokun O.M. Optimization of Adaptation Opportunities of the Person: Psychophysiological Aspect of Supporting Activities: Monograph / Oleg Matviyovych Kokun - K .: Millenium, 2004. - 265 p.

4. Matyuschenko I.M. On the Approach to the Study of the Problems of Social-Psychological Adaptation of the Graduates of the Subsidiary Schools / Matyuschenko I.M., Khokhlina O.P. // Current Problems of Training and Education of People with Special Needs: Abstracts of the Vth intern. sci. pract. conf. - K .: Unt “Ukraine”, 2004. - pp.286-287.

5. Ponomarenko L.A. Specific Features of Socio-Psychological Adaptability of Students in the Conditions of the Higher Elementary Institution of Ukraine / Lidiya Antonovna Ponomarenko // Theoretical and Applied Problems of Psychology. - 2006. - No. 3. - pp.205-213.

6. Tkachishina O.R. Socio-Psychological Adaptation of an Individual as an Integral Part of Socialization / Oksana Romanivna Tkachishina // Problems of General and Pedagogical Psychology: Coll. sci. works of the Ins. of Psychology of the name of G.S. Kostiuk NAPN of Ukraine. - K., 2006. - Vol. 8, No. 1.- pp. 341-348.

7. Khokhlina O.P. Psychological-Pedagogical Provision of the Child's Socialization in an Educational Institution: the Theoretical Aspect of the Problem / Khokhlina O.P. // Current Problems of Psychology: Coll. sciences etc. Institute of Psychology named after

G.S. Kostiuk, National Academy of Sciences of Ukraine. - Kirovograd: Imex-LTD, 2013. Vol. XI. - Social Psychology. – No.6. - Book P. - pp. 416-424.

Vladimir Kasianov

Doctor of Science (Engineering), Professor

Andriy Goncharenko

Doctor of Science (Engineering), Professor

National Aviation University

Kyiv (Ukraine)

ESTIMATION OF RATING SPLITTING AT THE FINAL STAGE OF AN ELECTION CAMPAIGN BASED UPON THE SUBJECTIVE ENTROPY THEORY

Social conflicts have a psychological background. The variety of publications says about the extra ordinal complexity of the psychological problems [1-4]. The theory of the subjective preferences entropy [5-11] proposes a fruitful approach implemented in different aspects to the multi-alternative situations [12-23].

The model proposed to describe an election campaign is recursive:

$$\begin{aligned} \Phi_{\pi_{t,t+1}} = & - \sum_{i=1}^N \pi_{t+1}(\sigma_i) \ln \pi_{t+1}(\sigma_i) \pm \\ & \pm \beta_{\pi} \sum_{i=1}^N \pi_{t+1}(\sigma_i) [1 + \alpha \xi_{i_t} \pi_t(\sigma_i)] u_{i_t} + \gamma_{\pi} \sum_{i=1}^N \pi_{t+1}(\sigma_i) \end{aligned} \quad (1)$$

where $\pi_{t+1}(\sigma_i)$ – preferences π of the ith alternative σ_i at the time $t+1$; α , β , γ , – cognitive coefficients; ξ_{i_t} , $\pi_t(\sigma_i)$, u_{i_t} – ratings ξ in accordance to the preferences π and utilities u of the ith alternative σ_i at the time t .

Functional (1) yields the extremal result:

$$\frac{\partial \Phi_{\pi_{t,t+1}}}{\partial \pi_{t+1}(\sigma_i)} = 0 \quad (2)$$

$$\pi_{t+1}(\sigma_i) = \frac{e^{\pm \beta_\pi [1 + \alpha \xi_{i_t} \pi_t(\sigma_i)] u_{i_t}}}{\sum_{j=1}^N e^{\pm \beta_\pi [1 + \alpha \xi_{j_t} \pi_t(\sigma_j)] u_{j_t}}} \quad (3)$$

For the ratings (likewise (1-3))

$$\Phi_{\xi_{i_{t+1}}} = - \sum_{j=1}^N \xi_{j_{t+1}} \ln \xi_{j_{t+1}} \pm \beta_\xi \sum_{j=1}^N \xi_{j_{t+1}} \pi_t(\sigma_j) + \gamma_\xi \sum_{j=1}^N \xi_{j_{t+1}} \quad (4)$$

$$\xi_{i_{t+1}} = \frac{e^{\pm \beta_\xi \pi_t(\sigma_i)}}{\sum_{j=1}^N e^{\pm \beta_\xi \pi_t(\sigma_j)}} = \frac{L_i}{L} \quad (5)$$

where L_i and L – corresponding numbers of the candidate's electorate and the total number of the people participating in the election.

It is considered the use of the proposed model in application to the second round of an election campaign. It is supposed that in this round two candidates compete and the number of the voters equals L .

It is seen from the model that we have at our disposal a few factors influencing the result: 1. Coefficients α , β , γ , ..., and 2. Integral utilities u .

Using a supposition that the number of the people in the candidates' electorate is proportional to the candidates' ratings, we can simulate the dynamics of the ratings changes depending upon the initial conditions and the mentioned above factors.

The model is constructed in such way that there is a possibility to change the actual factors at any current moment of time. It allows tracing the results caused by such variations.

The initial stage of the problem solution is illustrated by the shown below figures.

In case (1-5), $u_{i_t} = \alpha = 1$, $\beta_\pi = 3$, $\beta_\xi = 2$, demonstrated in Figures 1 and 2, there is an active splitting of the electorate into two parts. In accordance with this the entropy of the ratings decreases quickly enough (see Fig. 2 red line) whereas the entropy of the objective preferences (blue line) also decreases, however, more significantly.

It is seen as well that there is a time lag between these entropies.

If one can determine some critical level of the uncertainty leading to the conflict transformation, for example, Fig. 2 magenta (purple) 0.6 threshold line, peaceful debates can transform into violent methods, then the existence of the ratings entropies curves allows making corresponding prediction.

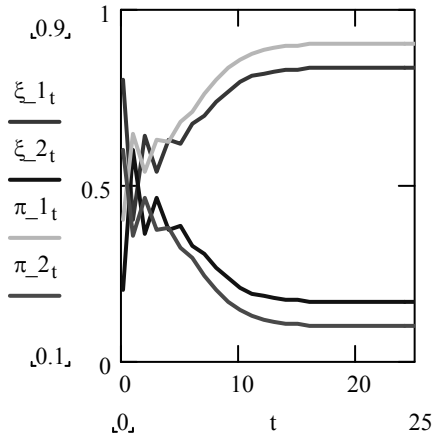

Figure 1. Ratings and preferences

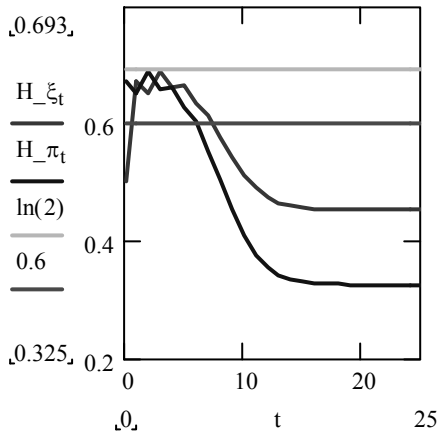

Figure 2. Entropies of the ratings and preferences

Finding that threshold is a separate problem not considered in this paper. The influence of the utilities change, due to the debates at the moment of time $t=10$, upon the preferences, ratings, and entropies can be traced in the diagrams pictured in Figures 3 and 4.

The utilities relate to the candidates' promises. $u_t = 1$ if $t < 10$ and $u_t = 0.9$ otherwise; $\beta_\xi = 1.4$.

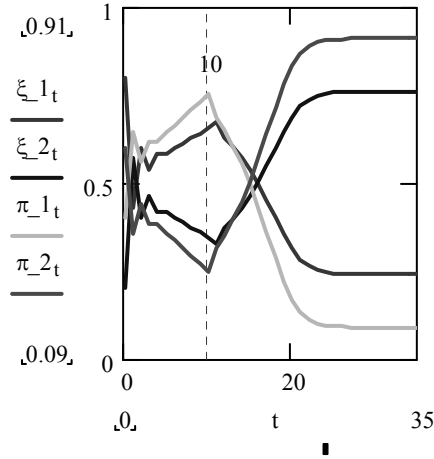

Figure 3. Ratings and preferences dynamics with the second round debates changing the utilities

The psychological coefficients α , β , γ have the thermodynamic images of the temperatures. Therefore the coefficients are interpreted as the psychological or social temperatures.

Other scenarios of the election are also possible to be modeled either in the procedure of equations (1-5) or in some else functional of subjective analysis [5-23].

In particular, the mentioned possibilities could be connected with the enlargement of the set, and content, of the alternatives (for example: army, faith, language). It is introduced

$$\pi(\sigma_i, \sigma_j, \sigma_k) = \pi(\sigma_i) \pi(\sigma_j | \sigma_i) \pi(\sigma_k | \sigma_i \sigma_j), \quad (6)$$

which corresponds with the assumption about factorization of the distribution.

Here, in equation (6), the second and third multipliers are the conditional distributions. At their determination, the property of the entropy hierarchical additivity could be used [7, p. 62, (2.25)-(2.27), p. 113, (3.31)].

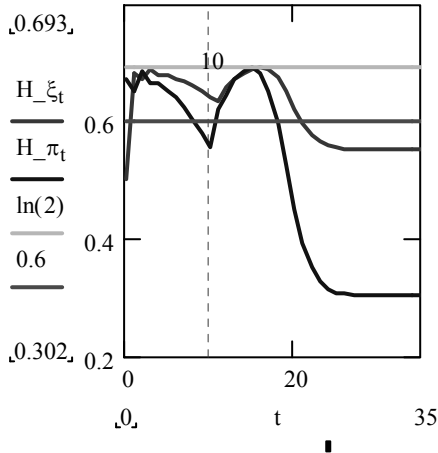

Figure 4. Dynamics of the entropies of the ratings and preferences in case of the debates

Literature

1. Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л. В. Помиткіної, Т. В. Вашеки, О. В. Сечейко. – К. : Аграр Медіа Груп, 2017. – 340 с.
2. Помиткін Е. Підготовка особистості до діяльності в особливих умовах з урахуванням теорії психічного оберту М. Я. Грота / Е. Помиткін // Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л. В. Помиткіної, Т. В. Вашеки, О. В. Сечейко. – К. : Аграр Медіа Груп, 2017. – С. 226-228.
3. Помиткіна Л. Прийняття рішень як фактор стресової ситуації для суб'єкта праці в особливих умовах діяльності / Л. Помиткіна // Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред.

Л. В. Помиткіної, Т. В. Вашеки, О. В. Сечейко. – К. : Аграр Медіа Груп, 2017. – С. 228-232.

4. Помиткіна Л. Вплив мережевого суспільства на суб'єктивне прийняття рішень в особливих умовах діяльності / Л. Помиткіна, Б. Бессонов // Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л. В. Помиткіної, Т. В. Вашеки, О. В. Сечейко. – К. : Аграр Медіа Груп, 2017. – С. 232-236.

5. Касьянов В. А. Энтропийная парадигма в теории активных систем. Субъективный анализ: монография / В. А. Касьянов. – К.: ДП НВЦ «Приоритети», 2016. – 657 с.

6. Kasianov V. Subjective entropy of preferences. Subjective analysis: monograph / V. Kasianov. – Warsaw: Institute of aviation scientific publications, 2013. – 644 p.

7. Касьянов В. А. Субъективный анализ: монография / В. А. Касьянов. – К.: НАУ, 2007. – 512 с.

8. Kasianov V. A. Social justice as a subjective analysis category. Numerical estimations/ V. A. Kasianov, A. V. Goncharenko // Interdisciplinary studies of complex systems. – 2018. – No 13. – pp. 27-40.

9. Касьянов В. А. Свет и тень. Пропорции теневой экономики. Энтропийный подход: монография / В. А. Касьянов, А. В. Гончаренко. – К.: Кафедра, 2013. – 86 с.

10. Kasianov V. A. Extremal principle of subjective analysis. Light and shadow. Proportions of shadow economy. Entropy approach: monograph / V. A. Kasianov, A. V. Goncharenko. – Kyiv, Ukraine: Publishing House “Kafedra”, 2017. – 90 p.

11. Касьянов В. А. Субъективный риск для предметных и рейтинговых предпочтений / В. А. Касьянов // Восточно-европейский журнал передовых технологий. – 2014. – No 4/4(70). – pp. 36-41.

12. Goncharenko A. V. Measures for estimating transport vessels operators' subjective preferences uncertainty / A. V. Goncharenko // Scientific bulletin of the Kherson state maritime academy. – 2012. – No 1(6). – pp. 59-69.

13. Goncharenko A. V. Aeronautical engineering maintenance periodicity optimization with the help of subjective preferences distributions / A. V. Goncharenko // Proceedings of the NAU. – 2017. –

No 2(71). – pp. 51-56.

14. Goncharenko A. V. A concept of multi-optional optimality at modeling ideal gas isothermal processes / A. V. Goncharenko // Electronics and control systems. – 2017. – No 2(52). – pp. 94-97.

15. Goncharenko A. V. One theoretical aspect of entropy paradigm application to the problems of tribology / A. V. Goncharenko // Problems of friction and wear. – 2017. – No 1(74). – pp. 78-83.

18. Goncharenko A. V. Aeronautical and aerospace material and structural damages to failures: theoretical concepts/ A. V. Goncharenko // International journal of aerospace engineering. – 2018. – Vol. 2018, Article ID 4126085 – 7 p.

20. Goncharenko A. V. Optimal controlling path determination with the help of hybrid optional functions distributions / A. V. Goncharenko // Radio electronics, computer science, control. – 2018. – No 1(44). – pp. 149-158.

21. Гончаренко А. В. Експлуатація активних транспортних систем в умовах багатоальтернативності та невизначеності: автореф. ... докт. техн. наук: 05.22.20 / А. В. Гончаренко. – К.: НАУ, 2016. – 39 с.

Галина Бевз

доктор психол. наук, професор

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

Ірина Зубіашвілі

канд. психол. наук, старший науковий співробітник

Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України

м. Київ (Україна)

ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК УМОВА СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Проблеми формування інформаційної культури та успішної соціалізації особистості набувають актуальності у зв'язку з глобальною інформатизацією соціокультурного простору, що трансформується. В сучасному українському суспільстві зростають соціальні протиріччя, тому що більшість його соціальних норм та

інститутів були спрямовані на трансляцію стереотипів поведінки в достатньо стабільному та прогнозованому соціальному середовищі.

Нині українське суспільство стикається з викликами, що пред'являють високі вимоги до інтелектуальних та адаптивних здібностей людини, а також до інститутів, які сприяють соціалізації особистості. Важливою проблемою є подолання низької інформаційної культури та неефективних процесів соціалізації особистості. Ця проблема є актуальною для сучасного суспільства, де спостерігається нерівномірність інтеграції соціальних прошарків у інформаційний простір.

Соціалізація особистості завжди була тісно пов'язана з сім'єю та системою освіти, але в умовах інформаційного суспільства ці соціальні інститути, як і багато інших, трансформуються. Все більш важливими чинниками соціалізації стають мережеві комунікації, розвиток в соціумі науки, містечтва, переважаючі цінності та форми духовного життя. Значущими також є механізми економічних відносин, стабільність та демократичність соціально-економічної та політичної системи, наявність інститутів, сприяючих реалізації прав та свобод людини.

Розвиток інформаційного суспільства та глобалізація соціальних відносин диктують нові актуальні цілі соціалізації людини – на перший план висуваються творчі, креативні здібності, а також здібності аналітичного, системного та дискурсивного мислення, високі адаптивні здібності, висока стресостійкість, толерантна соціальна поведінка. Усі ці якості та інші, пов'язані з інформаційно-комунікаційними технологіями, є відображенням інформаційної культури особистості, а це означає, що формування високої інформаційної культури сприятиме успішності процесів соціалізації в сучасному соціумі.

Дослідження інформаційного суспільства було розпочато лише у другій половині 20 століття Д. Беллом, Дж. Масудою, Т. Стоунером, А. Тоффлером та іншими вченими. Вивчення соціальних, культурних та духовних процесів у інформаційному суспільстві, пов'язано, передусім, з розробкою ідей про відсутність системності, децентрації віртуального простору, що знайшло відображення у працях Ж. Бодрійя, Ж. Делеза, Ж. Лютара, М. Постера та інших дослідників. Багато вчених розглядають проблеми соціальних трансформацій, пов'язаних з

інформаційними процесами, не використовуючи термінологічний апарат теорії інформаційного суспільства. Але вони пропонують власну методологічну базу для наукових досліджень процесів інформатизації та глобалізації соціального життя, а також соціалізації в інформаційному суспільстві (Е. Гідденс, Дж. Гершуні, Ю. Хабермас, Г. Шиллер та ін.).

Різні аспекти глобального інформаційного суспільства, інформаційної культури досліджувались у працях Дж. Барлоу, М. Кастельса, Ф. Фукуяма, І. Алексєєвої, Т. Єршової, І. Соколової, О. Урсула та ін. Проблеми, пов'язані з трансформацією особливостей соціалізації особистості в ході реформ досліджувалися О. Дейнека, Н. Дембицькою, О. Лавренко, Т. Мельничук, В. Москаленко, О. Левінсоном, В. Кузнецовим та іншими вченими.

Метою нашого теоретичного дослідження є особливості інформаційної культури особистості в умовах сучасного суспільства, що трансформується.

Багато дослідників розуміють під інформаційною культурою особистості уміння та навички роботи на комп'ютері, а формування її бачать у процесі навчання інформатиці або інших комп'ютерних дисциплін. Інші розуміють під інформаційною культурою особистості частину загальної культури людини при її достатньому відокремленні. Розглядання «інформаційної культури» в рамках техніко-економічної парадигми як частини культури людини та суспільства, що складається під впливом нових інформаційних технологій, також характерно для багатьох дослідників. Однак поняття інформаційної культури особистості все ще не отримало стійкого визначення в системі соціально-гуманітарних наук. У нашому дослідженні пропонується соціально-психологічна інтерпретація поняття інформаційної культури особистості, при цьому поділяються вузький та широкий змісти :

- у вузькому зміслі інформаційна культура особистості – сукупність інформаційно-соціальних («інфосоціальних») якостей людини, які дозволяють їй успішно інтегруватися та функціонувати в інформаційному суспільстві, що формується;

- в широкому зміслі інформаційна культура особистості – це основа культури інформаційного суспільства, що виконує структуруючу та розвивальну функції.

Для інтерпретації інформаційної культури особистості в широкому смислі автори виокремлюють особливості інформаційного суспільства, які складають соціальну основу його культури: комп'ютерна культура, мережева культура, екранна культура, репрезентативна культура, культура, що глобалізується та явища: короткостроковість, фрагментарність, віртуальність, індивідуалізованість, нестатусність соціальних відносин і практик. Відзначається, що інформаційна культура особистості в інформаційному суспільстві якісно відрізняється від інформаційної культури особистості в суспільстві індустріальному. Якщо в індустріальному суспільстві вона могла бути розглянута як складова загальної культури, то в глобальному інформаційному суспільстві розуміння цього поняття має відображати соціальні та культурологічні особливості цього суспільства, його проблеми, тенденції, особливості, можливості. У зв'язку зі зростаючою роллю індивіда в інформаційному суспільстві, особливо яскравою на фоні зниження цінності та значення соціальних структур, інститутів, універсальних механізмів, інформаційна культура особистості стає головною основою культури інформаційного суспільства. Саме культура особистості та груп поступово починає домінувати над цілісними культурами макрорівней – культурами націй, країн, держав, класів.

Отже, інформаційна культура особистості в широкому смислі не може бути розглянута в суспільстві 21 століття як частина або елемент єдиної соціокультурної системи, це, скоріше, основа культури інформаційного суспільства, яке виконує структуруючу та розвивальну функції. Це положення підтверджується теорією подвійної структурації Е. Гідденса. За цією теорією, індивід, включений в соціальну структуру, відчуває вплив соціального середовища і в той же час сам створює його. Соціальні практики підтримуються, трансформуються та розвиваються завдяки індивідам, особистостям. І дійсно, соціум здійснює соціалізуючий вплив на особистість і прищеплює інформаційну культуру, а з іншого боку, особистість є активним суб'єктом відтворення культури інформаційного суспільства.

У той же час інформаційна культура особистості – це інструмент і результат її соціального розвитку, оволодіння культурою інформаційного суспільства. Однак в силу перехідного

стану інформаційного суспільства в Україні, було б помилково говорити про повний збіг високих рівнів інформаційної культури та соціалізованості, хоча в обох випадках мається на увазі набуття «культурного шару», оволодіння культурою суспільства, залучення до соціальних норм і цінностей, при яких відбувається становлення особистості. Не викликає сумніву лише те, що у становленні особистості в інформаційному суспільстві, що формується, значну роль грає її інформаційна культура.

Найбільш суттєвими інфосоціальними якостями особистості, що складають її інформаційну культуру, є наступні: самопочуття в інформаційному суспільстві, що формується; інформаційне орієнтування, зокрема на ринку праці; інформаційна компетентність в професії; інформаційна стресостійкість; поведінкові настановлення, ролі у зв'язку з характером використання інформаційних технологій; інфокомунікативність (співвіднесення традиційних та інноваційних способів, видів комунікацій); інформаційна вибірковість (критичність); широка структура інформаційних потреб та мотивів; раціональна сукупність традиційних та інноваційних способів отримання інформації; наявність толерантності, гнучкості.

Інформаційне суспільство значно актуалізує поняття особистості. Для інформаційного суспільства характерні процеси «атомізації», розпаду багатьох традиційних соціальних зв'язків, посилюється проблематика соціальної самотності, з'являється новий тип нерівності – цифровий або інформаційний.

Аналізуючи явище цифрової нерівності, дослідники класифікують його за такими ознаками:

- територіальна ознака: по горизонталі – цифрова нерівність населення центральних та периферійних районів; по вертикалі – цифрова нерівність між селом, районним центром, обласним центром, мегаполісом;

- майнова ознака: цифрова нерівність між малозабезпеченими людьми, які не можуть дозволити собі інформаційні блага і забезпеченими;

- культурна ознака: цифрова нерівність, що визначається рівнем інформаційної культури, і яка може мати місце незалежно від інших ознак.

На думку дослідників, інформаційна культура є обов'язковою та найбільш важливою умовою подолання цифрової нерівності та повинна привести до редукування цифрової нерівності, зокрема, в соціокультурному плані, а також розірвати залежність бідності матеріальної та інформаційної.

Висока інформаційна культура особистості сприяє соціалізації особистості. Дослідження процесів, пов'язаних із соціалізацією особистості в інформаційному суспільстві, має велике значення, тому що соціалізація особистості – це адекватний діалог особистості та суспільства, поза якого не може бути ні самої особистості, ні соціуму. Разом з тим, роль особистості, а також все, що пов'язано з людиною, її цінності, ідеали, погляди, світогляд різко змінюються при переході до інформаційного суспільства. Однак змінюється не лише особистість – змінюється і соціум, він стає менш чітко структурованим, знижується або значно видозмінюється значення традиційних інститутів.

Процеси соціалізації в інформаційному суспільстві знаходяться під впливом інформаційного простору, віртуального світу, реклами, образів та смислів, що створюються засобами масової інформації. Вони створюють настільки насичене інформаційне середовище, що з ним не може конкурувати ніякий інший інститут, який повинен здійснювати вплив на соціалізацію – сім'я, школа, університет. При цьому роль ЗМІ не завжди є позитивною. Набагато частіше вони, особливо телебачення, не стільки сприяє соціалізації, скільки використовує нестачу інформаційної культури населення, невміння аналізувати непотрібну та недостовірну інформацію, критично ставитися до думок та ідей, висловлених з «блакитного екрану».

Історично в Україні та СРСР процеси соціалізації були особливо ригідні. Велику роль у вихованні та освіті грали державна ідеологія, формування єдиного світогляду, відсутність вільномудства, можливості відстоювати свою точку зору. Традиційно велике значення мали література, масова фізкультура та спорт. Нині в Україні спостерігається зниження значущості книг у процесі соціалізації. Разом з тим елементи інформаційної культури ще не достатньо активно замінюють традиційну культуру, засновану на стабільних цінностях, що веде до недостатньої адаптивності, гнучкості, мобільності, толерантності.

Соціалізаційна норма формується, забезпечується, тиражується, підтримується більшою мірою соціальними інститутами, які значно змінюються в наш час в Україні та світі. Соціетальні трансформації зачіпають найголовніші інститути соціалізації: сім'ю (фрагментація сімейних відносин, зростання індивідуалізму, звуження референтних груп, підвищення горизонтальної мобільності) і освіту (реформи освіти, приєднання до Болонського процесу).

Зміни якісних параметрів українського соціуму безпосередньо впливають на соціалізацію особистості. В таких умовах соціалізація може відбуватися багатоваріантно, а її результат або ідеал неоднозначні.

Найбільш інтенсивно соціалізаційні процеси відбуваються в молодому віці. Однак висока динаміка суспільних змін призводить до актуальності процесів ресоціалізації, тобто до соціалізації дорослих. На думку дослідників, прагнення до більш успішної ресоціалізації призводить не лише до гнучкості та толерантності, але й до «розмивання» норм соціального контролю та «відкидання» цінностей, які раніше визнавалися непорушними. Отже, ресоціалізація – актуальна проблема сучасного суспільства, яка отримує особливу значущість у суспільстві швидких змін і яка призводить до змін у структурі особистості.

Розглядаючи специфіку соціалізаційних процесів у сучасному соціумі, дослідники зазначають, що процеси соціалізації особистості відбуваються нині на фоні багатьох деструктивних явищ, які охоплюють традиційні цінності, моральнісні принципи, які довгі роки були основою виховання як у сім'ї, так і в структурах дошкільної, середньої та професійної освіти. Крім того, в суспільстві відсутнє цілісне уявлення про шляхи та цілі реформ, що відбуваються. Часті соціальні реформи дезорієнтують соціалізаційні процеси, особистість знаходиться в умовах, коли підтримувати актуальні знання, в тому числі про нинішню соціально-економічну ситуацію в країні, стає важкою задачею, наростає інформаційний стрес.

Отже, визначення соціалізаційної норми є важкою та актуальною соціально-психологічною проблемою, враховуючи, що соціалізація українців відбувається в умовах реформ, підвищеного інформаційного навантаження.

Отже, 21 століття пред'являє нові вимоги до людини, її особистості, її поведінки та інтелекту. Процеси інтенсифікації міжособистісних комунікацій, що відбуваються в суспільстві, зниження цінностей сімейного життя, трансформація системи освіти, домінування ЗМІ над розумом та почуттям людей – усе це якісно змінює процес соціалізації. Значний вплив інформаційної культури на соціалізацію людини вже не викликає сумніву, слід визначити лише міру впливу інформаційної культури особистості на соціалізацію в сучасній Україні та наслідки цього впливу.

Література

1. Алексеева И.Ю. Возникновение идеологии информационного общества / И. Ю. Алексеева // Информационное общество, 1999. – №1. – С.25-28.
2. Ковалева А. И. Концепция социализации молодежи: нормы, отклонения, социализационная траектория / А.И.Ковалева // Социологические исследования, 2003. – № 1. – С. 56 -59.
3. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. Москаленко // Соціальна психологія. –2004.– №2(4). – С.18 - 34.
4. Нургалеева Л. В. Основы информационной цивилизация в опыте культурологического исследования /Л. В. Нургалеева// Формирование дисциплинарного пространства культурологии. – Вып. 11. – СПб., 2001. – С.45-48.
5. Ресоциализация взрослых в условиях информатизации общества как проблема социальной педагогики // Традиции и инновации в социальной педагогике: материалы научн.-практ. конф. / отв. за вып. М. Д. Горячев. – Самара: Изд-во «Самарский университет», 2004. – 450 с.
6. Bell D. The Coming of Post Industrial Society: A Venture in Social Forecasting. Harmonds worth, 1973.
7. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society / Y. Masuda –Washington, 1983. – 340 p.
8. Poster, M. CyberDemocracy: Internet and the Public Sphere / M. Poster. American Cultural Studies: A Reader, New York, 2000. – 365 p.

Сергій Варлаков
аспірант
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

ПРО ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З АУТИЗМОМ

На сьогодні проблема корекційної допомоги дітям з особливостями розвитку входить до кола найактуальніших, оскільки частка здорових новонароджених істотно знижується з кожним роком. Спостерігається тенденція до зростання кількості дітей з аутизмом. За останніми даними Всесвітньої організації охорони здоров'я для Європи медіанний показник поширеності розладів аутистичного спектра (РАС) становить 61,9 / 10.000. Частота їх виявлення, на думку сучасних авторів, становить до 21-26 на 10.000 дітей. На 2015 років в Україні понад 100 тисяч дітей з аутизмом, хоча згідно з офіційними даними, їх тільки 3 тисячі. Згідно з дослідженнями Інституту вивчення аутизму, в 2007 році співвідношення було: 1 випадок на 150 дітей, в 2013 - вже 1 випадок на 55. В Україні кількість хворих дітей зростає на 30% в рік. А за даними на 2018 рік за CDC (Centers for Disease Control and Prevention) цифра змінилась - один з п'ятдесяти дев'яти народжується з аутизмом¹. Суттєвим розладом аутистичного спектра вважається порушення у дітей соціальної взаємодії та комунікації.

Вивчення спілкування, комунікації людини і його комунікативних здібностей у психології здійснювалося такими вченими, як: Г. М. Андрєєва, А. Б. Коваленко, М. Н. Корнєв, В. Г. Крисько, О. О. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, Л. Е. Орбан-Лембрик, Є. І. Рогов, І. П. Цимбалюк та ін. Особливостям спілкування дітей різного віку присвячені дослідження Т. В. Габай, М.

М.Заброцького, В. П. Кащенко, Н. В. Ключової, М. І. Лісіної, В. М. Поліщука, О. П. Сергєєнкової та ін.). Проблема розглядалася і в спеціальній психології (В. М. Башина, С. Барон-Кохен, В. І. Бондар, Т. О. Власова, Ю. Ф. Гаркуша, О. Є. Грибова, А. А. Колупаєва, С. Ю. Конопляста, В. І. Лубовский, С. Я. Рубінштейн, А. Г. Шевцов, М. К. Шеремет, Л. І. Фомічова та ін.). Низка наукових праць присвячена питанням розвитку спілкування і комунікативних навичок у дітей з порушеннями мовлення, інтелекту, зору, слуху, дитячим церебральним паралічем та ін. (О. С. Алмазова, Л. С. Вавіна, В. В. Кобильченко, І. В. Корнілова, Д. С. Казарова, І. В. Мартиненко, О. Ю. Медведєва, Т. В. Сак, М. Є. Хватцев та ін.).

Дослідження проблеми аутизму у дітей здійснювалися такими вченими, як: Ю. А. Бистрова, Д. Г. Гарфін, Д. М. Ісаєв, Е. Р. Кандел, В. В. Лебединський, К. С. Лебединська, А. Р. Лурія, І. І. Мамайчук, С. С. Морозова, О. С. Нікольська, К. О. Островська, Т. В. Скрипник, В. М. Синьов, Н. В. Сіماشкова, В. В. Тарасун, М. К. Шеремет, У. Е. Шоплер, Д. І. Шульженко, А. Л. Шулер та ін.). У працях вчених відмічається, що діти з аутизмом характеризуються значними недоліками у формуванні соціальних та комунікативних зв'язків з реальністю, у спілкуванні з іншими людьми; вони зосереджені на своїх переживаннях та інтересах, а як наслідок – мають значні труднощі у соціальній адаптації та інтеграції у суспільство. Такі діти потребують особливої корекційно-розвивальної роботи з метою послаблення вад розвитку та максимального його наближення до норми. Розв'язання проблеми потребує спеціальних досліджень, спрямованих на подальший пошук шляхів та конкретних засобів корекційного впливу на дитину зазначеної категорії, в тому числі в умовах інклюзивного навчання.

Для корекції розвитку аутичних дітей, налагодження їхнього зв'язку з оточенням, комунікації, використовуються різноманітні засоби впливу на психологічні сфери а саме: відчуття і сприйняття (метод сенсорної інтеграції Е. Джин Айрес та Улли Кіслінг - успішна інтеграція сенсорної інформації формує базу для соціальної поведінки і оволодіння навчальними навичками); на мислення і мовлення (корекційна програма ТЕАСН Е. Шоплера, Дж. Месібова, яка спрямована на полегшення соціально-побутової адаптації дітей через структурування довколишнього простору з

опорою на візуалізацію); на емоційну сферу (емоційно-рівневий підхід, який був розроблений В. В. Лебединським, К. С. Лебединською, О. С. Нікольською; метод передбачає встановлення емоційного контакту терапевта з дитиною, зняття страхів, агресії, негативізму, стереотипів, розвиток комунікації та соціальної взаємодії за допомогою насамперед ігротерапії та спеціальних вправ з психодрами; Floortime-терапія, розроблена Стенлі Гринспеном, яка допомагає сформувати фундамент для здорового розвитку, розкриття соціального, емоційного та інтелектуального потенціалу у формі спеціально організованої гри, в якому ключова роль відводиться емоціям і природним інтересам дитини). Використовується також значна кількість терапевтичних і корекційних технологій, методів, засобів у контексті психолого-педагогічного впливу на розвиток особистості дітей (Є. Ф. Соботович, Є. О. Штягинова, Л. І. Фрост), метод розвивального руху В. Шерборн, нейропсихологічні корекційні методи тощо.

Більшість засобів корекції дітей з аутизмом побудовані на використанні ігротерапії, завдяки якій здійснюється інтенсивна емоційна регуляція їхнього психологічного самопочуття і спілкування, зняття проблем, неврозів, замкнутості дитини та ін. (Е. Р. Баєнська, Д. Б. Ельконін, О. І. Захаров, О. О. Карабанова, Л. М. Костіна, Г. Л. Лендрет, Р. В. Овчарова, В. Окландер, А. С. Співаковская та ін).

Однак, як показав аналіз проблеми, є необхідність у спеціальних дослідженнях, у яких би на теоретичному та емпіричному рівнях була науково обґрунтована та розроблена цілісна технологія використання ігротерапії для формування комунікативних здібностей в аутичних дітей, що навчаються в умовах інклюзії. Актуальність та недостатня розробленість проблеми й зумовили вибір теми дослідження та підхід до її дослідження. Метою дослідження визначено корекцію розвитку молодших школярів з аутизмом на основі формування у них комунікативних здібностей засобами ігротерапії. На емпіричному етапі передбачено завдання: 1) вивчення рівня та особливостей наявних комунікативних здібностей у молодших школярів з аутизмом, що навчаються в умовах інклюзії; 2) розробка та апробація програми формування комунікативних здібностей засобами ігротерапії у молодших школярів зазначеної категорії.

При цьому об'єктом дослідження розглядається корекція розвитку молодших школярів з аутизмом в умовах інклюзивного навчання, а предметом - формування у них комунікативних здібностей засобами ігротерапії.

Література

1. Хохліна О.П. Основи спеціальної психології: Курс лекцій / Хохліна О.П. – К.: НАВС, 2011. – 104 с.
2. Хохліна О.П. Психологія розумово відсталого дитини: Підручник. / Синьов В.М., Матвеева М.П., Хохліна О.П. - К.: Знання, 2008. – 360 с.
3. Шульженко Д.І. Основи психологічної корекції аутичних порушень у дітей: Монографія / Шульженко Д.І. – К., 2009. – 385 с.
4. Lovaas O.I. Teaching developmentally disabled children: The Me book. – Austin, Texas: PRO-ED. – 1981.
5. Watson L.R., Lord C., Schaffer B., Schopler E. Teaching Spontaneous Communication to Autistic and Developmentally Handicapped Children. – Austin, TX: PRO-ED. – 1989.

Тетяна Вашека

канд. психол. наук, доцент

*Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)*

АЛЕКСИТИМІЯ ЯК НЕБАЖАНА ВЛАСТИВІСТЬ МАЙБУТНІХ ПРОФЕСІЙНИХ ПСИХОЛОГІВ

Проблема алекситимії розглядається в науковій психологічній літературі досить давно. Вперше цей термін застосував французький вчений П.Сіфнеос в 1973 р. Термін «алекситимія» означає відсутність слів для опису почуттів (а - «відсутність», lexis - «слово», thymos - «емоція»).

Алекситимія проявляється у таких особливостях особистості, як: проблеми у визначенні та вербалізації власних емоцій та емоцій оточуючих, складність диференціації емоцій та фізіологічних відчуттів, «конкретний» тип мислення, зниження здатності до фантазування, фокусування більше на зовнішніх подіях на шкоду внутрішнім переживанням, дефіцит міжособистісного спілкування.

Стосовно причин алекситимії, є два основні напрямки, що розглядають її або як первинне, генетично детерміноване явище, обумовлене патологією головного мозку або як вторинне утворення, що виникає внаслідок психотравми. Остання концепція визначає алекситимію як надбану характеристику, оборотне явище, що пояснюється як психологічний захист за типом заперечення [2].

Найбільший інтерес явище алекситимії викликає у її зв'язку з психосоматичними захворюваннями. В різних дослідженнях показано зв'язок алекситимії з ішемічною хворобою серця, артеріальною гіпертензією, цукровим діабетом, бронхіальною астмою, виразкою шлунку та дванадцятипалої кишки, виразковим колітом, злоякісними новоутвореннями. Також підтверджено зв'язок алекситимії з наркоманією, хронічним алкоголізмом, депресією [1].

Постановка проблеми. Наше дослідження спрямоване на встановлення рівня алекситимії у студентів, що навчаються за спеціальністю «Психологія» та планують працювати за фахом. Також важливо зрозуміти, з якими психологічними характеристиками пов'язана алекситимія та на які сфери міжособистісної взаємодії та комунікації вона впливатиме.

Згідно з роботою канадського дослідника М. Krystal [5], особливості структури емоційної сфери у осіб з алекситимією характеризуються недиференційованістю тілесних проявів і емоцій: алекситимік не може сказати чітко, втомився він чи депресивний, тривожний або відчуває біль. Самі по собі емоційні стани також погано диференціюються. Люди з алекситимією не розуміють, не вербалізують, а отже, не усвідомлюють власний емоційний стан. Якщо алекситимічні особистості не усвідомлюють характеру емоційних станів інших людей, то при спілкуванні можуть бути неадекватними або нетактовними, можуть провокувати конфлікт, що робить практично неможливою професійну діяльність психолога-консультанта.

Проблема також обумовлена відсутністю професійного відбору абітурієнтів на спеціальність «Психологія» та невизначеними критеріями професійно важливих якостей психолога. Адже випускники з дипломом психолога можуть продовжувати розвиватися не лише в напрямку консультування, але обрати наукову дослідницьку діяльність, де прояви алекситимії не заважатимуть високій якості роботи.

На наш погляд, особливо шкідливою та не адаптивною властивістю алекситимія може стати для психологів-консультантів, що мають справу з людськими емоціями та проблемами. Саме тому дуже важливо та актуально вчасно розпізнати алекситимічні прояви у майбутніх психологів та спробувати знизити їх рівень.

Мета дослідження: діагностувати рівень алекситимії у студентів-психологів та встановити її зв'язок з індивідуально-психологічними особливостями респондентів.

Методики. Для досягнення поставленої мети дослідження нами було підбрано блок методик, спрямованих на діагностику алекситимії та індивідуально-психологічних властивостей особистості, які можуть бути з нею пов'язані: Торонтська шкала алекситимії (TAS) [6], методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В.Бойко, методика діагностики емоційного вигорання В.В.Бойко, методика діагностики самооцінки тривожності Ч.Спілбергера, Ю.Ханіна, методика діагностики психічних станів Г.Айзенка, методика діагностики рівня самооцінки С.Будассі, Методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К.Томаса, методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж.Роттера, тест діагностики темпераменту Л.Терстоуна.

Підбір методик здійснювався із врахуванням останніх наукових досліджень в галузі вивчення алекситимії та розуміння особливостей адаптації алекситимічної особистості та міжособистісних стосунків в академічних групах студентів-психологів. Дослідження проводилося на 55 студентах 3 та 4 курсів, які вчаться на спеціальності «Психологія».

Діагностика рівня вираженості алекситимії за допомогою методики Торонтська шкала алекситимії (TAS) встановила її відсутність у 62% студентів-психологів, до групи ризику (від 62 до 73 балів) потрапили 29% респондентів, а алекситимічний тип (74 бали і більше) встановлено у 9% студентів.

У результаті проведення кореляційного аналізу шкали алекситимії з показниками інших методик було встановлено наступні обернені зв'язки:

1. Алекситимія виявилася обернено пов'язаною з емпатією (проникаюча здатність емпатії, ідентифікація в емпатії, установки, що сприяють емпатії та загальний рівень емпатії). Отже, алекситимія позбавляє майбутнього психолога можливості

поставити себе на місце іншої людини, спробувати пережити та зрозуміти почуття клієнта, створити атмосферу відкритості, розуміння та прийняття.

2. Встановлено обернений зв'язок алекситимії зі стратегією вирішення конфліктів «співробітництво» - чим вищий рівень алекситимії, тим менш ймовірно застосування цієї стратегії. Респонденти з вираженою алекситимією не можуть застосувати цю стратегію через нерозуміння почуттів, емоцій партнера, його потреб та мотивів, а отже їм важко знайти альтернативу вирішення конфлікту, яка б задовольнила обох.

3. Алекситимія обернено пов'язана з інтернальністю в сфері міжособистісних стосунків. Очевидно, студенти з вираженою алекситимією не можуть зрозуміти причини поведінки та емоційних реакцій інших та схильні звинувачувати оточуючих в своїх проблемах в міжособистісних стосунках.

4. Простежується переважання низької самооцінки у осіб з вираженою алекситимією. Можливо, майбутні психологи розуміють свої окремі недоліки в області спілкування та здатні узагальнити досвід попередніх років, що знижує впевненість в собі, а нерозуміння розуміння оточуючих сприяє накопиченню конфліктних ситуацій, що також знижують самооцінку.

5. Встановлено обернену кореляцію алекситимії з таким проявом активності, як прагнення до лідерства. Тобто, студенти з вираженою алекситимією не прагнуть керувати іншими, вести за собою, не хочуть брати на себе відповідальність, організовувати різні заходи.

6. Також було встановлено прямі кореляційні зв'язки алекситимії з рівнем фрустрації та особистісної тривожності. Вона пов'язана з фазою напруження в структурі емоційного вигорання та симптомом «психосоматичні та психовегетативні порушення».

Висновок. Отже, підсумовуючи проведене дослідження, можемо стверджувати, що студенти з вираженим рівнем алекситимії важко пристосовуються до навчання в вузі, переживають фрустрованість та тривогу, швидко вигорають, схильні до утворення психосоматичних реакцій та симптомів. Для них складно зайняти лідерську позицію, застосувати стратегію співробітництво при вирішенні конфліктів, через що вони рідко приймають участь в позауніверситетській діяльності, в масових

заходах чи розвагах. Нерозуміння власних емоцій та реакцій оточуючих, екстернальність в стосунках призводить до приписування відповідальності за проблеми та негаразди іншим, що ускладнює міжособистісні відносини.

Також, на нашу думку, надзвичайно важливим є низький рівень емпатії та самооцінки, що стане на заваді майбутнім психологам при роботі з людьми в сфері надання психологічної допомоги.

У світлі вище сказаного, можна рекомендувати ранню діагностику та психокорекцію алекситимічних проявів в процесі навчання студентів-психологів з метою розвинення їх емоційної сфери, покращення розуміння як власних емоцій, так і переживань оточуючих, що в свою чергу сприятиме їх адаптації, підвищуватиме самооцінку та впевненість у собі.

Література

1. Варламов А.А. Психофизиологический анализ особенностей восприятия и переживания эмоций при алекситимии: дис. ... канд. биол. наук / А.А. Варламов - Новосибирск, 2004. - 145 с.
2. Гаранян Н.Г. Концепция алекситимии / Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова // Социальная и клиническая психиатрия. - 2003. - Т. 13, вып. 1. - С. 128-145.
3. Зиньковский А.К. Об алекситимии как механизме адаптации в контексте педагогической деятельности / А.К. Зиньковский, А.В. Антоновский // Вестник Тверского государственного университета. Серия «Педагогика и психология». - 2011. - № 1. - С. 24-38.
4. Соложенкин В.В. Алекситимия (адаптационный подход) и психотерапевтическая модель коррекции / В. В. Соложенкин, Е. С. Гузова // Социальная и клиническая психиатрия. - 1992. - Т. VIII. - Вып. 2. - С. 18-24.
5. Krystal H. Integration and Self Healing: Affect, Trauma, Alexithymia / Hillsdale, NJ: The Analytic Press, 1988. - p. 21.
6. Taylor G.J., Ryan D.P., Bagby R.M. Toward the development of a new self-report alexithymia scale. // Psychotherapy and Psychosomatics. - 1985. - V.44. - P.191-199.

*Иван Вржесневский,
канд. наук з физ. восп. и спорта, НАУ
Сергей Оробец,
старший преподаватель, КНЕУ
Валентин Юдин,
старший преподаватель, КНЕУ
г. Киев (Украина)*

АНАЛИЗ ОТНОШЕНИЯ К ФИЗИЧЕСКИМ УПРАЖНЕНИЯМ И НАГРУЗКИ ДЕВУШЕК И ЖЕНЩИН РАЗНЫХ ВОЗРАСТНЫХ ГРУПП

В условиях ускоренных трансформаций в культуре постиндустриального общества активизируются процессы жизнетворчества личности. Однако, эти тренды далеко не всегда затрагивают аспекты физического развития, физического состояния и физической подготовленности наших современников. В тоже время, риски для здоровья, связанные с малоподвижным образом жизни и недостаточной двигательной активностью человека, продолжают усиливаться в контексте дальнейшего развития перспектив информационного общества. Имея доступ к практически неограниченной информации, современный человек – homo economicus, предпочитает руководствоваться подходом «Рационального выбора» (М. Олсон), как наиболее эффективного в обществе потребления. Телесность, в условиях постоянной «рационализации» к сожалению, отодвигается на второй план, что в конечном итоге негативно сказывается на долгосрочных перспективах жизнедеятельности индивидуума. Риски и проблемы, связанные с отсутствием адекватных регулярных физических нагрузок, в кратковременном диапазоне не так очевидны для человека, особенно в молодом возрасте, но накладывают негативный отпечаток на всю его жизнедеятельность.

В сложившейся ситуации, анализ позиции сформировавшейся в отношении физических нагрузок и физических упражнений личностной или динамики её формирования, есть существенный фактор создания соответствующего мотивационного поля. В нашей работе термин «отношение» используется как показатель жизненной позиции

человека в обозначенной сфере (или её отсутствие). Сложившееся к чему-либо отношение, дает информацию не только для содержательного педагогического анализа, но и для самоанализа.

В 2015 и 2017 годах сотрудниками кафедры физического воспитания и спортивной подготовки НАУ было проведено анонимное анкетирование среди студенток I курса (17-18 лет) с целью выявления их отношения к физическим упражнениям и нагрузкам. В начале 2018 года аналогичный анкетный опрос был проведен среди сотрудниц НАУ (женщины второго зрелого возраста, 43-47 лет). Четыре вопроса данной анкеты раскрывали отношение студенток к разным аспектам собственной телесности, ещё четыре вопроса касались самооценки индивидуальной физической подготовленности и физического состояния. Результаты студенток мы также сравнили с результатами выполнения функциональных проб и двигательных тестов.

Сравнительный анализ анкетирования дал следующие результаты самооценки физического здоровья: студентки – хорошее – 45%, удовлетворительное – 40%, неудовлетворительное – 12,5%, плохое – 2,5%; женщины 2-го зрелого возраста – 33,3%, 61,1%, 0%, 5,6%. Свою физическую подготовленность анкетированные оценили следующим образом: студентки хорошая 37,5%, удовлетворительная 42,5%, неуд. 22%, плохая 13%; женщины 16,5%, 61,1%, 65%, 5,6%.

Позитивное отношение к занятиям физическими упражнениями выразили 85% студенток и 94,4% женщин. Негативное отношение у участниц анкетирования отсутствуют (остальные не определились). На вопрос, что препятствует регулярным занятиям физическими упражнениями, ответы распределились следующим образом: студентки лень 57,5%, нехватка времени 25%, недостаток сна 17,5%; у женщин нехватка времени 50%, лень 27,75%, состояние переутомления 11,1%. Остальные ссылались на другие причины.

Обращает на себя внимание то, что 84% студенток главным мотивом к регулярным физическим нагрузкам называет желание иметь хорошую фигуру, в то время как из женщин «за 40» такой мотив выбрали лишь 61%. Также, надо заметить, что, если среди студенток только 5,6% готовы заниматься ради «снятия

психического напряжения», то из женщин 2-го зрелого возраста более 22% выбрали этот ответ.

В целом, за исключением декларируемого общего «позитивного» отношения к занятиям физическими упражнениями, почти на все анкетные вопросы представительницы женского пола разных возрастных границ давали ответы с заметными разночтениями. Суммируя результаты анкетирования можно сделать следующие выводы:

- большинство респондентов считают состояние своего здоровье хорошим или удовлетворительным (85 и 94% соответственно);
- свою физическую подготовленность оценили как хорошую и удовлетворительную 80% студенток и 78% женщины;
- опрошенный контингент видит различия между физическим здоровьем и физической подготовленностью;
- в мотивации к занятиям физическим упражнениям у женщин преобладает желание иметь хорошую фигуру, т.е. «товарный вид» (84% и 61%);
- как существенный фактор, мешающий регулярным занятиям значительная часть анketируемых выделили «лень» (57,5% и 27,75%).

Литература

1. Бех І. Д. Виховання особистості. – К.: Либідь, 2003. – Кн.2.2. – 342 с.
2. Вржесневский И. И. Мотивация студентов к регулярным занятиям физическими упражнениями в контексте междисциплинарного дискурса. Науковий часопис / Серія 15: науково-педагогічні проблеми фізичної культури. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – Вип. 5 (48) 14. – С. 21-24.
3. Вржесневский И. И. Неучтённые факторы педагогики двигательной активности в контексте поиска перспектив физического воспитания студенческой молодёжи. Вісник НАУ / Серія педагогіка, психологія: зб. н. пр. «НАУ–друк» 2015 вип. №7. - С.30-57.
4. Торнадайт Э. Процесс мышления у человека. – М.: УЧПЕДГИЗ, 1935. – 160 с.
5. Davis K. Human Behavior at Work: Organizational Behavior. 5 th ed. New York: Mc Graw-Hill, 1977. 42 p.

6. Murray M.A. Edward J. Motivation and Emotion // Englewood Clisse. New York: Prentice-Hall. 1964.
7. Howe B.L. Motivation for success in sport // J.SP.PSY. 1987 / №1 P.19.
8. Sloterdijk P. Du mußt dein Leben ändern. – Frankfurt am Main Suhrkamp; 2009. – S.723.
9. Jaspers K. Ursprung und Ziel der Geschichte (zuerst 1949)/ – München, 1963. – S.22 f.
10. Вржесневський І. І. Фактор когнітивного дисонансу в педагогіці фізичних зусиль і двигальної активності Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка. Психологія.: зб. наук. пр. – К.: НАУ, 2017. – Вип. 1(10). С. 33-36.

Людмила Доценко

канд. психол. наук, доцент

Інна Каряка

канд. психол. наук, доцент

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ

Динамічність і непередбачуваність сучасного суспільства ставить перед психологічною наукою завдання більш глибокого вивчення адаптивних соціально-психологічних процесів особистості, її поведінки в ситуації невизначеності, фрустрації або конфлікту. При цьому особливого значення набуває розкриття сутності та потенціалу розвитку захисних механізмів особистості, а також шляхів їх трансформації в ефективні прийоми вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем.

Відкриття та опис захисних механізмів було здійснено З. Фрейдом, який у своїй праці «Захисні нейропсихози», вперше виділив особливі засоби, які використовує «Его» при одночасній адаптації до внутрішніх спонукань, що йдуть зі сторони підсвідомості та зовнішніх впливів, обумовлених вимогами соціального оточення та сформованою морально-ціннісною

системою. Поглиблене вивчення даної теорії було здійснено А. Фрейд у роботі «Психологія «Я» та захисні механізми».

Представники психоаналітичного напрямку, як правило, підкреслювали негативні, фруструючі функції захисних механізмів, які перешкоджають успішній адаптації та розвитку особистості. Загальною і визначальною рисою механізмів захисту було виявлено відмову особистості від свідомої, цілеспрямованої діяльності, орієнтованої на продуктивне вирішення проблем.

Так, Р. Д. Ленг вважав, що сутністю захисних механізмів є блокування прямого вираження потреб і, що саме посилення захисту зменшує здатність особистості до адаптації.[1]

К. Хорні розглядала захисні механізми, як невротичні способи вирішення проблем, тобто як вирішення конфліктів шляхом простого виключення протиріч із свідомості.

Ф. Перлз ототожнював механізми захисту і неврозу та розглядав їх як перешкоди особистісного росту.[2]

Ускладнення структури та змісту соціокультурного середовища вимагає застосування системи механізмів психологічного захисту, а отже, їх свідомої регуляції та вибіркової активізації. Відсутність рефлексивного аналізу в процесі функціонування захисних механізмів призводить до ігнорування об'єктивних закономірностей середовища і специфічного змісту конфліктних ситуацій. Підсвідомість не здатна вибудовувати ієрархічну систему механізмів і підтримувати їх цілісність і регуляцію.

Актуалізація захисних механізмів призводить до тимчасового ілюзорного полегшення, що досягається за рахунок втечі як від реальної ситуації, так і від свого істинного «Я». Страх перед зустріччю з істиною, яка часто супроводжується негативними переживаннями і нестача мужності прямо поглянути в обличчя реальності, веде до капсулювання і блокування творчого «Я». Психологічний захист, що розуміється як заперечення буття, як втеча від сутностей і реальності, призводить до виснаження творчого «Я», а кожен акт реалізації механізмів захисту здійснюється шляхом знищення творчої самості.

Творчі захисні механізми, при виключенні їх із цілісного контексту, стають нездатними реагувати на об'єктивні особливості

ситуації, втрачають свою ефективність і набувають невротичний, патологічний характер.

Більшість психологічних досліджень, розкриваючи творчий потенціал особистості в цілому, вивчаючи індивідуальні властивості особистості, розглядають креативність як елемент творчого мислення, відкидаючи думку про даний феномен, як самостійну психологічну категорію, що відображає реальність, яка не співвідноситься з іншими характеристиками, які традиційно досліджує психологія. Але, вивчення внутрішньої сутності людини доводить, що творча активність сприяє не лише особистісному розвитку, а й безцінному прогресу всього суспільства, вибудовує нові культурні засади всього людства в цілому, саме тому складність та неоднорідність явища креативності розглядається в різноманітних теоретичних та експериментальних напрямках психології.

Так, з точки зору гуманістичної теорії особистості, А. Маслоу пов'язує творчу обдарованість з потребою в «самоактуалізації», тобто з реалізацією всіх генетично обумовлених можливостей індивіда. Він перераховує риси особистості, здатної до самоактуалізації:

- афективне (емоційне) сприйняття дійсності;
- прагнення шукати нові шляхи;
- вміння бачити нові проблеми;
- незалежність у судженнях;
- почуття спільності з іншими людьми;
- прийняття себе та інших такими, якими вони є;
- почуття гумору;
- відсутність консерватизму.

Здатність до самоактуалізації А. Маслоу розглядає як вроджену властивість людей, незалежну від оточуючого середовища, що носить несвідомий характер. Особистості, яка самоактуалізується, не властиве прагнення до безпеки, захисту себе від навколишнього світу. Вона не потребує системи захисних механізмів, котрі фрейдисти трактують як необхідну умову існування. Функцію захисту і усунення тривожності у творчої особистості виконує адекватне сприйняття реальності та власні індивідуальні бажання. Страхі та емоції не спотворюють розуміння дійсного ходу речей.

Згідно з Е. Шостром творча спрямованість і творчі здібності є універсальною характеристикою особистості, що охоплює всю її індивідуальність, чим і відрізняється від інших вищих здібностей талановитої людини.

К. Леонгард створив типологію особистостей на основі показників темпераменту і деяких рис характеру. На основі класифікації акцентуацій характеру він виділив якості, властиві творчим людям. Однією з них є гіпертимність, що полягає у високій енергійності діяльності та спілкування. Іншою якістю творчої обдарованості виявилася емотивність, тобто здатність до співпереживання, тонкість почуттів, естетична спрямованість особистості. У ході своїх експериментів Леонгард дійшов висновку, що художньо обдарованим людям властива циклотимність і, в свою чергу, вона обумовлена психологічною рухливістю. Ще однією якістю, більшою мірою притаманною багатьом творчим людям, виявилася екзальтованість. Можна трактувати цю властивість як силу почуттів, тобто розмах переживання, здатність більш емоційно переживати як велику радість, так і велике горе.

Р. Кеттелл у своїх дослідженнях визначив такі якості, притаманні творчій особистості як: доброзичливість, розкутість, соціальна сміливість, незалежність, імпульсивність, низький самоконтроль. Серед цих рис особливий інтерес викликає комплекс «дитячості». Він включає безпосередність сприйняття, яскравість вражень, довірливість, відкритість світу. Однак в особистості професіонала ці риси межують з почуттям соціальної відповідальності, здатністю управляти собою і своїм натхненням.

«Дитячість» має і негативні риси: творчо обдаровані люди часто непередбачувані, нетерплячі, зовні примхливі, легковажні, довірливі. Висока чутливість проявляється як вразливість, тривожність. Художня обдарованість робить людину незахищеною. Тривожність призводить до того, що багато творчих людей страждають неврозами, психічною нестійкістю, відхиленнями в поведінці, однак така особистість знаходить порятунок у напруженій і продуктивній роботі. Американський психолог Ф. Беррон стверджує, що творча людина, зустрічаючи на своєму шляху перешкоди, переживає конфлікти, але саме творчі здібності та конструктивна діяльність дозволяють їй будувати стратегії

виходу з конфліктів, що виникають у контакті з оточуючим середовищем.

Експериментальні дані підтверджують, що творчі люди володіють особливим набором механізмів психологічного захисту, щоб чинити опір тиску соціальної дійсності.

3. Фрейд створює поняття про механізми захисту особистості від руйнування. До цих механізмів він відносить:

- компенсацію — механізм відшкодування браку або дефекту якихось фізичних або психічних якостей;
- витіснення небажаного у сферу підсвідомого;
- раціоналізацію - спробу усвідомлення, пояснення або виправдання підсвідомих мотивів;
- ідентифікацію себе з іншою особою, яка має, на думку суб'єкта, якості, яких бракує в нього самого;
- сублімацію - трансформацію неусвідомлюваних сексуальних імпульсів у творчість (мистецтво, науку);
- регресію - повернення до подоланих стадій розвитку;
- механізми егоцентризму, дисоціації, нарцисизму тощо [3].

Сучасні дослідження проблеми захисних механізмів відрізняються послідовним розширенням контекстного поля аналізу, а також їх включенням в особистісний і соціальний контекст. Якщо методологічною основою психоаналітичних теорій механізмів захисту, є принцип гомеостазу та економії енергії, то сучасні теорії базуються на принципах розвитку і самоактуалізації особистості. Так Ф.В.Бассін підкреслював позитивну функцію психологічних захистів і розглядав їх як найважливішу форму реагування свідомості індивіда на психічну травму. У свою чергу Б.Д. Карвасарський розумів психологічний захист як систему адаптивних реакцій особистості, спрямовану на захисну зміну значущості дезадаптивних компонентів відносин, з метою ослаблення їх психотравмуючого впливу на Я - концепцію.

Ю.С.Савенко, вводить поняття психологічних компенсаторних механізмів, які визначаються як система психологічних прийомів і механізмів особистості, які забезпечують відносно успішне здійснення самоактуалізації в різних умовах. Е.Бібрінг і Д.Лагаш, працюючи в парадигмі психоаналітичної теорії, ввели поняття механізмів відпрацювання, які протиставлялися механізмам захисту. При цьому, якщо метою

останніх вважалося термінове ослаблення внутрішньої напруги, пов'язаної з принципом задоволення, то метою механізмів відпрацювання постає реалізація наявних можливостей, хоча б і ціною ще більшої напруги [4].

Отже, будь-який захисний механізм у зародковому вигляді несе в собі конструктивний, творчий потенціал і може виступати успішним способом адаптації за умови його усвідомлення, особистісної регуляції, при його ціннісно-смысловому насиченні і трансформації в ефективний прийом творчого вирішення проблем.

Подальший розвиток теорії захисних механізмів здійснюється шляхом розширення і ускладнення контексту, підвищення якісного рівня активності особистості до процесів сенсоутворення і творчості. Аналіз захисних механізмів поглиблюється шляхом введення їх в систему соціокультурних і творчих детермінант, а також розумінням їх як динамічних патернів вільного самовираження особистості, як універсальних схем поведінки, насичених ціннісними та творчими елементами.

Література

- 1.Лэнг Р. Д. Расколотое «Я». — Пер. с англ. — СПб.: Белый Кролик, 1995. — 352 с.
- 2.Перлз Ф. Практика гештальт-терапии М.: Институт общегуманитарных исследований, 2005. — 480 с.
- 3.Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы.- Пер с англ. / А.Фрейд - М.: Педагогика, 1993. - 144 с.
- 4.Лапланш Ж., Понталис Ж.-Б. Словарь по психоанализу. М.: Высшая школа, 1996. - 623 с.

Тетяна Дуткевич

канд. психол. наук, професор

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

м. Кам'янець-Подільський (Україна)

СТИЛЬОВІ І ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ГУМОРУ В ПОДОЛАННІ СТРЕСУ СТУДЕНТАМИ

Ряд досліджень показують можливості використання гумору в стресових ситуаціях з метою їх подолання, виходу з критичних

життєвих ситуацій. Більшість дослідників відзначають, що гумор покращує фізичний стан особистості, знімає напругу, породжує почуття задоволеності, сприяє розслабленню, посилює захисні функції, життєстійкість (Fredrickson [5], Krichtafovich [8], Scheier, Carver [12] та ін.). Особи з хорошим почуттям гумору більш точно оцінюють критичні життєві ситуації (Kuiper and Martin [9]).

У той же час встановлено неоднозначний вплив гумору на міжособистісні взаємини (Л.І.Белова [1], Yip, Martin [13]). Внаслідок різномодального впливу гумору стає очевидним існування позитивних і негативних видів (стилів) гумору (Kirsh, Kuiper [7], Kuiper, Martin [9]). Гумор виступає для особистості інструментом, засобом вираження, а його роль залежить від цілей, які ставить перед собою особистість. Види гумору становлять арсенал засобів, за допомогою яких особистість вибудовує стратегії їх використання. Фактором, що визначає вибір особистістю того чи іншого виду гумору, а отже і його роль для міжособистісних відносин, виступають мотиви, за якими особистість використовує гумор. У випадках, якщо мотиви визначаються бажанням принизити, образити, зачепити іншу людину, гумор слугує інструментом досягнення цих цілей, що в свою чергу негативно позначаються на міжособистісних взаєминах.

Спектр мотивів використання гумору особистістю визначає стилі гумору. Р.Мартін зі співавторами [11] запропонував виділяти гумор-афіліацію, гумор-самопідтримку, гумор-агресію та гумор-самоприниження. Кожній людині властиві тією чи іншою мірою всі стилі гумору, але, як правило, серед них виокремлюється один (рідко два) провідних, які використовуються найбільш часто.

Гумор-афіліація позитивно впливає на міжособистісні відносини, пов'язаний з доброзичливістю, толерантністю, підвищує привабливість у спілкуванні. Гумор-самопідтримка виражає оптимізм, хороший життєвий тонус, життєстійкість, відсутність скарг і незадоволеності в спілкуванні, що також позитивно для взаємин. Агресивний гумор визначається бажанням показати свою перевагу, домінування, пов'язаний з приниженням інших; виражає невдоволення, напруженість, загрозу, що негативно сприймається в спілкуванні.

Прагнення виставляти себе в смішних ситуаціях, звеселяючи цим інших, характерно для гумору-самоприниження. Такий гумор виражає догідливість, улесливість, підпорядкованість, невпевненість і тривожність. Тому за ним стоять негативні емоції, які руйнують взаємини.

Численні дослідження доводять ефективність використання гумору у подоланні стресу (Т.Artemyeva [4], Zayvaya, Nosenko [6], Scheier, Carver [12]). Отже, особистість за допомогою гумору легше і швидше долає стрес, справляється з психофізіологічними проблемами, відновлює нормальну життєдіяльність організму. Однак, якщо взяти до уваги неоднозначний вплив гумору на спілкування і взаємини з навколишніми, то використання деяких стилів гумору допомагає подоланню стресу і при цьому може псувати міжособистісні відносини. Тобто мова йде про ситуації, коли людина успішно виходить зі стресу, але використовуваний при цьому гумор має такий характер, що викликає погіршення її взаємин, стаючи джерелом нових стресів. Таким чином, деякі стилі гумору допомагають вийти зі стресу і одночасно провокують появу нових. Гендерні відмінності використання гумору розкриті в дослідженні Lampert, Ervin-Tripp [10].

З урахуванням вище сказаного, актуальності набуває вивчення питання про те, яким є внесок різних стилів гумору в подолання особистістю стресу.

Метою статті є виклад результатів емпіричного вивчення стильових і гендерних особливостей використання гумору в подоланні стресу студентами.

Виклад результатів. Дослідження проведено з 286 студентами (160 дівчат і 126 юнаків) віком 21-23 років. В якості методів використано «Шкалу подолання за допомогою гумору» (CHS) Р.Мартіна і Г.Лефкорта, опитувальник стилів гумору Мартіна. На українській вибірці методики адаптовані О.О.Зайвою [2], яка отримала їх показники надійності, валідності та внутрішньої узгодженості, що підтверджують придатність до подальшого використання при проведенні психологічних досліджень.

Відповіді студентів на запитання опитувальника стилів гумору Р.Мартіна дозволяють визначити середні показники кожного

зі стилів. На нашій вибірці у дівчат переважає гумор-афіліація (середнє за шкалою – 32,4), а у юнаків – гумор-самопідтримка (33,1). На другому місці у дівчат – гумор-самопідтримка (31,5), а у юнаків гумор-афіліація (31,0). Третє місце і у дівчат, і у юнаків займає агресивний гумор (відповідно 27,9 і 29,0). Гумор-самоприниження і у дівчат, і у юнаків має дуже близькі середні значення і знаходиться на четвертому місці (відповідно 22,6 і 22,5). Ми порівняли отримані результати з результатами на російській вибірці студентів (табл.1), отриманими Івановою та співробітниками [3].

Таблиця 1

Розподіл середніх показників стилів гумору на українській і російській вибірках студентів

Стили гумору	Українська вибірка (n=286)		Російська вибірка (n=604)	
	Дівчата	Юнаки	Дівчата	Юнаки
афіліація	32,4	31,0	35,3	37,6
самопідтримка	31,5	33,1	34,1	34,8
агресія	27,9	29,0	28,7	33,2
самоприниження	22,6	22,5	28,0	28,7
Сумарне середнє значення	28,6	28,9	31,5	33,6

Середні показники гумору за всіма стилями у російських студентів вище. Сумарне середнє значення за всіма стилями гумору свідчить про загальний рівень використання гумору студентами. На українській вибірці у дівчат цей показник 28,6, а на російській вибірці – 31,5; у юнаків відповідно – 28,9 і 33,6. Як бачимо, загальний рівень використання гумору вище у російських студентів. Різниця між дівчатами та юнаками у використанні гумору на українській вибірці менш істотна (0,3 пунктів), ніж на російській (2,1 пунктів). Послідовність ваги кожного зі стилів гумору і у дівчат, і у юнаків російської вибірки збігається і має наступний вигляд: афіліація, самопідтримка, агресія, самоприниження. На українській вибірці гумор-афіліація переважає у дівчат, а гумор-самопідтримка у юнаків.

Якщо у студента два і більше стилів отримали однакові середнє значення, то такий стиль ми позначили як змішаний. У

44,4% дівчат переважаючим є гумор-афіліація. У 44,4% юнаків переважає гумор-самопідтримка. На другому місці за перевагою у дівчат – гумор-самопідтримка (29,3%), а у юнаків – гумор-агресія (24,6%). Третє місце у дівчат – гумор-агресія (21,9%), у юнаків – гумор-афіліація (23,8%).

Результати за шкалою використання гумору в подоланні стресу показують, що на російській вибірці (дані Т.Artemyeva [4]) дівчата активніше використовують гумор у подоланні стресу, ніж юнаки (середні – відповідно 21,4 і 20,4). Українські юнаки, навпаки, активніше використовують гумор у подоланні стресу, ніж дівчата (середні – відповідно 20,0 і 18,9). Можна також зауважити, що в цілому українські студенти трохи пасивніше використовують гумор, ніж російські (середні – відповідно 19,5 і 20,9) (табл 2).

Таблиця 2

Середні показники за шкалою використання гумору в подоланні стресу на українській і російській (за даними Т.Artemyeva) вибірках студентів

Українська вибірка (n=286)			Російська вибірка (n=270)		
Дівчат а	Юнаки	Вся вибірка	Дівчат а	Юнаки	Вся вибірка
18,9	20,0	19,5	21,4	20,4	20,9

Наступним кроком було визначення зв'язку між показниками студентів за опитувальником стилів гумору і за шкалою використання гумору у подоланні стресу (табл. 3). Характер цього зв'язку допомагає відповісти, які стилі гумору студенти використовують особливо часто в процесі подолання стресу.

Таблиця 3

Коефіцієнти кореляції Спірмена між показниками студентів за опитувальником стилів гумору і за шкалою використання гумору у подоланні стресу

Стиль гумору	дівчата	юнаки
афіліація	0,175	0,179
самопідтримка	0,459**	0,418**
агресія	0,237*	0,244*
самоприниження	0,164	0,283**

*Умовні позначення: * — статистична значущість на 0,05 рівні; ** — статистична значущість на 0,01 рівні.*

Таким чином, при подоланні стресу і юнаки, і дівчата користуються в основному гумором-самопідтримкою і гумором-агресією, лише юнаки активно використовують гумор-самоприниження. Афіліативний гумор не відіграє помітної ролі при подоланні стресу студентами, незалежно від гендерної приналежності. Активне використання агресивного гумору і гумору-самоприниження при виході зі стресу студентами свідчить про несприятливий прогноз для їх взаємин з оточуючими, що може провокувати стресові ситуації в майбутньому. Спосіб виходу зі стресу з використанням «негативних» для взаємин стилів гумору дає підстави розглядати його як непродуктивний.

Висновки. Виявлено певні відмінності в показниках студентів української і російської вибірок за опитувальником стилів гумору і за шкалою використання гумору в подоланні стресу. Загалом українські студенти менш активно використовують гумор для подолання стресу, а також мають дещо іншу частоту використання стилів гумору. На відміну від російських студентів, українські юнаки частіше звертаються до гумору-самопідтримки, ніж до інших стилів.

Встановлено статистично значущі кореляційні зв'язки між показниками студентів за опитувальником стилів гумору і за шкалою використання гумору в подоланні стресу, які показують, що студенти використовують негативні для взаємин стилі гумору (гумор-агресію і гумор-самоприниження) для подолання стресу. Спосіб виходу зі стресу з використанням «негативних» стилів гумору позначений як непродуктивний.

Наші результати показують, що непродуктивні способи виходу зі стресу властиві і дівчатам, і хлопцям. Однак юнаки особливо активно використовують для подолання стресу стилі гумору, які негативно позначаються на взаєминах. Водночас потенційні можливості позитивного для взаємин гумор-афіліації при виході зі стресу використовуються явно недостатньо, як юнаками, так і дівчатами. Виявлені стильові і гендерні особливості свідчать про необхідність корекції, спрямованої на посилення у студентів позитивних стилів гумору і послаблення негативних при використанні їх для подолання стресу.

Література

- 1.Белова Л.И. Деструктивные и конструктивные функции юмора (социологический аспект). Вестник ЮУрГУ, № 32 (291)., 2012. С. 143-144.
- 2.Зайва О.О. Методики, спрямовані на вимірювання почуття гумору: опис, адаптація, перші результати. Наукові записки інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. За ред. академіка С.Д. Максименка. Київ: Главник. Вип. 26, в 4-х томах. Том 2., 2005.- С. 99-106.
- 3.Иванова Е.М., Митина О.В., Зайцева А.С., Стефаненко Е.А., Ениколопов С.Н. Русскоязычная адаптация опросника стилей юмора Р.Мартина. Теоретическая и экспериментальная психология, Т. 6. № 2., 2013. С. 71-85
- 4.Artemyeva T.V. Humor as a Form of Coping Behavior among Russian Students. Middle East Journal of Scientific Research. Vol. 16(3)., 2013. P. 348-351.
- 5.Fredrickson B.L. The role of positive emotion in positive psychology: The broaden – and - build theory of positive emotion. American Psychologist, 55(3), 2001. P. 218-226.
- 6.Zayvaya, O.A., Nosenko, E.L. Antecedents, contents and forms of humor manifestations as a coping resource. 12th European Conference on Personality: Conference Abstracts. The Netherlands, Groningen: The University of Groningen, 2004. P. 199.
- 7.Kirsh G.A., Kuiper N.A. Positive and negative aspects of sense of humor: Associations with the constructs of individualism and relatedness. Humor: International Journal of Humor Research. Vol. 16(1)., 2003. P. 33-62.
- 8.Krichtafovich I. Humor Theory: Formula of Laughter. 2005. URL: <http://www.humortheory.com/index.php/humor-theory/30>
- 9.Kuiper N.A., Martin R.A. Is sense of humor a positive personality characteristic? The sense of humor: explorations of a personality characteristic. Ed. by W. Ruch. Berlin; New-York: Mouton de Gruyter., 2007. P. 159-178.
10. Lampert M.D., Ervin-Tripp S. Exploring paradigms: the study of gender and sense of humor near the end of the 20th century. The sense of humor: explorations of a personality characteristic. Ed. by W. Ruch. Berlin; New-York: Mouton de Gruyter., 2007. P. 231-270.

11. Martin R., Puhlik-Doris P., Larsen G., Gray J., Weir K., Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being. Development of the Humor Styles Questionnaire. Journal of Research in Personality, February. 37(1), 2003. P. 48-75.
12. Scheier M.F., Carver C.S. Optimism, coping, and health: Assessment and implications of generalized outcome expediciencies. Health Psychology. Vol. 4., 1985, P. 219-247.
13. Yip Jeremy A., Martin Rod A. Sense of humor, emotional intelligence, and social competence. Brief report. Journal of Research in Personality. 40., 2007. P. 1202-1208.

Вікторія Злагодух,

канд. психол. наук,

Анна Буняк,

магістр психології,

Національний авіаційний університет,

м.Київ (Україна)

PSYCHOLOGICAL APPROACHES TO ANALYSIS OF VICTIM BEHAVIOR STUDY

A large number of crimes are committed annually in our country, and the main focus is on the person of the offender, and not on the victim. In addition, the level of satisfaction with their own lives in Ukrainians is low, and the main features of the mentality are sacrifice, patience, ability and inclination to put their interests to the bottom line. The reasons for this phenomenon are rather complicated, but it is also important to consider the mechanisms of the course of this form of behavior.

The vicious nature of extreme conditions can impede the active overcoming and contribute to the formation of victim personality traits, such as passivity, dependence, depression, humility, pessimism, helplessness, rigidity, infantilism, hostility, egocentrism, fearfulness, anxiety, failure, frustration, etc. In general, there is a risk of forming a special victimized personality type (such as a victim). The level of effectiveness of research on victim behavior is rather low if we consider the psychological side of these studies in Ukraine. The problem of victimization has paid more attention to only by forensics and at

present in the psychological view on this aspect there is a significant gap.

While foreign scientists use the term "victim's mentality" and even "victim's culture", they consider victim behavior as a coping strategy, then in our science there is no single view of the causes of the occurrence of victimal behavior, even the mere interpretation of the concept is unjustifiably narrow, only in the plane criminology.

There is a need to create new psychodiagnostic tools, since there are very few techniques for diagnosing victimal behavior and its causes. Methods and programs for prevention and correction also need to be updated and expanded. That is why it is important to investigate the topic of victimic behavior from the psychological point of view.

The main symptom of victimal behavior is the realization of certain actions or inactivity that contribute to the fact that a person is in the role of the victim, as a victim. Victimic behavior can be viewed as a deviation, because it causes real harm to the individual and society as a whole, because it increases the number of crimes. Victimism in human behavior is a rather stable characteristic, but at the same time the person himself does not always perceive the inexpediency of such behavior. Victimic behavior can be considered socially non-adaptive, since it is most often associated with rather tragic consequences..

First of all, victim behavior is considered by criminology and a separate direction of science - victimology. In the narrow sense of victim behavior can be called concrete acts (actions or inactivity), their totality in a particular situation, as a result of which the person becomes a victim. In the broad sense, victimal behavior is a complex system of human interaction with the surrounding world, which, as a result, acts as a victim [18].

Separation as an object of victimology of the victim's behavior involves the actual psychological analysis of individual patterns of behavior, which under certain conditions may become victimized. However, the object of the study of victimology is the victim, and therefore the person who has suffered certain damage, damage, etc., or suffers from an unfavorable coincidence of circumstances or actions of others. Therefore, the psychological principles of victimological research are again emerging from the outset.

Finding out the individual psychological properties and qualities of the victim's personality, which contribute to victimization, is devoted

to a number of studies. The set of qualities, phenomena, psychological properties, characteristics of the person contributing to her victimal behavior and victimization, constitute victimality of the individual.

It should be noted that victimism, as a special property of a person and the behavior of a potential victim, is not common to all victims (because there are situational, casual sacrifices). This testifies that within the limits of criminology a whole range of questions are solved concerning the victims of crime, which have no connection with problems of victimization.

L. Frank, analyzing the concept of victimization introduced for the first time, later stresses that the study of victimization at the psychological level becomes paramount, since it can answer the main question of victimology: why this person or a given group of people (social, demographic, and psychological) become victims of one or another crime? For this, in turn, it is necessary to investigate to what extent volitional, emotional and other psychological and socio-psychological processes, personality traits influence the degree of victimization of those persons, as these features are manifested at a critical moment in an extreme situation, why in similar situations circumstances so easily become victims of fraud, rape, robbery, and others safely avoid danger.

Consequently, the main scientific problem solved by scientists is to determine exactly how and why this form of behavior emerges and to be fixed, despite being irrational, not subject to the principles of expediency and utility, is largely unrecognized and includes obvious logical contradictions.

Traditionally, behavior is described as a process of interaction between an individual and an environment that is mediated by its external and internal activity. The typical behavior of the individual in different situations is the manifestation of its inner essence. Every person lives and works in a certain social system, fulfilling a variety of social roles, representing a dynamic expression of its social positions and statuses. It should be noted that behavior that does not deviate from the rules of safety is understood as normative-approval, and behavior in which different deviations are observed - as an abnormal.

The analysis showed that a significant number of psychological works [1; 4; 6; 14; 24; 27; 29; 49; 53; 73] are devoted to the problem of structuring and classifying the main forms, types, models of victim

behavior. It has been established that in the overwhelming majority of them, two forms of victimal behavior are distinguished - contributing and provocative.

For the first time, the term "promotion" for the victim was proposed by an Israeli researcher M. Amir, who studied the peculiarities of the behavior of the victims of rape. Under promotion, he understood the victim's behavior that could be interpreted by the offender either as an open invitation to sexual intercourse or as a sign that the victim would be accessible when he became persistent. Promoting behavior, in the opinion of the researcher, can have two kinds: either unreasonable trust or prudence. Each of these types of behavior is predetermined by a certain set of specific properties of the personality of the victim. Thus, an educated person, guided by moral principles, is prone to projection and advance in assessing the behavior of others. Therefore, it can show both unreasonable trust and recklessness, which may cause harm..

Another variant of the manifestation of victim behavior is the case when a person seeks to attract others to social norms: remarks those who reveal signs of immoral behavior, intercede for women or the weak, reports to law enforcement authorities about the facts of hooliganism and immorality. The behavior of such a person can be interpreted by dissatisfied others with a low level of morality as promoting (in the case of unreasonable trust or negligence) or provocative.

Under provocative behavior, most researchers understand the causative behavior of a potential victim who provokes conflicts or fights with aggressive actions or statements in which a clear challenge is expressed in the form of insult, slander, bullying, torture, and in fact the inversion of the role of the perpetrator and victim is invariably occurring. Analysis of literature shows that in many works distinguish three main types of victimal behavior: 1) active - the behavior of the victim who provoked the crime; 2) intense - the victim of positive actions, which nonetheless led to a crime; 3) passive - idle when the victim did not resist.

As a taxonomic sign, on the basis of which developed the classification D. V. Rivman, the character and degree of manifestation of personality qualities of a person, who determine the personal victimal affiliation, is chosen. As a result, the researcher described the following types of victimal behavior: universal type, selective type, situational type, random type, professional type.

Socially-positive victim behavior: stigma of adaptive reactions (people with a high degree of conformism), stigma of socialization (people who have shown themselves highly socialized, sacrificing their own interests for the sake of the public, and from which this type of behavior is supposed to be expected in the future). It is important to note that the primary victimization, based on certain features of the individual, is fixed by the secondary social victim deprivation, that is, the person is firmly established in the victim status, which leads to self-incrimination as a victim [14].

Analysis of literature shows that there are other classifications of victim behavior. Thus, in the reference [24] the following are singled out: random victim behavior; persistent victim behavior and malicious victim behavior. Random is often associated with carelessness, trust, inexperience. This is basically a passive form of behavior. Persistent and malicious are closely related to active, persistent, elevated, multiple victimization, which is characterized by provocative behavior.

Self-harming, suicidal and auto-destructive behavior can also be attributed to forms of victim behavior. That is, self-inflicted injuries, suicidal actions, violations of eating behavior, alcoholism and other forms of dependence, and even conformism and narcissism in certain manifestations can be attributed to victim behavior. Consequently, any actions or inactivity based on which the conscious or unconscious desire to obtain harm to one's own body or person is a form of manifestation of victim behavior.

Scientists highlight a number of factors that contribute to the formation of victim behavior. It is necessary to separate the personality traits that create the basis for the formation of manifestations of this type and socio-psychological factors that can become determinants. On the basis of our theoretical analysis, we can distinguish the following key points in the topic of victim behavior:

First, victim behavior is a form of unconscious behavior that manifests itself in the search and fall in a situation where the person acts as a victim. This can be both a crime and a situation of interpersonal interaction. One can distinguish the following main types of victim behavior, such as: helping and provoking. Promotion in turn can be manifested in the form of unreasonable trust or negligence. The contribution of the victim in committing the crime does not mean that the offender's actions were lawful. Also, not every victim of crime

showed victimization in his behavior. However, it is likely that many crimes could have been prevented due to the lack of victimization of victim manifestations.

Secondly, the analysis allowed to see gaps in psychological studies of problems, to identify the main prospects for the development of research on this topic, namely: the study of the causes of the formation of victim behavior, methods and methods of diagnosis and the development of methods for correction and prevention, as well as correction and development programs.

Література

1. Анісімов А. І. Віктимна психологія. Системнодіяльнісний підхід до знаходження аверсивного стимула / А. І. Анісімов, М. С. Матусевич, О. В. Шатровай [Монографія]. – СПб. : «Видавництво РГПУ ім. А. І. Герцена», 2013. – С. 18-28.

2. Воляннюк Н. Ю. Віктимологія та агресологія: навчальний посібник / Н. Ю. Воляннюк; Г. В. Ложкін; В. В. Папуша. – Рівне: «Прінт Хауз», 2010. – 265 с.

3. Квінн Вірджинія Н. Прикладна психологія / Вірджинія Н. Квінн. – С-Пб., М., Харків, Мінськ: Пітер, 2000. – 560 с.

4. Клачкова О. А. Дослідження віктимного типа особистості / О. А. Клачкова // Амурський науковий вісник – Комсомольск-на-Амурі. – Вид-во: АмГПГУ, 2007. – С 90-103.

5. Колишко А. М. Психологія самоставлення / А. М. Колишко. – Гродно: ГрГУ, 2004. – 102 с.

6. Малкіна-Пих І. Г. Віктимологія. Психологія поведінки жертви / І. Г. Малкіна-Пих. – СПб.: Пітер, 2017. – 832 с.

Олена Ічанська

канд. психол. наук, доцент

Олеся Гірчук

старший викладач

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

ТИПОЛОГІЯ ПАТЕРНІВ ПОВЕДІНКИ ІТ-СПЕЦІАЛІСТІВ У СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЯХ

Патерни поведінки представляють собою набір сталих типових реакцій індивіда, які реалізуються у певній ситуації. Даний феномен актуальний при аналізі взаємодії індивіда зі стресорами.

Стресором виступає той подразник, який має для конкретного індивіда негативну оцінку, засновану на неприйнятті стимулу з біологічної, психологічної, соціальної та інших точок зору. У процесі адаптації в умовах стресу формуються нові адаптивні механізми, що регулюють взаємини людини із зовнішніми умовами і формують діапазон стійкості до дії стресорів. Індивідуальні психологічні особливості індивіда виступають визначальними як для активізації стресової реакції, так і для вибору типу поведінкової активності при взаємодії зі стресором [2; 4].

Автором концепції пошукової активності є В.Роттенберг [3; 5]. З точки зору вченого, основний чинник, що впливає на стійкість організму, це наявність або відсутність пошукової активності. Вчений зазначає, що стійкі позитивні емоції виникають тільки в процесі пошукової поведінки, а припинення пошуку за умови збереження актуальної потреби у ньому призводить до неможливості їх задоволення та стійких негативних переживань.

Науковці описують певний тип поведінки, який визначає чутливість до частого та інтенсивного переживання стресу через низьку стресостійкість, є фактором ризику дистресу, це тип «А». Для особистості цього типу притаманні наступні ознаки: інтенсивна активність, амбіційність, нестриманість, нетерплячість, здатність виявити при досягненні значимої мети не тільки наполегливість, але й агресивність. Домінантною даного типу є саме домінуюча мотивація першості та соціальної конкуренції. Варто відмітити, що для типу А важливим є не лише сам по собі неуспіх у соціальній конкуренції, але й те, як реагують на цей неуспіх оточуючі. Для того, щоб був запущений деструктивний вплив вказаної закономірності, оцінка інших не обов'язково повинна мати характер негативного оцінювання (зневажливе ставлення, жартування), вона може носити зовні і нейтральний або навіть позитивний характер. Статистичні дослідження стверджують, що тип «А» неоднаковий у різних соціокультурних популяціях і коливається від 45% до 76%: максимально у соціально та економічно більш розвинених містах та країнах, а мінімально у слабо розвинених регіонах.

Даний тип поведінки може бути розглянутий як патерн, що визначає типовість поведінки індивіда при взаємодії зі стресорами. Специфіка прояву даного патерну була нами проаналізована на

вибірці IT-спеціалістів, специфічними характеристиками якої вчені визначають прагнення свідомо чи несвідомо створити свій особливий світ у контексті комп'ютерного середовища, схильність до подолання об'єктивних обмежень зовнішнього світу за допомогою віртуальної реальності, дистанційованість від інших людей, інтровертованість, заглибленість у власні інтелектуальні переживання. Для таких спеціалістів дуже важливо вміння працювати в команді, над великими проектами, з засобами колективної розробки, з великими фінансовими системами (бюджетними, банківськими, адміністративним обліком). Для претендентів на позицію провідного програміста бажані навички управління проектами та колективом, самостійність, ініціативність, а також здатність нести особисту відповідальність за поставлену задачу, стресостійкість. Крім того, діяльність у даній сфері пов'язана із нерегулярним робочим навантаженням, високою відповідальністю за процес та результат, ризиком щодо пошуку сфер працевлаштування та оплати праці в умовах українського суспільства.

Дослідження було проведене за допомогою методики «Тип поведінкової активності» (ТПА) призначена для діагностики стратегій поведінковій активності у стресових умовах. Методика створена в 1979 р. К. Д.Дженкінсом. У СРСР була адаптована А. А. Гоштаутасом (1982) у відділі медичної психології Каунаського НДІ кардіології, а в подальшому - в лабораторії клінічної психології ленінградського Психоневрологічного інституту ім. В. М.Бехтерева [1]. Вибірка включала 32 IT-спеціалісти (16 осіб жіночої статі та 16 осіб чоловічої статі, віком від 22 до 27 років). Вибірка була розподілена на підгрупи за двома критеріями: стать (чоловіча-жіноча), стаж роботи (0-3 роки та 3-5 років.).

Представлені табличні дані дозволяють побачити домінування по вибірці в цілому показників патерну А, яке становить в цілому по вибірці 44%, при дещо нижчих показниках типу АВ 37% і найнижчих типу А-19%. Доцільно відмітити, що співвідношення показників різних типів активності дещо відмінне в межах різностатевих груп: для типу А становить 6:8, для типу АВ 6:6, для типу В становить 4:2. Тобто помітне домінування типу А у жіночій вибірці, а типу В у чоловічій вибірці.

Таблиця 1.

Показники типів поведінкової активності у стресових умовах програмістів в залежності від статі та стажу роботи

Патерни	Чоловіча вибірка				Жіноча вибірка			
Стаж	0-3 роки		3-5 років		0-3 роки		3-5 років	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Тип А	4	50	2	25	2	25	6	50
Тип АВ	2	25	4	50	4	50	2	50
Тип В	2	25	2	25	2	25	0	0

Отже, в залежності від стажу 50% та 25% чоловіків та відповідно 25% та 75% жінок мають тип А, який визначає низьку стресостійкість даних індивідів. Даний тип поведінкової активності характеризується наступними ознаками: надмірна залученість у роботу, неможливість відволіктися від роботи, розслабитися; нехватка часу для відпочинку та розваг; постійна напруга душевних і фізичних сил у боротьбі за успіх, висока мотивація досягнення при незадоволеності недосягнутим, уникання виконання щоденної одноманітної роботи; обмежена неможливість до тривалої і стійкої концентрації уваги; нетерплячість, прагнення робити все швидко: ходити, говорити, приймати рішення; імпульсивність, емоційна неврівноваженість, невміння до кінця вислухати співрозмовника; пристрасть до конкуренції та агресії у соціальних, прагнення до домінування, висока фрустрованість зовнішніми обставинами і життєвими труднощами.

Патерн АВ в залежності від стажу характерний для 25% та 50% у чоловіків та відповідно для 50% та 25% у жінок, який визначає середню стресостійкість даних індивідів. Як бачимо, прояв даного типу має у різностатевих вибірках дзеркальне відображення. Респонденти відрізняються достатньою активністю, цілеспрямованістю, вмінням збалансовувати власну ділову активність із періодами відпочину, помірною імпульсивністю, середньою мотивацією досягнення при вмінні оцінювати досягнуте, певною обережністю в організації власної професійної активності. Вони не мають яскраво вираженої явної схильності до

домінування, але в певних ситуаціях і обставинах можуть беруть на себе роль лідера, мають вибіркиму стійкість до дії типових стрессогенних факторів.

Патерн В у залежності від стажу роботи характерний для 25% та 25% чоловіків та відповідно для 25% та 0% жінок, який визначає їх високу стресостійкість. Прояв даного типу має у різностатевих вибірках значні відмінності. Респонденти даного типу відрізняються раціональністю, прагматичністю, високою активністю, цілеспрямованістю, але при цьому вибірківістю щодо постановки цілей, різнобічність інтересів, що дозволяє їм збалансовувати власну ділову активність із періодами відпочину, низькою імпульсивністю, високою мотивацією досягнення при вмінні адекватно оцінювати досягнуте та отримувати задоволення від отриманих проміжних результатів, певною обережністю в організації власної професійної активності. Вони не мають схильності до домінування, але в певних ситуаціях і обставинах можуть беруть на себе роль лідера, мають відносну стійкість до дії основних стрессогенних факторів.

Представлені дані дозволяють побачити пікові прояви патерну А у жінок зі стажем роботи 3-5 років, а також тотожність показників цього типу у чоловіків, які мають стаж до трьох років, та жінок, які мають стаж більше 3 років. Патерн АВ також має тотожні тенденції прояву у чоловіків, які мають стаж до трьох років, та у жінок, які мають стаж більше 3 років. Патерн В має свою специфіку, оскільки його розподіл не має пікових показників, має низькі показники, а також відсутній взагалі у вибірці жінок зі стажем роботи від 3 до 5 років.

Математичний аналіз даних дозволив виявити значимі статеві відмінності у показниках стресостійкості програмістів в залежності від стажу роботи. У ІТ-спеціалістів зі стажем роботи до 3-х років жіноча вибірка в цілому відрізняється більш вираженими показниками середньої стресостійкості, тобто типу домінуючої активності АВ. У ІТ-спеціалістів зі стажем роботи від 3 до 5 років жінки навпаки відрізняються негативною динамікою: їх показники стресостійкості значно нижче, ніж у чоловіків. У жінок домінують показники типу А (низька стресостійкість), а у чоловіків- типу АВ (середня стресостійкість).

Отже, за патернами поведінки у стресових ситуаціях були виявлені наступні закономірності. Домінуючі показники типу А були виявлені у жінок-програмістів зі стажем роботи 3-5 років, а також були встановлена тотожність показників цього типу у чоловіків, які мають стаж до трьох років, та у жінок, які мають стаж більше 3 років. Тобто, у чоловіків з більшим стажем роботи низькі показники стресостійкості менші, а у жінок навпаки- вищі.

Патерн АВ має дзеркальні тенденції розподілу: у чоловіків показники зі стажем роботи зростають вдвічі, а у жінок- вдвічі знижуються. Патерн В має свою специфіку, оскільки його розподіл не має пікових показників, має лише низькі показники, а також відсутній взагалі у вибірці жінок зі стажем роботи від 3 до 5 років.

Отримані результати можуть бути використані для професійного відбору Іт-спеціалістів в залежності від статі, а також у системі психологічного супровіду професійної діяльності даних спеціалістів з врахуванням їх патерну поведінки у стресі.

Література

1. Водопьянова Н. Е. Психодиагностика стресса.-СПб.: Питер. 2009. – 336с.
2. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості : монографія / В.М.Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2007. – 432 с.
3. Личность типа «А» как психологический феномен [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://murzim.ru/psihologija/psihologija-izuchenijalichnosti/10565-lichnost-tipa-a-kak-psihologicheskij-fenomen.html>
4. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник / Л. Б. Наугольник. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. – 324 с.
5. Ротенберг В.С., Аршавский В.В. Поисковая активность и адаптация.-М.:Ридеро, 2015-260 с.

Олександр Ковальчук
канд. психол. наук
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського
м. Київ (Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ОФІЦЕРІВ

Пошук нових підходів до підвищення рівня професіоналізму офіцерів є однією з провідних особливостей сучасного етапу розвитку збройних сил. Актуальність цієї проблеми зумовлена зміною стереотипів побудови професійної кар'єри та професійного розвитку офіцерів, а отже і критеріїв успішності військово-професійної діяльності та професійної майстерності. Аналіз військової практики свідчить про гостроту суперечностей між наявними професійними та соціальними умовами, які висувають новітні вимоги до особистісного та професійного розвитку офіцера-авіатора, і недостатнім вивченням чинників, що виконують функцію спонукання і регуляції поведінки та діяльності. Вивчення ціннісно-смыслової детермінації життєдіяльності як основоположної характеристики людського способу існування відіграє значущу роль у процесі формування особистості військовослужбовця, тому виявлення й аналіз особистісних детермінант поведінки, її ціннісно-смыслових ресурсів має суттєве значення для особистісно-професійного зростання офіцерів.

Розвиток і функціонування цінностей є взаємозалежними і взаємодетермінованими, власне цінності – одночасно і джерела, і носії значущих для особистості смислів. Цінності розглядаються як сфера суб'єктивного, характеристики ставлення суб'єкта до предметів і явищ реальності. Поряд з іншими соціально-психологічними утвореннями, цінності мають свою структуру, виконують функцію регуляторів поведінки і виявляються в усіх сферах діяльності. Цінності є динамічними структурами, які не можна розглядати автономно, за межами суспільного та індивідуального професійного розвитку особистості. Отже, цінності є детермінуючим ядром особистісного розвитку, а їх сутність полягає в осмисленні поведінки особистості та

формуванні мотиваційної готовності до пошуку і реалізації сенсу свого життя.

Дослідження ціннісної основи професійної діяльності слід розглядати через ставлення офіцерів-авіаторів до своєї праці як до центральної життєвої цінності, сфери самоактуалізації та джерела саморозвитку. Ціннісні уявлення, що стосуються професійної діяльності, виявляються насамперед у тому, що одні аспекти професії можуть викликати інтерес до неї, підвищувати її привабливість, інші навпаки – знижувати.

Проведене дослідження показує такі особливості ціннісної структури офіцерів:

- переважання як значущої цінності безпеки, що означає необхідність безпеки для інших людей і для себе, стабільність суспільства і взаємовідносин. На нашу думку, це пов'язано передусім з нестабільною ситуацією у нашому суспільстві, що не сприяє задоволенню так званих нижчих потреб, необхідних для цілісності усього організму, і є передумовою функціонування вищих мотивів самореалізації;

- провідне значення цінностей зрілості, що свідчить про спрямованість досліджуваних на пошук сенсу життя, розуміння світу та внутрішньої гармонії;

- значущість цінності самовизначення як досягнення автономності, самостійності, свободи творити та вільно і впевнено висловлювати свої думки, тобто реалізувати прагнення до самоактуалізації;

- незначущість таких цінностей, як соціальна культура та конформізм, спрямованих на урахування соціальних потреб і норм, адаптацію особистості до суспільних вимог. Окремо варто вказати на досить низький рейтинг цінності “духовність”, спрямованої на досягнення внутрішньої гармонії, переважання духовного над матеріальним та розуміння свого призначення у світі.

Отже, офіцери розглядають цінності як оформлення потреб, переконання особистості, особливе регулятивне утворення, ідеальну модель власної поведінки, особистісний смисл, спрямованість особистості, стійкі психологічні ставлення до різних сторін дійсності, внутрішній регулятор поведінки тощо. Цінності – це суспільно значущі елементи професійного середовища військовослужбовців. Вони складають органічну частину культури

в якій сформовані уявлення про три різні форми існування цінностей:

- суспільні ідеали – вироблені суспільною свідомістю узагальнені уявлення про досконалість у різних сферах суспільного життя;

- предметне втілення суспільних ідеалів у діяннях або творах конкретних людей;

- мотиваційні структури особистості, що спонукають її до предметного втілення у своїй поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів.

Смисложиттєві орієнтації є результатом саморозвитку особистості, структурування стосовно зовнішньої діяльності процесу реалізації та процесу розгортання особистісних цінностей і смислів. Розглянемо особливості окремих субшкал смисложиттєвих орієнтацій.

Кількісний аналіз показав, що більшість обстежуваних (71%) мають середні та низькі показники за шкалою “Цілі у житті”. Лише для 10,6% характерні високі показники, що є свідченням недостатньої визначеності цілей у офіцерів, їх схильністю не надавати життю осмисленості та спрямованості.

Аналіз отриманих даних за шкалою “Процес життя або інтерес та емоційна його насиченість” засвідчив, що у більшості досліджуваних (59,3%) переважають середні показники за цією шкалою, для 25,9% властиві низькі показники, а високі демонструють лише 10% офіцерів.

Кількісний аналіз результатів дослідження за шкалою “Результативність життя, або задоволеність самореалізацією” виявив, що лише у незначній частини обстежуваних (11,9%) наявні високі показники за цією шкалою, у більшості (70%) середні показники, а у 18,7% – низькі. За певних умов низькі досягнення можуть бути рушійною силою подальшого зростання, важливо лише, на нашу думку, усвідомити, чим зумовлена недостатня самореалізація і виробити дієві життєві настанови, що сприятимуть поглибленню особистісної зрілості досліджуваних.

Аналіз результатів за шкалою “Локус контролю – Я” свідчить, що лише 8,1% досліджуваних мають уявлення про себе як сильну особистість, яка вільно будує своє життя відповідно до власних цілей та уявлень про його сенс. Для цих офіцерів

характерні високі показники за зазначеною шкалою. Невпевненість та невіру у свої сили контролювати події власного життя демонструє переважна більшість досліджуваних: 71,2% отримали середні показники за шкалою “Локус контролю – Я”, 20,6 % – низькі, що вказує на недостатню здатність респондентів контролювати події власного життя.

За шкалою “Локус контролю – життя або керування життям” лише 5% опитуваних продемонстрували впевненість, що людині під силу контролювати власне життя, вільно ухвалювати рішення і втілювати їх у життя. Натомість 60% досліджуваних вагалися, а більш як третина (35%) упевнені в тому, що життя невідкладне свідомому контролю, а свобода вибору – це ілюзія.

Отримані дані свідчать, що показник загальної осмисленості життя офіцерів є низьким порівняно з нормативними даними методики СЖО. На фоні середніх показників за іншими шкалами, це свідчить що, життєві плани офіцерів можуть не мати реального підґрунтя в сьогоденні й не підкріплюватися особистою відповідальністю за їх реалізацію. Оскільки такі особливості не можна вважати зрілою життєвою позицією, на наш погляд, у офіцерів необхідно розвивати адекватніше ставлення до життя.

Отримані результати дають підстави стверджувати, що умови військово-професійного середовища не сприяють продуктивній реалізації внутрішніх прагнень офіцерів у службовій діяльності та підтверджують тезу про слабку реалізацію мотивуючого потенціалу праці. Результати дослідження вказують на недостатній престиж військової служби, який формується під впливом соціальних чинників і залежить від прийнятих цінностей. Із цього випливає, що професійне середовище не забезпечує належних умови для професійного становлення офіцера.

Перспективними напрямками подальшого наукового пошуку є продовження роботи щодо формування сучасної концепції психологічного забезпечення професійної діяльності військовослужбовців, а також розроблення в системі бойової підготовки офіцерів комплексу заходів, необхідних для повної реалізації їх професійного потенціалу.

Література

1. Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості: Монографія / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея – НВ, 2009. – 512 с.
2. Ковальчук О.П. Психологічні аспекти формування аксіологічної основи професійної діяльності офіцерів–авіаторів у сучасних умовах. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського: збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за наук. ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2014. – вип. № 2. 12(103). – С.100–106.

Олена Ковтун

доктор педагогічних наук, професор

Артур Гудманян

доктор філологічних наук, професор

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

ОСНОВНІ ВЕКТОРИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ГОТОВНОСТІ ПІЛОТІВ

Надзвичайно важливу роль у забезпеченні безпеки авіації відіграє людина, що бере на себе керування літальним апаратом. Аналіз практичної діяльності пілотів, вивчення літератури з проблеми дозволили дійти висновку, що на сучасному етапі робота із забезпечення надійності цих фахівців повинна відбуватись у напрямі формування професійної готовності, що охоплює професійну (предметну) і психічну підготовку.

Професійну (предметну) готовність пілота розуміють як «сукупність необхідних знань, умінь і навичок, що забезпечують ефективне і безпечне виконання польотного завдання і дії з парировання особливих ситуацій польоту» [1, с. 41]. Особливістю професійної підготовки цієї категорії авіаційних фахівців є те, що вона повинна орієнтуватися на їхню майбутню діяльність як у стандартних, так і нестандартних умовах. Психологами неодноразово підкреслювалася специфічність тих якостей, які виявляються в нестандартних ситуаціях, їх відмінність від якостей,

що виявляються у звичних умовах діяльності (С. Геллерштейн, К. Гуревич, Н. Завалова, С. Мінц, В. Небиліцин, К. Платонов, В. Пономаренко). Умовою успішності дій у нестандартних ситуаціях є розвиток здатності до швидкої оцінки альтернатив, до виділення істотних ознак, до неусвідомлюваного вибору релевантних сенсорних подразників. Труднощі в діях пілотів пов'язуються з формуванням у навчанні стандартизованого характеру мислення, з надмірною автоматизацією навички. К. Платонов і Б. Ломов указують на пріоритетність формування розумових умінь. Заздалегідь завчені сенсомоторні акти, на думку науковців, можуть відіграти свою позитивну роль лише по завершенні інтелектуальних процесів, спрямованих на розв'язання непередбачуваної задачі, на визначення причин і змісту того, що трапилось. Якщо в навчанні «формується жорстко детермінований стереотип навичок і немає спрямованості на вироблення здатності переадаптації до змінюваних умов, це може призвести не лише до помилок пілотування, але, і що найголовніше, до виникнення таких ситуацій польоту, де дії льотчика будуть утруднені, і він не зможе забезпечити безпеку» [4, с. 249].

Сформоване розумове вміння виявляється в тому, що пілот може швидко виокремити й оцінити ознаки конкретної події. Аналіз літератури з проблеми (П. Корчемний, Б. Ломов, К. Платонов, В. Пономаренко, А. Скрипець та ін.) дозволяє визначити низку характерних рис умінь: перша – те, що воно забезпечує переробку неповноцінної інформації, перетворення неявного сигналу в явний, що спонукає до виконання конкретних дій; друга – гнучкість, легка пристосовуваність до змінюваних умов, насамперед до складних і небезпечних; третя – внутрішня активність, що виявляється в пошуку прихованих ознак аварійної ситуації; четверта – мобілізація інтелектуальних зусиль для продукування нових рішень.

Таким чином, в організації професійної підготовки пілотів необхідно враховувати, по-перше, те, що вона не вичерпується формуванням навичок, тобто суворо фіксованих автоматизованих дій. Формування навички не становить значної складності. Більш складним є формування вміння розпізнавати особливі випадки, оскільки дії, пов'язані з розпізнаванням, протікають у внутрішньому розумовому плані й не підпорядковуються прямому

контролю. Не випадково «однією з найважливіших якостей хорошого пілота вважається його здатність до правильного міркування в критичній ситуації, а невідповідність до дій у нестандартній обстановці пов'язується з надмірною автоматизацією навичок» [4, с. 249].

Іншою важливою особливістю професійної підготовки пілотів вважаємо формування вмінь і навичок, стійких до стресових впливів. Поведінка льотчика в складних ситуаціях набуває стійкості, якщо раптовості невизначеного подразника протистоїть сформоване вміння виділяти в невизначеному сигналі ознаки конкретної події.

До завдань психологічної підготовки входить підвищення стійкості психіки в умовах стресу. При сильному емоційному збудженні насамперед утруднюється мисленнєва діяльність – оцінка ситуації і прийняття рішення. Формування психічної стійкості до стресу повинно бути спрямоване на зміцнення цієї найслабшої ланки і здійснюватися, за Б. Покровським, у двох напрямках: перший – підготовка заздалегідь, ще на землі, необхідних рішень і відпрацювання необхідних дій за всіх можливих ускладнень; другий – спеціальне тренування мислення авіаційних операторів у швидкому прийнятті рішень в умовах раптової зміни обстановки, тобто створення в них «звички до незвичного» [3]. На необхідності спеціального тренування наголошував В.Небиліцин і визначав тренуваність одним із чинників надійності людини-оператора. Вчений зазначав, що «спеціальне тренування до впливу екстремальних умов повинно істотно знизити ...кількість відмов при виникненні екстремальності в реальній обстановці» [2, с. 362].

Важливим чинником підвищення готовності до ускладнень, які можуть виникнути в польоті, є «уявний політ». У середині ХХ ст. в авіаційній психології відбувалася дискусія щодо доцільності й корисності означеного виду діяльності. Однак експериментально-психологічні дослідження розв'язали цю суперечку, довівши ефективність виконання систематичних уявних польотів. Уявне програвання різноманітних ситуацій і виконуваних при цьому дій – власне програвання, достатньо яскраве уявлення цієї ситуації, бачення і переживання обстановки (на відміну від простого повторення пунктів інструкцій) – залишає глибокі сліди в пам'яті,

закріплює підготовлені рішення і навички. Сформована таким чином модель поведінки при виникненні реальної аварійної ситуації оживає і не лише сприяє адекватному способу дій, але й гальмує вегетативні прояви, оскільки пілот знає, як діяти, тобто оскільки знімається невизначеність інформації.

Другим напрямом підвищення психічної стійкості до стресу є тренування оперативності мислення й антиципації (С. Геллерштейн, К. Платонов, Б. Покровський, В. Пушкін та ін.). Зрозуміло, якою б продуманою і детальною не була підготовка до польоту, всіх можливих ситуацій передбачити неможливо. Важливим чинником є реакція пілота на неочікуваність, його вміння швидко й об'єктивно оцінити неочікувану зміну обстановки. Численними дослідженнями доведено, що в складній ситуації помилкові дії, розгубленість, загальмованість виникають не стільки через почуття особистої небезпеки чи об'єктивні труднощі ситуації, скільки внаслідок неочікуваності розвитку подій і труднощів у пошуку необхідних у цей момент рішень і дій. Здатність до швидкої оцінки непередбачуваних подій визначається якостями оперативного мислення. Для тренування оперативного мислення й антиципації необхідно моделювати проблемні й конфліктні ситуації, засновані на колізії уявлень. Ефективним способом такого моделювання є подання авіаційному оператору суперечливої інформації (фальшиві аварійні сигнали, відмова приборів за відсутності сигналізації відмов тощо). Суперечливість одержуваної інформації стимулює активність мисленнєвих операцій авіатора, викликає потребу в їх усуненні й відновленні необхідних даних. Учені (Г. Береговой, Н. Завалова, В. Пономаренко) наголошують, що моделювання стресових ситуацій не потребує копіювання реальних умов і процесів, які відбуваються в польоті. Подібність психологічного впливу на льотчика в нестандартній ситуації досягається завдяки недосконалої інформаційної моделі, тобто створенням умов, що утруднюють прийняття правильного рішення.

Таким чином, безпека в авіації пов'язана з людським чинником і трактується як «висока професійна надійність»; на сучасному етапі робота з формування надійності пілотів повинна забезпечуватися навчально-професійною підготовкою.

Література

1. Козлов В.В. Новое понятие: потенциал надежности пилота / В.В.Козлов // Вестник МНАПЧАК. – 2005. – № 3 (19). – С. 39-42.
2. Небылицин В.Д. Надежность работы оператора в сложной системе управления / В.Д. Небылицин // Инженерная психология. – М. : Изд-во МГУ, 1964. – С.358-367.
3. Покровский Б.Л. Летчику о психологи / Б.Л. Покровский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Воениздат, 1984. – 100 с.
4. Экспериментально-психологические исследования в авиации и космонавтике / Отв. ред. Б.Ф. Ломов, К.К. Платонов. – М. : Наука, 1978. – 304 с.

Олена Кривопишина

доктор психол. наук, професор

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

м. Львів (Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ З ДІЯЛЬНОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

На сучасному етапі розвитку суспільства перед психологічною наукою з особливою гостротою стоїть завдання пошуку ресурсів життєзбереження у процесі подолання особистістю життєвих та вікових криз, ускладнених та екстремальних ситуацій у просторі особливих умов життєдіяльності. Саме тому проблема копіngu (опанування) є актуальним ракурсом наукових розвідок, теоретичних та емпіричних досліджень: У контексті поставленої проблеми варто згадати наукові праці щодо системного моделювання копінг-поведінки людини (Л.І. Анциферова, В.О. Бодров, Р.С. Лазарус, Л. Мерфі, С.К. Нартова-Бочавер, Н.В. Родіна та ін.); психологічних особливостей стратегій і стилів активного/пасивного копіngu (В. Вілюнас, Є. Віттенберг, Т. Крюкова, Л. Куликов, О. Куфтяк, А.В. Лібіна, С. Мадді, Г. Мюррей, С. К. Нартова-Бочавер, Н. Сирота, М. Сомерфелд, П. Хьюїтт, Г. Флетт, Дж. Шефферта та ін.); побудови і організації методів активного соціально- психологічного тренінгово-корекційного впливу (О. Ф. Бондаренко, І. В. Вачков, М. М. Заброцький, С. І.

Макшанов, Н. В. Чепелева, Ю. М. Швалб, Т. Д. Щербан, Т. С. Яценко та ін.).

За думкою дослідників, опанування - це індивідуальний спосіб взаємодії із ситуацією відповідно до структури її розгортання, значущості в життєвому просторі особистості та її психологічних можливостей. Під поняттям «копінг-поведінка» розуміються різноманітні форми активності людини, що охоплюють усі види взаємодії суб'єкта із завданнями і проблемами зовнішнього або внутрішнього простору.

Копінг – це постійно мінливі поведінкові та когнітивні спроби/дії людини впоратися з особливими внутрішніми або зовнішніми вимогами, що оцінюються як напруга, та перевищують можливості індивіда подолати їх. Таким чином, копінг – це така форма поведінки, що відображає готовність людини до вирішення проблем особистого життєвого простору; така поведінка, яка спрямована на те, щоб не тільки пристосуватися до обставин, але контролювати і видозмінювати себе і їх, що передбачає вже сформовану здатність застосовувати конкретні засоби для подолання стресу.

Автори теорії копіngu С. Фолкман і Р. Лазарус не розглядають копінг як автоматизовану адаптивну поведінку, вони пропонують розрізняти автоматизовані та вольові зусилля в подоланні, хоча при цьому різниця між копінгом та автоматизованими відповідями не є чіткою. Так, стикаючись з новим, людина швидше за все використає неавтоматизовані реакції, але якщо ситуація повторюється знову і знову, то відповіді стануть більш автоматичними завдяки науcінню (Folkman S., 1991; Lazarus R.S. 1984).

Такої думки дотримуються й вітчизняні дослідники, які вважають, що копінг-поведінка не може бути зведена до простого пристосування до середовища і передбачає особистісну свідому пошукову активність в процесі подолання. Зокрема, на думку Л.Ф. Бурлачука, необхідність в копінг-страегіях з'являється за кризових ситуаціях і покликана знизити психологічне напруження і тривожність, інтенсивність яких обумовлена щонайменше двома обставинами: особистісним, суб'єктивним фактором і реальною ситуацією. Під суб'єктивним фактором слід розуміти особистісні

характеристики, якими визначається інтенсивність психологічного дискомфорту [2].

Подібні погляди, де копінг визначається як процес, в якому людина використовує різні прийоми та способи подолання, а також їх поєднання, висловлюють й інші автори: Л.І. Анциферова, К. Муздибаєв, С.К. Нартова- Бочавер та ін. Таким чином, копінг є комплексною поведінкою, яка детермінується особистісними та навколишніми особливостями, а також їх взаємозв'язком.

Дослідниками виокремлено дві форми копінг-поведінки: активний копінг є цілеспрямованим усуненням або зміною стресової ситуації; це ослаблення стресового зв'язку особистості з навколишнім середовищем; пасивна копінг-поведінка визначається як інтрапсихічні способи подолання стресу з використанням різних механізмів психологічного захисту, спрямовані не стільки на зміну стресової ситуації, скільки на редукцію емоційної напруги.

Авторська класифікація типів копінг-поведінки Л.І.Анциферової побудована з урахуванням когнітивного й поведінкового рівня регуляції копінг-процесу і своєрідності важких життєвих ситуацій. До перетворюючих стратегій подолання віднесено: прийняття рішення про можливість позитивної зміни важкої ситуації, формулювання її як проблеми, визначення цілей, визначення плану рішення, способів досягнення мети тощо. Прийоми пристосування характеризується зміною власних очікувань і відношення до ситуації: позитивне тлумачення або надання нейтрального змісту ситуації. Допоміжні прийоми самозбереження в ситуаціях труднощів і нещастя – це вихід з ситуації, фокусування на емоціях, заперечення (відмова приймати, те що відбулося). Крім цього, визначено самознищуючі стратегії (наркотики, алкоголь, суїцид), метастратегічні техніки (здатність рефлексивно передбачати ситуації і не допускати їх) тощо [1].

Зарубіжні дослідники Р. Мосс та Дж. Шефер Р. виділяють три типи копінг-стратегій поведінки людини:

- стратегії, спрямовані на оцінку, тобто встановлення для себе значення ситуації, розуміння процесів, що відбуваються та їх можливих наслідків;
- стратегії, спрямовані на проблему, що виражаються в прийнятті рішень і конкретних дій для подолання труднощів, у

тому числі й звернення за соціальною підтримкою;

- стратегії, спрямовані на емоції, які передбачають управління емоціями і почуттями, підтримання емоційної рівноваги (R. Moss , J. Schaefer).

Незважаючи на різні підходи до класифікації копіngu, більшість дослідників зазначають, що реалізація копіngu може відбуватися в трьох сферах: поведінковій, когнітивній та емоційній і відповідно виділяють три базові копінг-стратегії: розв'язання проблеми, соціальної підтримки, уникнення стресової ситуації. На основі критерію адаптивності, копінг-стратегії диференціюються на адаптивні, відносно адаптивні, неадаптивні.

Ми поділяємо думку дослідників щодо визначення трьох базових стилів копіngu: 1) проблемно-орієнтований, 2) емоційно-орієнтований, 3) уникнення, що проявляється у вигляді відходу від проблеми. Також вважаємо, що найбільше ефективним стилем копінг-поведінки є проблемно-орієнтований, а найважливішим компонентом адаптивного опанування є копінг-стратегія «вирішення проблеми», завдяки якій особистість керує повсякденними складними ситуаціями у власному життєвому просторі.

З метою вивчення особливостей розвитку стратегій копінг-поведінки майбутніх фахівців з діяльності в особливих умовах здійснено емпіричне дослідження. Загальна вибірка дослідження: 30 респондентів – студенти/курсанти ЛДУБЖД, напряму підготовки: пожежна безпека, цивільний захист, психологія. Для вирішення завдань дослідження використано наступні психодіагностичні методики: «Індикатор копінг- стратегій» (ІКС), адаптація Н.О. Сироти, В.М. Ялтонського; «Методика дослідження копінг-механізмів» Е. Хейм, адаптована в лабораторії клінічної психології психоневрологічного інституту ім. В.М. Бехтерева; «Подолання складних життєвих ситуацій» (Stressverarbeitungsfragebogen (SVF 120), адаптація Н.Є. Водоп'янової; «Копінг-поведінка у стресових ситуаціях» (КПСС) Н.С. Ендлера, Д.А. Паркера, адаптація та апробація Т.Л. Крюкової і М.В. Сапроновської; «Методика дослідження самовідношення» С.Р. Пантелєєва.

За результатами відсоткового аналізу встановлено, що респонденти обирають наступні копінг-стратегії подолання стресових ситуацій: втеча-10%; асоціальні дії – 10%; агресивні дії – 9%; імпульсивні дії – 10%; непрямі дії – 10%; пошук соціальної підтримки – 12 %; помірковані дії – 12 %; вступ у соціальний контакт – 14 %; асертивні дії – 13 %. Необхідну звернути дослідницьку увагу, на цікавий факт: респонденти загальної вибірки у своїй більшості обирають малоефективні, або неефективні копінг-стратегії, і тільки 27% респондентів обирають ефективні стратегії подолання.

Результати аналізу рівня розвитку стилів копінг-поведінки у стресових ситуаціях засвідчили наступне: 11% респондентів схильні до соціально-відволікаючої копінг- поведінки; 14% – обирають відволікаючий тип подолання; 20% – копінг-поведінку орієнтовану на втечу; 26% – емоційно-орієнтований копінг та 29% – проблемно-орієнтовану копінг– поведінку.

За результатами аналізу репертуару подолання складних життєвих ситуацій респондентів загальної вибірки визначено: 26% обирають неадаптивний копінг (10% – самовиправдання; 9% – відволікання; 7% – заміщення); 74% адаптивну копінг-поведінку (7% – самоствердження; 10 – самосхвалення; 9% – психом'язова релаксація; 14% – контроль на ситуацію; 14% – самоконтроль; 11% – позитивна самомотивація; 9% – зниження значення стресової напруги).

За результатами дослідження розвитку типів копінг-механізмів респондентів виявлено: 40 % – використовують когнітивний (А) копінг (ігнорування, примирення, дисиміляція, збереження самоконтролю, проблемний аналіз, релігійність, додавання сенсу, настанова на власну цінність); 27 % – емоційний (Б) копінг (протест, емоційна розрядка, придушення) та 33% – поведінковий копінг (В): відволікання, альтруїзм, активне уникнення, конструктивна активність, відступ, співробітництво, пошук соціальної підтримки.

Виявлено складові структури самоставлення респондентів, що включає когнітивні, динамічні та інтегральні аспекти, а також досліджено рівні розвитку окремих компонентів самовідношення, яке розглядається в контексті уявлень про сутність власного «Я»: 10% – самовпевненість; 10% – замкнутість; 12% – внутрішня

конфліктність; 13% – самозвинувачення; 14 % – самокерівництво; 10% – відображене самоставлення; 12 % – самоцінність; 10% – самосприйняття; 9% – самоплив'язаність.

З метою виявлення статистично значущих взаємозв'язків копінг-стратегій, копінг-механізмів, репертуару копінг-поведінки, структурних складових самовідношення здійснено кореляційний аналіз за критерієм Пірсона і отримано наступні дані:

Виявлено кореляційні зв'язки (рівні значущості: $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$) копінг-стратегії пошук соціальної підтримки з когнітивним копінгом (0,393), обернена кореляція з відволіканням від проблеми (-0,524), імпульсивними діями (-0,347), зниженням значущості ситуації (-0,309), плануванням (-0,454), моделюванням (-0,391), програмуванням (-0,438)

Визначено наявність кореляції (рівні значущості: $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$) копінг-стратегії пошук соціальної підтримки з особистісними властивостями респондентів: прямі зв'язки з доброзичливістю (0,317), альтруїзмом (0,358), комунікабельністю (0,346), сором'язливістю (0,588), емоційною лабільністю (0,302); обернена кореляція з агресивністю (-0,309), егоїзмом (-0,551), самовпевненістю (-0,410), відображеним самоставленням (-0,596), нейротизмом (-0,298).

Виявлено наявність кореляції (рівні значущості: $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$) копінг-стратегії вступ в соціальний контакт з проблемно орієнтованим копінгом (0,506), стратегії вирішення проблеми (0,282), поведінковим копінгом (0,374), стратегії співробітництво (0,449), самокерівництвом (0,325), когнітивним копінгом (0,409), самовиправдовуванням (0,351); зворотна кореляція з механізмом уникнення (-0,437), непрямі дії (-0,411), агресивні дії (-0,287), самоцінність (-0,450), самовпевненість (-0,427).

Встановлено кореляційні зв'язки (рівні значущості: $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$) копінг-стратегії вступ в соціальний контакт з особистісними якостями респондентів: прямі з доброзичливістю (0,464), підозрілістю (0,401), самокерівництвом (0,325); зворотні з реактивною агресією (-0,313), самоцінністю (-0,325), самовпевненістю (-0,427), емоційною лабільністю (-0,289).

Виявлено кореляційні зв'язки (рівні значущості: $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$) копінг-стратегії уникнення: прямі з стратегією вирішення проблеми (0,449), контролем над ситуацією (0,400), відволіканням

(0,451), пристосуванням (0,436), співробітництвом (0,295), самосприйняттям (0,329), емоційно-орієнтованим копінгом (0,530), проблемно-орієнтованим копінгом (0,413); обернену кореляцію з асоціальними діями (-0,379), зниженням значущості ситуації (-0,359), самовиправдуванням (-0,318), імпульсивними діями (-0,366), соціальним відволіканням (-0,523).

Встановлено кореляційні зв'язки (рівні значущості: $p \leq 0,01$ та $p \leq 0,05$) копінг-стратегії уникнення з особистісними властивостями респондентів: прями з альтруїстичністю (0,436), доброзичливістю (0,329), підпорядкованістю (0,572), авторитарністю (0,542); зворотна кореляція з агресивністю (-0,606).

За результатами кореляційного аналізу встановлено, що когнітивний стиль копінг-поведінки детермінований розвитком копінг-стратегії пошук соціальної підтримки та особистісними властивостями респондентів доброзичливістю, альтруїзмом, комунікабельністю, сором'язливістю, емоційною лабільністю. Виявлено взаємозв'язки між проблемно-орієнтованим копінгом та розвитком копінг-стратегії вступ у соціальний контакт та особистісними якостями: самокерівництво, доброзичливість, самоцінність.

Результати емпіричного аналізу дозволяють зробити наступні **висновки**. Майбутні фахівці з діяльності в особливих умовах у процесі долання складних ситуацій здатні до адаптивної копінг-поведінки (самоствердження; самоохвалення; психом'язової релаксації; контролю за ситуацією; самоконтролю; позитивної самомотивації; зниження значення стресової напруги); виявлено, що домінантними копінг-стратегіями є вирішення проблеми, пошук соціальної підтримки, вступ у соціальний контакт; встановлено, що більшість респондентів використовують проблемно-орієнтований та поведінковий копінг.

Література

1. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование жизненных ситуаций и психологическая защита / Л. И. Анцыферова // Психологический журнал. – 1994. – Т. 15, № 1. – С. 3-18.

2. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций / Л. Ф. Бурлачук, Е. Ю. Коржова. – М.: Наука, 1998. – 412 с.

Наталія Кухарчук
Аспірантка кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет
м. Київ(Україна)

КОРЕКЦІЯ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ АМБІВАЛЕНТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ОДРУЖЕННЯ У ЖІНОК-ФАХІВЦІВ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

Науковий і практичний інтерес амбівалентного ставлення до одруження у жінок-фахівців обумовлений тим, що цей стан є безпосереднім проявом усе зростаючих проблем, пов'язаних з одного боку з соціально-економічними та політичними умовами. Соціальна незахищеність жінки, зумовлює її не виходити заміж, а будувати власну кар'єру. Однак, у процесі соціалізації та погоні за кар'єрним зростанням, знецінюється головна роль жінки у створенні власної сім'ї і поступово це перешкоджає її шукати. З іншого - вакуум духовності, відсутність цінностей, ідеалів, або хибне уявлення про них, сімейне неблагополуччя, розлучення, формування моделей неповної сім'ї.

Метою статті є висвітлення результатів теоретичного дослідження амбівалентного ставлення в особистості, як об'єкту та характер виведення показників у жінок-фахівців в особливих умовах діяльності.

Перш за все необхідно розглянути поняття самої «амбівалентності». Термін «амбівалентність» (лат. *ambo* – обидва і *valentia* – сила) означає неузгодженість, суперечливість у ставленні до чогось (амбівалентність почуттів), двоїстість чуттєвих переживань, котра виражається у тому, що один і той самий об'єкт викликає в людини одночасно два протилежних почуття, тобто неоднозначність у ставленні людини до навколишнього середовища і визначенні системи цінностей. Зазвичай амбівалентність проявляється у прийнятті людиною двох взаємовиключних тверджень чи ставлень, конфлікт яких або не помічається, або ж свідомо чи несвідомо ігнорується. Дослідження даної проблеми переважно здійснюються у зарубіжній психології. В науковий обіг поняття амбівалентності запроваджено в 1910–1914 рр. швейцарським психіатром Ойгеном Блойлером (1857–1939) який

розглядав його, як одну з ознак початкового стану шизофренії. Також амбівалентність розглядалася як невід'ємне психологічне явище в структурі особистості (А. Адлер, К. Хорні, К. Юнг). З. Фройд, зосереджував увагу на психодинамічних аспектах амбівалентності; як формування особистості в ранньому дитинстві (К. Абрахам, Д. Віннікотт, М. Клейн та ін.); як специфічна особливість взаємодії з реальністю (Е. Еріксон, Е. Фромм); як опір між ставленнями та намірами (Д. Вігінер, Дж. Даунін, Дж. Кроснік, Р. Петті та ін.); як умова зниження інтенсивної амбівалентності (П. Брьомер, К. Джонас, М. Дьель, М. Кругман, Дж. Мірлу, М. Мур, Р. Петті, Дж. Прістер та ін.); як вивчення структури, вимірювання амбівалентності (Д. Гріффін, М.Занна, Е. Інгл, К. Каплан, І. Кец, Е. Ліберман, В. Скотт, М. Томпсон, Р. Хес, Ш. Чейкен та ін.); як прагнення до самоактуалізації, конгруентності (Ф. Перлз, А. Маслоу, К. Роджерс), позитивної спрямованості (Н. Пезешкіан, М. Селігман), психотерапевтичного виміру (Г. Арковіц, Л. Грінберг, Д. Інгл, В. Міллер, С. Ролнік, Е. Філдс та ін.); як переживання феномена внутрішньої амбівалентності (Н. Вестерман, С. Дональдсон, Н. Харіс, С. Харіст, С. Хартер та ін.).

Дослідженням амбівалентності займалися також вчені в нашій країні, зокрема, деякими аспектами амбівалентності особистості (О.В. Гордєєва, І.Н. Михеева, Т.М. Сорокіна). Українські вчені вивчають амбівалентність як властивість соціальних установок (Т.Н. Лук'яненко, В.В. Хабайлюк, А.Е. Хурчак, І.М. Шастко та ін.), її вияви у кризовій свідомості (Н.М. Ануфрієва, Є.І. Головаха, Н.В. Паніна та ін.)

Визначаючи різні підходи в дослідженні проблеми формування амбівалентного стану, слід відмітити, що вчені єдині у переконанні, що амбівалентність як феномен – це складне цілісне утворення психіки: психічні помилки, проблеми психіки, комплекси та їх конгломеранти. Це різні рівні порушень законів психіки людини.

Гене́за особистості нерозривно взаємопов'язана з розвитком її внутрішньої амбівалентності, що впливає на прояв новоутворень та перебіг вікових криз. Джерелом розвитку амбівалентності виступає потреба – генетична рушійна сила особистості, яка породжує, розгортає, ускладнює та розвиває цю особистісну властивість

впродовж життя. Інтегруючи у собі ряд психологічних чинників, які знаходяться у тісному взаємозв'язку, вона має складну динамічну і водночас стійку структуру, між компонентами якої існують певні функціональні зв'язки. Залежно від того, яке функціональне навантаження виконують змістовні характеристики даного феномена в процесі діяльності, їх можна співвіднести з певними системними блоками особистісних якостей людини.

Особливо гостро відчувають прояви амбівалентності жінки, які пов'язали свою працю з особливими умовами діяльності. Зазначимо, що основна проблема амбівалентності – це глибокі психокомплекси, програми, родові помилки, котрі переходять як однакова модель існування в житті від батьків до дітей и далі. Вибір даної професії обумовлене окремим станом, в якому знаходяться більшу частку жінки та зовнішні навантаження, емоційне вигорання, які не дають змоги підійти до причини цього феномену.

Одже, вчені й практики визначають, що на формування амбівалентного стану у жінок впливають наступні чинники: історико-традиційні – вплив різних культур та цінностей в народностях; сімейні (родові) – коли жінка бере модель поведінки, яка сформована під впливом її матері, або іншої значимої жінки. Таким чинном, жінка отримує визнання у сім'ї, відчуває себе в одному стані, а діє з іншого (тобто не завжди слідувати власному інтересу); педагогічні – з раннього дитинства дівчаток та хлопчиків виховують в однаковій системі координат (лідерство, конкуренція, привалювання) і більшість навичок характерні для чоловічої психології, де вона не розуміє своєї природньої суттї; соціальні – певні моделі поведінки, які визнанні в соціумі успішними та пріоритетними, (формуються за підтримки ЗМІ) вносять образи, моделі поведінки, дають відчуття успішності та щастя. Тоді жінка компенсує власні цінності та потреби – привнесеними з зовні. Це впливає на формування її психологічних потреб та стану очікування щастя; економічні – впливає економічний стан країни та її особисте матеріальне становище в соціумі.

На сьогоднішній день, економіка країни та соціальна політика не виступає гарантом забезпечення необхідної підтримки як фінансово, так і на законодавчому рівні. Стосовно вікового цензу, то формування амбівалентного стану у жінок може розпочатися

навіть з пренатального періоду, коли дитина вибирає материнські психологічні патерни.

У подальшому досліджуванні будемо висвітлювати практичне дослідження характеристик амбівалентного ставлення до одруження.

Література

1. Маслова Н.В., Шеваль М.В. Лицедеи души. Законы психики и психические комплексы. – М. : ООО «Традиция», 2018. – 268 с.
2. Ковалев С.В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. –М.: Педагогика, 1987.
3. Зигмунт Бауман. Modernity and Ambivalence. – Ithaca, N.Y.: Cornell Univ.Pr., 1991. – 285 p.

Оксана Лич

канд. психол. наук, доцент кафедри авіаційної психології

Євгенія Невідомська

магістр за спеціалізацією «Психологія»

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

АРТ-ТЕРАПІЯ ЯК МЕТОД РОБОТИ З ПОСТТРАВМАТИЧНИМ СТРЕСОВИМ РОЗЛАДОМ У ЖИТЕЛІВ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

У сучасному суспільстві психологічна допомога спеціалістів (психологів-консультантів, психотерапевтів, соціальних працівників) почала активно надаватись значній кількості людей, на відміну від минулих років. Відомо, що перебування людини в умовах тривалої травматизації може сприяти появі певним негативним наслідкам різного ступеня.

В останні роки збільшився інтерес серед науковців нашої держави до вивчення впливу на людину екстремальних чинників і вивчення її здатності цьому протистояти. Оскільки з'явилися психологічні травми, що були отримані людьми внаслідок військових дій на окупованих територіях нашої держави. Крім того, більшість мирних жителів таких територій є «заручниками» нав'язаних психотравматичних умов існування, змінити або

залишити їх виявляється дуже складним завданням. Всі ці негативні соціально-психологічні явища можуть спричинити у людей появу посттравматичного стресового розладу.

Тому вивчення проблеми медичної та психологічної діагностики, лікування, реабілітації посттравматичного стресового розладу має тривалу історію. Так, у кінці XVIII століття англійський хірург Джон Еріксен вперше описав психологічні особливості поведінки людей, які пережили залізничну катастрофу. Проте важливу роль у створенні концепції посттравматичного стресового розладу займали дослідження психологічних і психіатричних аспектів у учасників локальних війн. З часом в науці змінювалось описання симптоматики посттравматичного стресового розладу, а підходи до вивчення даного питання постійно критикувалися та доповнювалися. На сьогоднішній день для діагностики критеріїв посттравматичного стресового розладу використовують міжнародну класифікацію хвороб 10-перегляду (МКХ-10) [4].

За визначенням МКХ-10, посттравматичним стресовим розладом називається відстрочена і/або затяжна реакція на стресову подію (короткочасну або затяжну) виключно загрозливого або катастрофічного характеру, яка в принципі може викликати дистрес практично у будь-якої людини [2, 4]. Посттравматичний стресовий розлад розвивається після травматичних подій, що «виходять за межі нормального людського досвіду». Цей розлад може виникнути як у безпосередніх учасників, жертв травм, так й у свідків подій.

У міжнародній класифікації хвороб наводять наступні діагностичні критерії посттравматичного стресового розладу:

а) наявність в анамнезі хворого стресової події або ситуації виключно загрозливого або катастрофічного характеру, що здатна викликати загальний дістрес майже у кожного індивіда;

б) хворий постійно наново переживає дії стресора, що виражені у нав'язливих ремінісценціях, яскравих спогадах або снах, що повторюються; хворий випробовує дістрес, опинившись в обставинах, що нагадують про перенесене потрясіння або асоціюються із стресом;

в) у хворого має виявитися фактичне уникнення або бажання уникнути обставин, які нагадують або асоціюються зі стресором.

г) будь-яке з двох:

1) психогенна амнезія: чи часткова, чи повна у відношенні важливих аспектів періоду впливу стресора;

2) стійкі симптоми підвищення психологічної чутливості або збудливості (що не спостерігалися до дій стресору), представлені будь-якими з наступних:

а) утруднення засинання або збереження сну; б) роздратованість або спалахи гніву; в) утруднення концентрації уваги; г) підвищення рівня бадьорості; д) посилений рефлекс четверохолмія;

д) критерії Б, В і Г виникають протягом 6 місяців після стресогенної ситуації, або в кінці періоду стресу [4].

Найпоширенішими симптомами посттравматичного стресового розладу називають нав'язливі спогади про події, які включають образи, думки чи відчуття; «притупленість емоцій»; втрата інтересу до раніше значимих видів діяльності або втрата інтересу участі в них; відчуття відстороненості від оточуючих; нездатність орієнтуватися на далеку життєву перспективу; роздратованість або спалахи гніву; складнощі у концентрації уваги. У осіб з посттравматичним стресовим розладом часто виявляються соматичні та психосоматичні розлади у вигляді хронічної м'язової напруги, підвищеної стомлюваності, м'язово-суглобової болі, головної болі, артритоподібні болі, виразки шлунку, болі в області серця тощо.

Звісно, формування тих чи інших реакцій у людини на травматичну подію, вираженість реакцій, залежить від багатьох особистісних чинників. Науковці Ю.А. Александровский, О.С. Лобастов, Л.І. Співак, Б.П. Щукін [1], зазначали у своїй роботі, що така поведінка є складним поєднанням філогенетичних та онтогенетичних патернів, основою яких є фізіологічні та психологічні особливості особистості, уявлення особистості про власні стандарти поведінки, уявлення мікросоціального середовища про стандарти поведінки в суспільстві тощо.

На сьогоднішній день не існує єдиної теорії, яка б повністю пояснювала природу та механізми посттравматичних розладів особистості. Існують лише припущення про чинники, що підсилюють вплив психологічної травми. До таких чинників відносять:

1) особливості самої травматичної події – це раптовість, тривалість травматичної події, горе та втрати, що можуть супроводжувати дану ситуацію, експозиції смерті, масштаб руйнувань, відсутність схожого досвіду тощо;

2) стан захисних сил особистості і до даного чинника можна віднести набір особистісних рис, таких як: рівень стресостійкості, вік, рівень розумового розвитку, генетична схильність, фізіологічний стан на момент отримання травми тощо;

3) додаткові чинники ризику і до них можна віднести наявність залежності (алкогольної чи наркотичної), особливості соціального оточення, множинність стресів на певному часовому відрізку тощо [3].

В основі патологічного впливу травматичного стресу знаходяться ситуативні чинники, що «застрягли» у свідомості суб'єкта. Іншими словами, для людини, яка пережила травматичну ситуацію, ця ситуація стає надцінною. І все, що людина робить, відчуває, думає, то вона розглядає через призму цієї ситуації. Така поведінка призводить до втрати здатності адекватно інтерпретувати ситуації, а також втрачається здатність до саморегуляції та когнітивного контролю над ситуацією. Відбувається руйнування системи на всіх рівнях: на біологічному, психологічному та соціальному. Потрібно зазначити, від бездіяльності суспільства у питаннях діагностики, лікування та реабілітації посттравматичного стресового розладу страждають не тільки хворі та їхні родини, але соціум у цілому. І від того, як буде проходити соціалізація цих людей, як сам соціум буде відноситися до цих людей, і як буде вибудована робота з ними, залежить успіх психологічної допомоги. Саме така допомога потрібна, як людям, які мають симптоматику посттравматичного стресового розладу, так і важлива соціуму. Тому дане питання вимагає багатогранного та всебічного вивчення на теоретичному та практичному рівнях.

На нашу думку, метод арт-терапії може бути ефективним та безпечним інструментом у роботі щодо подолання наслідків у симптоматиці ПТСР серед жителів окупованих територій.

Психологічні класичні діагностичні методики не враховують у запитаннях особливості сьогодення, які за процедурою спрямовують досліджуваного до певних визначених шкал або рівнів психологічних явищ, що цікавлять дослідника. На відміну

від них, арт-терапевтичні проєктивні методи досліджують внутрішній світ особистості і дослідник йде саме за досліджуванним. Арт-терапевтичні методи своєю різноманітністю та легкістю у застосуванні занурюють людину у власний досвід, власні переживання різного забарвлення, дозволяють проявити досліджуваному рівень здатності до життєстійкості, яка може виступати важливим показником протистояння агресивному зовнішньому середовищу та свідчити про рівень душевного благополуччя.

Арт-терапія у роботі з посттравматичним стресовим розладом досить широко висвітлена в науці, починаючи з давніх часів. Але і науковці нашого часу також не залишаються осторонь цієї проблеми, про неї згадують у своїх працях такі вчені як: А.І. Копитін, Н.В. Тарабріна, В.А. Солдаткіна, І. Котенев, І.М. Нікольська, І. Малкіна-Пих та інші. Ці дослідники не тільки намагалися віднайти ключ до проблематики появи симптомів посттравматичного стресового розладу, але й створювали в арт-терапевтичному напрямі методи роботи з такими людьми.

Якщо звернутися до історії походження даного напрямку, то ми побачимо, що вперше термін «арт-терапія» використав англійський художник Адріан Хілл. Він під час Першої світової війни працював художником на фронті, а у 1938 році на під час лікування в санаторії повністю присвятив себе малюванню. Він помітив, що завдяки цій роботі стрімко пішов на поправку. І з його легкої руки, вперше були організовані кружки з живопису, а вже у 1964 р. ним була створена Британська асоціація арт-терапевтів. Тобто, головна мета арт-терапії полягає в гармонізації психічного стану особистості через розвиток здатності до самовираження та самопізнання.

Нашою метою було створення програми з арт-терапії на основі програми І.М. Нікольської [5], ефективність даної програми була доведена під час психологічної допомоги людям, що переживали наслідки травматичного стресу. В основі програми лежать уявлення про рівні захисної системи людини. Програма включає чотири етапи, кожен із яких пов'язаний з відповідним рівнем захисних реакцій особистості: перший етап – це фізіологічний рівень або сомато-вегетативний; другий рівень – поведінковий або психомоторний; третій – це рівень

психологічного захисту; четвертий рівень – це рівень опанування або копінг-поведінки (свідомості). Відповідно до кожного етапу було підібрано серію арт-технік (малюнки, розповіді, відео матеріали).

Крім того, нами планується застосування психодіагностичних методик – «Структуроване клінічне діагностичне інтерв'ю (СКІД)», «Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків» (І.О. Котеньов) для визначення рівня вираженості симптомів ПТСР, «Опитувальник САН» (В.А. Доскін, Н.А. Лаврентьєва, В.Б. Шарай, М.П. Мірошников); «Тест життєстійкості С. Мадді» (адаптація Д.О. Леонтьєва). Дані методики дозволять порівняти отримані дані досліджуваних (жителів окупованих територій) до та після застосування арт-терапевтичної програми, й довести її ефективність.

Отже, короткий аналіз літератури з проблеми посттравматичного стресового розладу та особливостей арт-терапевтичних методик у вирішенні питання покращення психосоматичного стану жителів окупованих територій показав необхідність враховувати зовнішні та, головне, внутрішні чинники впливу. Встановлювати емпіричним шляхом механізми внутрішнього протистояння людиною невизначеним екстремальним умовам, проводити тренінги розвитку життєстійкості.

Література

1. Александровский Ю.А., Лобастов О.С., Спивак Л.И., Щукин Б.П. Психогении в экстремальных ситуациях. – М.: Медицина, 1991. – 96 с.
2. Волошин П.В., Шестопалова Л.Ф., Підкоритов В.С. Посттравматичні стресові розлади: діагностика, лікування, реабілітація: методичні рекомендації – Харків: Tiger, 2002. – 47 с.
3. Копытин А.И. Методы арт-терапии в преодолении последствий травматического стресса. – М.: Когито-Центр, 2014. – 208 с.
4. Международная статистическая классификация болезней проблем, связанных со здоровьем; 10-го пересмотра (МКБ-10). – Женева: Всемирная организация здравоохранения, 1995. – 698 с.
5. Никольская И.М. Метод серийных рисунков и рассказов в психологической диагностике и консультировании детей и подростков. – СПб.: СПбМАПО, 2009.–352 с.

Марина Лукашенко
аспірант докторантури та аспірантури
кафедри юридичної психології

Національної академії внутрішніх справ,

Ярослав Галич

Лікар-психіатр, психотерапевт

Національного військово-медичного клінічного центру

“Головний військовий клінічний госпіталь”

м. Київ (Україна)

ЗАСТОСУВАННЯ ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИХ МЕТОДІВ У СИСТЕМІ РЕАБІЛІТАЦІЇ УЧАСНИКІВ МИРОТВОРЧИХ МІСІЙ ТА ЛОКАЛЬНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

В сучасному суспільстві збройні конфлікти створюють загрозу людству. Внаслідок цього збільшується кількість постраждалих, ускладнюється вплив несприятливих наслідків. У зв'язку з цим визначення комплексних психологічних та психотерапевтичних методів роботи з учасниками миротворчих місій та локальних конфліктів у реабілітаційний період є необхідним для попередження та корекції інтенсивних, руйнівних травматичних спогадів, що сприятиме оптимізації здатності емоційного опрацювання травматичного досвіду.

Метою даної статті є наукове вивчення специфіки надання комплексної психологічної та психотерапевтичної допомоги учасникам миротворчих місій та локальних конфліктів у реабілітаційний період

Дослідження даної проблематики вказує, що участь у війні призводить до значних якісних змін свідомості комбатанта (Т. І. Єрьоміна, Н. П. Крюков, Ю. Ю. Логінова та ін.). Л. Китаєв-Смик розробив типологію учасників бойових дій з деструктивними постстресовими змінами особистості. Значна кількість робіт, присвячених цій проблемі, з'являється, як правило, після військових конфліктів (Н. В. Тарабріна, А. М. Краснянський, Є. О. Лазебная, П. В. Морозов, М. Е. Зеленовата ін.)

Аналіз основних психологічних особливостей та структурних елементів стресогенних факторів які впливають на комбатантів, засвідчує складність і специфічність надання особливих методів

корекції поведінки в реабілітаційний період. Відновлення психологічних ресурсів учасників бойових дій стало важливою процедурою при поверненні до цивільного життя. Періоди відновлення найчастіше розуміються як особистісна чи військова підтримка.

Важливе значення мають раннє залучення родин і громади до повернення військовослужбовців на службу і їхнього звичайного життя, нормалізація психічного здоров'я (немедикалізація стресу), уникнення таврування поведінки військовослужбовців і допомога з корекцією поведінки, тобто забезпечення консультацій фахівців і навчання військовослужбовців, а також їхніх близьких.

Визначення групи ризику серед осіб, що брали участь у миротворчих місіях та локальних конфліктах, являється одним із основних завдань, що стоять перед фахівцями, спрямованих на подальше надання психологічної та психотерапевтичної допомоги. До групи ризику зазвичай входять ті особи, хто зазначили ще до служби, що мають подружні проблеми або нестабільні сімейні стосунки, зловживають алкоголем та наркотиками, страждають від депресій та стану підвищеної тривожності.

Наступним етапом надання психологічної допомоги учасникам бойових дій є психологічне консультування та психотерапія. Психологічне консультування – це спеціальна організація професійної діяльності психолога, направлена на надання допомоги особам, які відчують необхідність в оптимізації своєї психічної активності, в подоланні неприємних психічних станів, психічних труднощів, відчуття безвиході в організації самовиховання та ін. Консультанти можуть мати різні цілі по відношенню до різних клієнтів, наприклад спеціалісти у сфері консультування допомагають клієнтам виходити з депресивних станів, пов'язаних з емоційними втратами в минулому, вирішувати поточні проблеми, переживати перехідні періоди, приймати рішення, виходити з кризових ситуацій, розвивати навички адаптивної поведінки.

Іноді цілі консультування поділяють на цілі, пов'язані з виправленням (корекцією), і цілі, пов'язані з забезпеченням росту та розвитку. Роздільна межа між виправленням недоліків і розвитком сильних сторін є не завжди чіткою. Досягнення цілей, пов'язаних із корекцією, так і цілей, пов'язаних із розвитком, може

забезпечувати виконання профілактичних функцій.

Неможливо провести чітку межу між консультуванням та психотерапією. І консультування, і психотерапія представляють собою скоріше багатоелементні, ніж однорідні сфери знання і діяльності. Межа між консультуванням та психотерапією базується на наступних відмінностях: психотерапевти роблять акцент на особистісній зміні, в той час як консультанти прагнуть перш за все допомогти людям у використанні наявних ресурсів для покращення якості їх життя. По суті консультування та психотерапія відрізняються між собою за ступенем впливу на клієнта – психотерапевти мають справу з більш складними психологічними проблемами, і психотерапія є в більшій мірі корекційним напрямком, ніж консультування.

Під психотерапією в даний час розуміють широку сферу практичної діяльності спеціалістів, до якої входить велика кількість різноманітних концептуальних підходів. Можна говорити про існування медичної, психологічної, соціальної і філософської моделі психотерапії. У вузькому значенні під психотерапією розуміють, комплексний вербальний і невербальний вплив на емоції, судження, самоусвідомлення людини при багатьох психічних та психосоматичних захворюваннях. Умовно напрямки психотерапії поділяють на:

- клінічно орієнтовану психотерапію, направлену переважно на пом'якшення або ліквідацію наявної симптоматики;
- особистісно-орієнтована психотерапія, спрямована на допомогу особистості змінити своє ставлення до соціального оточення і до власної особистості.

Розглядаючи психотерапію в рамках медичної моделі, необхідно звернути увагу на відмінності від інших методів лікування. Мова йде, в першу чергу, що при проведенні психотерапії використовуються психологічні методи та засоби. В якості пацієнтів виступають люди з тими чи іншими психологічними проблемами, а в якості спеціалістів – особи, які мають професійну підготовку в сфері психології.

У клінічно-орієнтованій психотерапії традиційно використовуються такі методи, як аутогенне тренування, різноманітні види навіювання та самонавіювання.

Особистісно-орієнтована терапія широко використовує різні

варіанти аналізу конфліктних переживань клієнта. В індивідуальній психотерапії вирішальним фактором ефективності впливу є психотерапевтичний контакт психотерапевта та клієнта, заснований на взаємній повазі та довірі, на здатності терапевта до співпереживання та емпатії.

Посттравматичний стресовий розлад є одним із найбільш розповсюджених психічних захворювань у військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. За визначенням, діагноз ПТСР передбачає психотравмуючу подію, що найчастіше розуміється як переживання, або протистояння смерті чи серйозному пораненню, у відповідь на яку виникають відчуття безпорадності та страху. Це проявляється як низка симптомів, які тривають не менше одного місяця і порушують нормальний цикл життя людини.

Виділяють наступні чотири основні напрями психокорекційної допомоги учасникам бойових дій

1. Освітній напрям. Даний напрямок включає в себе інформаційну підтримку, обговорення книг і статей, знайомство з основними концепціями фізіології та психології. Наприклад, тільки просте знайомство клієнта з діагностичною симптоматикою ПТСР, що може виникати у учасників бойових дій, допомагає усвідомити що їх переживання і труднощі являються типовою реакцією людини на неадекватний стресовий фактор, що в свою чергу дає можливість контролювати емоційний стан, обирати оптимальні методи, спрямовані на одужання.

2. Холістичний напрям. Дана група методів відноситься до сфери цілісного ставлення до здоров'я. Формування здорового способу життя (правильне харчування, фізична активність і розвинуте почуття гумору) вносить значний внесок в одужання людини як єдиного цілого. Здоровий спосіб життя – з правильним харчуванням, достатнім фізичним навантаженням, відмовою від шкідливих звичок, здатністю адекватно реагувати на стресові чинники – є основою для успішної реабілітації після інтенсивних травматичних подій.

3. Соціальний напрям. Це методи, спрямовані на формування та збільшення соціальної підтримки та соціальної інтеграції учасників бойових дій. Сюди також можна включити розвиток міжособистісної мережі самопомоги, а також формування офіційних громадських організацій, які надають підтримку людям з

ПТСР. Дуже важлива точна оцінка соціальних навичок, тренування цих навичок, зменшення ірраціональних страхів, допомога в умінні долати ризик формування нових відносин. До цієї категорії належать і форми організації соціальної роботи, які допомагають процесу одужання [1, с. 50].

4. Терапевтичний напрям містить у собі психокорекцію та психотерапію, спрямовану на опрацювання травматичного досвіду, а також розумне використання фармакотерапії для усунення окремих симптомів ПТСР. Розглянемо більш детально особливості терапевтичного напрямку. У цілому, психокорекція та психотерапія працює на підкріплення захисних факторів, оскільки вона веде саме до переосмислення подій, що відбулися і посиленню механізмів адаптації. Метою психокорекції та психотерапевтичного лікування клієнтів з ПТСР є допомога у звільненні від спогадів про минуле і від інтерпретації подальших емоційних переживань як нагадувань про травму, а також у тому, щоб клієнт міг активно включитися в сьогодення. Для цього йому необхідно знову знайти контроль над емоційними реакціями і знайти травматичним подіям належне місце в загальній часовій перспективі свого життя та особистої історії. Ключовим моментом психотерапії клієнта з ПТСР є інтеграція того далекого, неприйнятного, жахливого і незбагненого, що з ним трапилося, в його уявлення про себе (Я-концепцію) [1, с. 51].

У зв'язку з цим С. Н. Єніколопов розрізняє чотири стратегії терапії, що дозволяють досягти цієї мети: 1) підтримка адаптивних навичок “Я” (одним з найбільш важливих аспектів тут є створення позитивного ставлення до терапії); 2) формування позитивного ставлення до симптомів (сенси даної стратегії полягає в тому, щоб навчити клієнта сприймати свої розлади як нормальні для тієї ситуації, яку він пережив, і тим самим запобігти його подальшу травматизацію самим фактом існування цих розладів); 3) зниження уникнення (бо прагнення клієнта уникати всього, що пов'язано з психічною травмою, заважає йому переробити її досвід); 4) нарешті, зміна атрибуції сенсу (мета цієї стратегії – змінити зміст, який клієнт надає перенесеній психічній травми, і таким чином створити у клієнта відчуття “контролю над травмою”) [2, с. 70].

Психотерапевтичні концепції й методи при ПТСР досить різноманітні: 1) методами раціональної психотерапії клієнту

роз'яснюють причини та механізми ПТСР; 2) методи психічної саморегуляції (аутотренінг, прогресивна м'язова релаксація, активна візуалізація позитивних образів) допомагають зняти симптоми напруги і тривоги; 3) методи когнітивної психотерапії допомагають переосмислити дезадаптивні думки і змінити негативні установки; 4) методи особистісно-орієнтованої терапії дозволяють змінити ставлення потерпілого до психотравмуючої ситуації і прийняти відповідальність якщо не за неї, то за своє ставлення до неї; 5) методи позитивної терапії та гештальт-підходу дозволяють актуалізувати приховані можливості і резерви, притаманні кожній людині, у подоланні ПТСР [3, с. 215].

Вибір форми психотерапії є індивідуальним для постраждалих, які пережили психотравму. Оскільки травматичні чинники являються деструктивними для особистості постраждалих та їх поглядів на оточуючу реальність, відтворення зруйнованого буває досить травматичним. Тому різні форми психотерапевтичних технік можуть стати ефективними для роботи з постраждалими в бойових діях в реабілітаційний період, а саме: психологічне консультування, короткострокова динамічна психотерапія, нейролінгвістичне програмування, когнітивна терапія, тілесно-орієнтована терапія та ін.

Наслідки перенесених психотравмуючих факторів являються одним із головних бар'єрів на шляху подальшої адаптації до мирного життя, що в подальшому може викликати розвиток хронічних післявійськових проблем, включаючи проблеми професійного, подружнього, родинного, соціального характеру. Надання допомоги учасникам миротворчих місій та локальних збройних конфліктів в реабілітаційний період, повинно включати в себе поєднання як психологічних так і психотерапевтичних методів роботи з травматичним досвідом та його наслідками. Це надасть можливість прискорити процес реабілітації постраждалого, мінімілізувати можливі ускладнення.

Література

1. Ениколопов С. Н. Психотерапия при посттравматических стрессовых расстройствах / С. Н. Ениколопов // Российский психиатрический журнал. – 1998. – № 3. – С. 50–56.

2. Калмыкова Е.С. Особенности психотерапии

посттравматического стресса / Е. С. Калмыкова, Е. А. Миско, Н. В. Тарабрина // Психологический журнал. – 2001. – Т. 22. – № 4. – С. 70–80.

3.Лэндис Р. Продвинутое техники для работы с посттравматическими стрессовыми состояниями / Р. Лэндис. – М. : Наука, 1983. – 316 с.

Олена Маляр

кандидат психологічних наук

КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

м. Вінниця (Україна)

ВИКОРИСТАННЯ ТРЕНІНГУ У РОБОТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

З плином часу соціальна робота як практична діяльність особистості розвивається і вдосконалюється. Це пов'язано з формуванням та розвитком об'єднаних територіальних громад, тому соціальна робота займає нові сфери діяльності. У кожній сфері діяльності соціальному працівнику потрібно враховувати особливості різних категорій населення. Сьогодні не можна уявити собі практичної діяльності соціального працівника без різних видів групової роботи з оточуючими. Однією із форм такої роботи являється активне соціальне навчання соціально важливим навичкам яке реалізується у формі групових тренінгів: соціально-психологічні та соціально-просвітницькі.

Рушійні сили соціального навчання на тренінгу – це власний досвід учасників; соціальне переконання; зворотній психологічний зв'язок; отримання порівняльної інформації зі спостережень за іншими. Тренінг являє собою динамічну форму навчання, в ході якої відбувається активне засвоєння знань, умінь та навичок, яке відповідає умовам сучасного життя.

Термін "тренінг" (від англ. train, training) має багато значень. Це навчання, виховання, тренування, дресирування. Тренінг - це сукупність прийомів і способів, спрямованих на розвиток у людини тих або інших навичок і умінь [7].

Теоретичні й методичні основи соціально-психологічного тренінгу як методу описані в працях В.Ю. Большакова,

І.В. Вачкова, Д.У. Джонсона, О.В. Євтіхова, Ю.М. Ємельянова, В.П. Захарова, Н.В. Ключової. Так, Л. А. Петровська визначає соціально-психологічний тренінг як засіб психологічного впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних установок, вмінь і досвіду в галузі міжособистісного спілкування [3, с. 208]. Т.Яценко та В.Федорчук наголошують, що особливістю соціально-психологічного тренінгу є спосіб активного навчання за допомогою набуття життєвого досвіду, що відбувається у спеціально створених умовах завдяки моделюванню життєвих ситуацій [6].

Як зазначає Г.А. Ковальов, соціально-психологічний тренінг відноситься до методів активного соціально-психологічного навчання як комплексного соціально дидактичного напрямку [2]. Б.Д. Паригін описує його як активне групове навчання навикам спілкування в житті і суспільстві взагалі: від навчання професійно корисним навикам до адаптації до нової соціальної ролі з відповідною корекцією «Я-концепції» і самооцінки [4].

Соціально-психологічний тренінг визначається як область практичної психології, зорієнтована на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності у спілкуванні [7]. Ю.І. Жуков, П.В. Растянников визначають компетентність у спілкуванні як здатність встановлювати і підтримувати контакти з навколишніми [1]. До складу компетентності включають усю сукупність знань і умінь, що забезпечують ефективне протікання спілкування.

Соціально-психологічний тренінг – найперспективніший метод підготовки фахівців різних галузей, значною мірою тих, які пов'язані з різноманітними людськими контактами. Слід зауважити, що соціально-психологічний тренінг є важливим компонентом у підвищенні кваліфікації соціальних працівників, адже їх головним обов'язком являється ефективне спілкування з людьми. Так як, соціальна робота – професійна діяльність, спрямована на підвищення якості життя клієнта засобами організації допомоги, підтримки та захисту людей і груп, що потрапили у важкі життєві ситуації та подальшої їх психосоціальної реабілітації й інтеграції [5]. Соціальний працівник зобов'язаний в кожній ситуації, незалежно від того, яка людина і з якою проблемою звернулась, вислухати і почути. До кожної людини соціальний працівник повинен мати індивідуальний підхід, навіть в спілкуванні.

Важливим є те, що соціально-психологічний тренінг формує у людини якості (толерантності та співчуття) і навчає та допомагає ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми. Це один з методів активного соціально-психологічного впливу, який здійснюється в процесі групової взаємодії і спрямований на підвищення компетентності у сфері спілкування, в якому загальний принцип активності доповнюється принципом рефлексії над особистісною поведінкою і поведінкою інших членів групи. Головною задачею соціально-психологічного тренінгу є виявлення поведінкових стереотипів у людини та уникнення їх.

Соціально-просвітницький тренінг зарекомендував себе як ефективна форма соціально-просвітницької діяльності, яку широко застосовують соціальні педагоги та соціальні працівники в Україні.

С.В. Страшко, Л.А. Животовська, А.О. Міненок вважають, що соціально-просвітницькі тренінги зазвичай включають вправи, які спрямовуються на розвиток різних компетенцій. Обговорення у тренінгу дає можливість учасникам проаналізувати інформацію, знання чи власний досвід, отриманий під час його проходження, зосередитись на навичках, які вони відпрацьовують. У соціально-просвітницькому тренінгу, який включає в себе запитання для обговорення – відкриті, тобто – припускають багато варіантів відповідей. На тренінгу немає правильних і неправильних відповідей, кожен має право на особисту думку і саме вона є цінною, адже вона відображає особистість в усіх аспектах. Форми і методи, які використовуються під час проведення даного тренінгу, ґрунтуються на активності кожного учасника суспільно-освітнього процесу, на співіснуванні різних точок зору та вільному їх обговоренні. Одним із принципів організації тематичного або соціально-просвітницького тренінгу є партисипаторний підхід. Цей підхід базується на вірі в те, що люди ефективніше вчаться, коли цінуються їхні власні знання та спроможність щось зробити, а також, коли вони здатні проаналізувати власний досвід [6].

У соціально-просвітницькому тренінгу важливо визначити тематику та зміст проблеми на яку він спрямований, тобто, супровід дітей різних категорій, профілактика негативних явищ у суспільстві, формування усвідомленого батьківства та патронатної сім'ї, формування позитивного ставлення оточуючих до людей з особливими потребами та людей похилого віку.

Соціально-психологічний та соціально-просвітницький тренінги є одними з найефективніших та перспективних напрямків роботи соціального працівника в громаді. Таким чином, дані тренінги мають на меті одну із головних цілей розвиток компетентності у спілкуванні, ставляться завдання розвитку кожного з трьох його складових, тобто когнітивного, поведінкового і емоційного компонентів компетентності у спілкуванні. Соціально-психологічні та соціально-просвітницькі тренінг можуть сприяти вирішенню широкого кола завдань, передусім пов'язаних зі спілкуванням, – спрямованість на корекцію і розвиток системи стосунків особистості – компетентність у спілкуванні.

У роботі соціального працівника з громадянами можна використовувати тренінги, які повинні нести в собі задачі допомогти людині подолати життєві труднощі, стати більш гнучкою в процесі взаємодії, прагнути не лише до впливу на інших, але і стати більш відкритою по відношенню до них та сформувати навички успішного життя.

Отже, соціально-психологічний та соціально-просвітницький тренінг – це цілісна система, яка здатна допомагати людині у глибинному пізнанні нею як іншої людини, так і самої себе, своїх вмінь спілкуватись і розширити свої знання у різних сферах суспільного життя.

Література

1. Жуков Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Жуков Ю. М., Петровская Л. А., Растянкин П. В. – М. : МГУ, 1990. – 104 с.
2. Ковалев Г. А. Основные направления использования методов активного социального обучения в странах Запада / Г. А. Ковалев // Психологический журнал.– 1998.– Т. 2, № 1. – С. 127.
3. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л.А. Петровская. - М.: Изд-во МГУ, 1982. – 168 с.
4. Практикум по СПТ / под ред. Парыгина Б. Д. – СПб. : изд-во Михайлова В. А., 2000. – 352 с.
5. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / І.Д. Зверева, О.В. Безпалько, С.Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І.Д. Зверєвої, Г.М. Лактіонової. – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 256 с.
6. Страшко С.В., Животовська Л.А., Міненко А.О. Соціально-

просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДУ / За ред. Страшка С.В // Навчально-методичний посібник. К.: Освіта України, 2006. – 260 с.

7. Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання. [текст]: навчально-методичний посібник / В.М. Федорчук – К.: «Центр учбової літератури», 2014. – 250 с.

8. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В.Б. Шапар – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.

Олег Машков

докт. техн. наук, професор

Юлій Мамчур, Сергій Жукаускас, Світлана Нігородова

Державна екологічна академія

післядипломної освіти та управління

м. Київ (Україна)

ТЕХНОЛОГІЇ КОНСТРУКТИВНОГО СПІЛКУВАННЯ ПІЛОТА ОПЕРАТОРА ДИСТАНЦІЙНО ПІЛОТОВАНОГО ЛІТАЛЬНОГО АПАРАТА ТА СИСТЕМИ ПІДТРИМКИ ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В УМОВАХ ВПЛИВУ СТРЕС- ФАКТОРІВ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ

Сучасний етап розвитку нашої держави визначив нові підходи до вирішення проблем євроатлантичної інтеграції України, сталого розвитку суспільства. Суттєвим перетворенням підлягає система екологічного моніторингу навколишнього природного середовища та об'єктів критичної інфраструктури (техногенне небезпечних об'єктів) [1-4].

Розглядається важлива навчально-наукова проблема в галузі екології та природокористування - активізація впровадження інформаційно-комунікаційних технологій в систему екологічного моніторингу через нові форми організації тренувальних занять, нарощування мережі обчислювальної техніки та програмного забезпечення, розроблення і впровадження нового покоління засобів навчання (тренажерів екологічного моніторингу), створення умов для індивідуалізації процесу навчання та використання екологічних телекомунікаційних мереж. При цьому дуже важливо забезпечити психолого-дидактичну адаптацію фахівців в галузі

екології та природокористування до процесу перебудови системи екологічного моніторингу з використанням аерокосмічних технологій та застосуванням дистанційно пілотованих літальних апаратів. Сьогодні виникає питання підвищення кваліфікації операторів дистанційно пілотованих літальних апаратів в умовах впливу стрес-факторів екстремальної екологічної ситуації (екологічні аварії та катастрофи, надзвичайні природні та техногенні ситуації). Тому необхідне змінювати психологію тренування щодо використання складної авіаційної техніки та спеціального бортового обладнання для моніторингу навколишнього середовища, переходити від технології навчання, до використання технологій застосування систем підтримки прийняття рішень в екстремальних ситуаціях.

На сьогоднішній день в нашій країні створюється чимало дистанційно пілотованих літальних апаратів (ДПЛА) різного призначення, в тому числі для екологічного моніторингу. Управління польотами ДПЛА полягає в передачі від групи керівництва польотами ДПЛА умов польоту, команд та інформації операторам і направлено на своєчасне і безпечне виконання ними польотних завдань. Управління ДПЛА здійснюють оператори. Група керівництва ДПЛА постійно контролюють дотримання операторами заданого режиму польоту і виконання подаються команд. Однак, у випадках, коли управління польотом ДПЛА здійснюється поза пунктом їх дислокації, виникає певна складність в організації зв'язку між керівником польотів та отримувачами моніторингової інформації.

У теперішній час проблема підвищення ефективності навчання пілотів є актуальною. Так на тлі стрімко розширюваного поля дії безпілотних літальних апаратів має місце гостра нестача кваліфікованих операторів як самого апарату, так і цільової апаратури. При наявності високого попиту на ДПЛА у світі фактично відсутня розвинена система підготовки фахівців-операторів та не налагоджено виробництво відповідних тренажерів та іншого обладнання.

Для вирішення завдань підготовки, атестації та інформаційної підтримки персоналу тренажера ДПЛА екологічного моніторингу доцільно використовувати комплексну автоматизовану навчальну систему для професійної підготовки персоналу

тренажера. Дана система повинна забезпечувати не тільки професійну підготовку операторів, а й атестацію операторів (допуск до самостійної роботи з реальними апаратами), та підтримку прийняття рішень на тренажері.

Завданнями комплексної автоматизованої навчальної системи операторів на тренажері є: формування (відновлення, підтримання на необхідному рівні) професійних знань по конструкції, призначенням, принципом функціонування, технології експлуатації ДПЛА екологічного моніторингу і їх елементів; вироблення практичних умінь і навичок щодо виконання операцій моніторингових процесів індивідуально, а також у складі групи ДПЛА; формування навичок і компетенцій прийняття обґрунтованих рішень при виконанні моніторингових операцій в умовах виникнення передбачених і непередбачених (нештатних, аварійних) ситуацій; атестація операторів ДПЛА; - інформаційна підтримка при виконанні завдань професійної (експлуатаційної) діяльності.

Персонал комплексного тренажера за допомогою підсистеми інформаційної підтримки вирішує повсякденні експлуатаційні завдання. При цьому, при виникненні надзвичайних ситуацій з використанням відповідної підсистеми приймаються обґрунтовані рішення щодо виходу з нештатних, аварійних ситуацій.

Запропонована структурно-функціональна модель тренажера забезпечує реалізацію всіх функцій ДПЛА екологічного моніторингу. Слід зазначити ключові відмінності представленої структурно-функціональної моделі від існуючих аналогів [5-6].

Імітація надзвичайних ситуацій передбачає їх моделювання, дозволяючи оператору отримувати навички з пошуку алгоритму виходу, але цим його функції не обмежуються. При цьому забезпечується також робота з непередбаченими надзвичайними ситуаціями. Тому вихід з нештатних ситуацій може бути виконаний з використанням декількох додаткових операцій технологічного процесу і в загальному випадку вимагає формування нового алгоритму виходу. При навчанні виходу з надзвичайної ситуації в моделі (в базі знань тренажера) передбачені стратегії, яких повинен дотримуватися інструктор, і критеріїв прийняття рішення.

Тренажер ДПЛА екологічного моніторингу представляє собою процедурний тренажер, що імітує реальне робоче місце

оператора системи управління ДПЛА екологічного моніторингу за всіма видами моніторингового обладнання. Тренажер дозволяє виробити навички виконання відповідних технологічних операцій з підготовки ДПЛА до пуску, керування динамікою руху та роботою бортового обладнання в польоті, повернення на визначену ділянку посадки. В тренажері повинні бути реалізовані екранні симулятори органів керування ДПЛА та органів управління моніторингового обладнання. Запам'ятовування правильної послідовності дій на початковому етапі підготовки досягається за рахунок тренінгу шляхом блокування неправильних дій. При цьому оператору тренажера надається можливість не тільки керувати роботою обладнання за допомогою віртуальних органів управління, а й відстежувати його реакцію в цілому, спостерігаючи на моніторі змодельований відгук досліджуваної системи. Таким чином, процес придбання навичок роботи з пультовим обладнанням стає наочним і глибоко осмисленим. Візуальні образи досліджуваних об'єктів моніторингу створені за допомогою імітатора візуальної обстановки. Для реалізації рухів, динамічних процесів або фізичних явищ використана програмна анімація. Реалізується звуковий супровід тренінгу (супровід виконуваних технологічних операцій, команди, доповіді і т. ін.). Для більшої наочності процесу передбачено використання відео фрагментів. Функціональна імітація досліджуваного об'єкта моніторингу являє собою сукупність параметрів, що характеризують стан об'єкта в кожен момент часу і математичні закони їх зміни.

Взаємодія користувача з об'єктами комп'ютерного тренажера реалізується за допомогою впливу маніпулятором віртуальних органів управління (або за допомогою використання сенсорного монітора). Моделювання штатного експлуатаційного процесу ДПЛА екологічного моніторингу і надзвичайних ситуацій виконується на основі сценаріїв. У сценарії описані правильна послідовність дій операторів, пов'язаних у часі в єдиний технологічний процес (у і залежності від стану досліджуваного об'єкта). Сценарій визначає зміни стану об'єктів моніторингу, що виникають в результаті зовнішніх подій. Тренажер ДПЛА дозволяє забезпечити можливість виконання правильних і неправильних дій оператором і відповідно до закладеної моделі здійснювати екологічний моніторинг визначених об'єктів, районів.

Крім штатних технологічних процесів в тренажері реалізується можливість підключення та моделювання сценаріїв виникнення надзвичайних ситуацій, а також виконання оператором правильної послідовності дій для виходу з них і приведення ДПЛА в штатний стан. В якості інформаційної підтримки можуть застосовуватися текстові та гіпертекстові структури, флеш-анімація, діалогові вікна, таблиці, фотографії, тривимірні моделі, мнемосхеми і т. ін.

Для формування когнітивних компетенцій щодо прийняття рішень щодо виходу з надзвичайних ситуацій пропонується застосувати апарат теорії ігор [6]. Процес виникнення і розвитку надзвичайної ситуації можна представити у вигляді антагоністичної гри з двома учасниками: оператор, завданням якого є вихід з нештатної ситуації, і сама надзвичайна ситуація, розвиток якої може відбуватися за різними сценаріями, в тому числі і в залежності від прийнятих оператором рішень [6]. При цьому другий гравець (надзвичайна ситуація) є фіктивним гравцем. При формулюванні мети гри для оператора природно припустити, що він зацікавлений в максимально можливому виграші. Виграш є не тільки досягнення цільового результату процесу, або виконання цільової завдання, але і недопущення тяжких (серйозних, значних) наслідків розвитку екстремальної ситуації, тобто запобігання можливого збитку або, принаймні, скорочення його до мінімуму. Що стосується цілей фіктивного гравця, то про них нічого не можна точно сказати через невизначеність, яка пов'язана з причинами виникнення надзвичайної ситуації і можливими сценаріями її розвитку.

В процесі роботи визначено й охарактеризовано завдання тренажера ДПЛА екологічного моніторингу, які можуть бути реалізовані в рамках кількох підсистем: електронний інтерактивний підручник; програмний тренажер для вироблення індивідуальних практичних навичок виконання операцій; програмний тренажер для вироблення практичних навичок виконання операцій в складі декількох ДПЛА; підсистема атестації персоналу; підсистема підтримки прийняття рішень при виникненні нештатної ситуації; підсистема інформаційної підтримки професійної діяльності.

Розроблено сценарії використання підсистем тренажера ДПЛА екологічного моніторингу. Структурно-функціональна

модель тренажера визначає склад основних компонентів системи, ключові модулі, їх функціональне призначення, інтерфейси і забезпечує доступ користувачів з різними правами. Наведені описи та характеристики підсистем тренажера ДПЛА екологічного моніторингу, розроблених в процесі створення навчально-тренувальних засобів і засобів підтримки експлуатації для персоналу-операторів тренажера.

На основі аналізу основних положень інтегративного і трансформаційного навчання розроблені пропозиції щодо методики навчання персоналу ДПЛА з використанням тренажера екологічного моніторингу в частині дій щодо виходу з позаштатних ситуацій. Розроблено модель розвитку надзвичайних ситуацій як послідовність прийнятих рішень.

Проведено аналіз можливих стратегій оператора ДПЛА щодо дій з урахуванням різних сценаріїв розвитку екстремальних ситуацій. Розроблено модель оцінювання наслідків можливих рішень щодо виходу з надзвичайних ситуацій. На основі показань засобів вимірювань і припущень про вплив цих показань на можливості реалізації різних сценаріїв розвитку надзвичайних ситуацій запропоновані моделі розрахунку ймовірностей виконання і невиконання цільової завдання в залежності від класу точності засобів вимірювань.

Розроблено моделі розрахунку можливостей реалізації різних сценаріїв розвитку екстремальної ситуації на основі теорії нечітких множин. Проведено аналіз критеріїв прийняття рішень щодо виходу з екстремальної ситуації, обґрунтований вибір критерію Гурвіца, застосування якого дозволяє адекватно вирішувати поставлену задачу. Запропоновано алгоритмічну модель прийняття рішення щодо виходу з екстремальної ситуації, що представляє собою послідовність дій на кожному кроці прийняття рішення, причому кількість кроків наперед невідомо.

Авторами запропоновано підхід до формування тренажера ДПЛА екологічного моніторингу, що дозволяє об'єднати розрізнені рішення і сформувати нову комплексну систему, що забезпечує вирішення завдань професійної підготовки операторів ДПЛА екологічного моніторингу, а також вирішення завдань атестації персоналу тренажера, підтримки прийняття рішень.

Література

1. Машков О.А., Мамчур Ю.В. Проблемні питання створення тренажера оператора дистанційно пілотованого літального апарата екологічного моніторингу / Матеріали науково-технічної конференції “Інноваційні аерокосмічні технології в екологічному моніторингу” м. Київ, ДЕА, 24-25 квітня 2018 р., с. 37-38.

2. Машков О.А., Мамчур Ю.В. Обоснование синергетической схемы управления группой дистанционно пилотируемыми летательными аппаратами / Збірка наукових праць: Інтелектуальні системи прийняття рішень і проблеми обчислювального інтелекту: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Херсон: Вид. ХНТУ, 2018. – с. 181-190.

3. Машков О.А., Мамчур Ю.В. Застосування комп'ютерних та інформаційних технологій в тренажерних комплексах екологічного моніторингу з застосуванням дистанційно пілотованих літальних апаратів / Матеріали III Міжн. Наук.-пр. конф. “Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи” 14 вересня 2018, - Львів: ЛДУБЖД, 2018. – с.181.

4. Машков О.А., Мамчур Ю.В. Проблеми розвитку державної системи моніторингу навколишнього природного середовища з використанням аерокосмічних та геоінформаційних технологій / Сучасні аерокосмічні технології в екологічному моніторингу: Матеріали доповідей науково-практичного семінару, м. Київ, 27 листопада 2017 р., ДЕА, 2017, с. 8-9.

5. Машков О.А., Мамчур Ю.В. Аналитическая оценка качества процесса управления на тренажерах дистанционно пилотируемого летательного аппарата с алгоритмом на основе решения обратных задач динамики / Науково-технічний журнал: Аерокосмічні технології, - вип. 2(02), 2017. – с. 59-62.

6. Машков О.А., Мамчур Ю.В., Жукаускас С.В. Напрями удосконалення системи екологічного моніторингу з застосуванням дистанційно-пілотованих літальних апаратів / Екологічні науки: науково-практичний журнал. - К.: ДЕА, 2018. - №2(21). - с.22-29.

Наталія Назаренко
аспірантка
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

ВИБІР ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

Багатогранність, складність, суперечливість та динамічність сучасного світу очевидна. Ці суперечності мають неоднакову природу і масштаби свого вияву. Водночас, існує вибір та можливі альтернативи. Скрізь, куди б ми не дивились, присутнє мислення та почуття людини. Ми насправді живемо в епоху, коли дійсно можемо спостерігати розвиток та розчарування, але у той же час навчаємося бачити майбутнє, в якому все більше прагнемо розуміти сенс розвитку. Усе змінюється і набуває швидкоплинного характеру. Відповідно, утворюються нові цінності, пов'язані з мінливістю, гнучкістю, пластичністю реальності. Зазнають перетворень форми і зміст суспільного життя, норми, цінності, ментальності та інші соціокультурні сторони соціуму. Постає необхідність розв'язання питання пріоритетних напрямів розвитку людства, адже суспільство набуває нових рис, які відповідають вимогам часу. Також відбуваються зміни в життєвих стандартах, зразках поведінки і потребах. Трансформації підлягають усі сторони суспільного життя: економічна, політична, культурологічна тощо.

Поняття «особливі умови» передбачає різні умови, що виходять за межі звичайних, у яких можуть перебувати люди несподівано, незалежно від виду їх діяльності і рівня готовності до впливу загрозливих факторів. Поняття «діяльність в особливих умовах» передбачає насамперед професійну діяльність спеціально підготовлених фахівців. Адекватні умови професійної діяльності відрізняються від особливих.

Будь-яка поведінка особистості відображає її життєву позицію. Знання про особливості життєвої позиції, механізми, фактори і умови її формування й зміни дозволяють ефективно діяти. Тому особливої значущості набуває питання вибору життєвої позиції у діяльності фахівців в особливих умовах.

Проблеми формування життєвої позиції особливо активно вивчалися у 70-х роках минулого століття, коли в науці закріпилося

поняття «активна життєва позиція» та у 80-х роках (С.А. Баграмян, О.Г. Денисова, В.Н. Маркін, Л.А. Маленкова, А.Г. Москаленко та ін.), коли життєва позиція визначалася як світогляд особистості.

Дослідження становлення життєвої позиції особистості здійснювали Е.Берн, Л.І.Божович, К.О.Абульханова-Славська, Р.М.Грановська, Б.Г.Ананьєв, І.М.Макаров, В.М.Маркін, В.Г.Панок, Л.В.Помиткіна, С.А.Прядко, С.Л.Рубінштейн, Л.В.Сохань, Т.М.Титаренко та ін. Життєва позиція розглядалася вченими як внутрішня установка, орієнтація на певну лінію поведінки, що базується на світоглядних, моральних і психологічних якостях особистості та відображає її суб'єктивне ставлення до суспільства.

Дослідження щодо проблеми становлення життєвої позиції (В.П.Бедерханова, Е.В.Бондаревська, О.С.Гребенюк, М.Б.Заславська, І.А.Колесникова, Т.Н.Мальковська, В.А.Петровський, Т.В.Попова, Е.В.Титова, Н.Е.Щуркова та ін.) свідчать про те, що присутня постійна зацікавленість у даній темі сучасних науковців. Зокрема, в дослідженнях актуалізується тема, що життєва позиція визначає певний тип поведінки, тому існує питання цілеспрямованого формування життєвої позиції (М.Р.Битянова, Н.И.В'юнова, Л.А.Григор'єва, С.Н.Краснова, Е.В.Тяглова та ін.).

Вперше термін «життєва позиція особистості» знаходимо у А.Адлера, який визначав її як головну рушійну силу і умову психічного та соціального розвитку людини [1]. Людину вчений розглядав не тільки як щось центральне саме по собі, але і як частину більшої цілісності – сім'ї, спільноти друзів і знайомих, суспільства, людства. Мотиви діяльності, поведінки, рівень активності, а найголовніше – спрямованість людини визначають особливості життєвої позиції.

На думку Помиткіної Л.В. життєва позиція додає визначений соціальний і особистісний зміст тому, як і з якою ефективністю людина використовує свої здібності, знання та вміння. Життєва позиція – це ідеали, переконання і цінності особистості, які концентрують у собі основоположні принципи її поведінки і діяльності [5].

У сучасній психологічній літературі наявна велика кількість досліджень, присвячена професійній діяльності в особливих

умовах. Такі вчені як Б.Ломов, А.Маклаков, І Малкіна, М.Савчин розглядають професійну діяльність в особливих умовах відповідно реалізації особистостю її професійної підготовки та стійкості впливу на неї емоційо-генних чинників [3].

Сучасний фахівець має відповідати викликам динамічного світу. Глобалізаційні процеси у світі дають запит на формулювання нових принципів формування та розвитку особистості, її становлення та ствердження в складній системі. Життєдіяльність особистості невід'ємно пов'язана з динамічним збільшенням кількості інформації та знань, що модифікує її світогляд та мислення, формує картину світу на нових ціннісно-раціональних засадах, призводить до творення нового образу людини, нових світоглядних тенденцій. Професіоналізм виступає чинником всебічного розвитку особистості й головним засобом підготовки фахівця до діяльності в особливих умовах. Наявність життєвої стратегії і намагання дотримуватися її дозволяє особистості набутти досвіду орієнтування у своєму внутрішньому світі, з'ясовувати свої ресурси, усвідомлено ставитися до формування своєї поведінки у різних життєвих ситуаціях [4, с.221].

Значну роль сьогодні відіграє формування, компетентність, освіченість та адаптація фахівців, становлення їх як професіоналів, які в особливих умовах обирають актуальну життєву позицію, що виражається у позитивній внутрішній мотивації професійної діяльності, позитивним ставленням до професійного оточення, позитивною професійною Я-концепцією та сприятиме досягненню чогось конструктивного, позитивного та у результаті чого між особистістю і середовищем встановлюються взаємовідносини адаптованості. Зокрема, підготовка фахівця до діяльності в екстремальних умовах повинна враховувати засоби оволодіння психологічними знаннями, вміннями та навичками щодо врахування та використання психологічних явищ та закономірностей при розв'язанні завдань організації праці, управлінської діяльності та мобілізації фактору людини в професійному середовищі в надзвичайних ситуаціях, в тому числі, пов'язаних з екологічно-небезпечними аваріями або ризиками їх виникнення [7, с.221].

На думку В.Н.Карандашева відношення до життя та діяльності проявляється в таких значущих для психолога якостях

особистості, як відповідальність, організованість, оптимізм, відкритість, допитливість, креативність, гнучкість поведінки, здатність до рефлексії переживань і професійної діяльності [2].

В обґрунтуванні системи психологічного забезпечення діяльності в особливих умовах можна виходити з наступних концептуальних положень: психологічне забезпечення діяльності в особливих умовах це цілісна система, основними рівнями якої є: соціально-психологічний; власне психологічний; психофізіологічний. Фахівець повинен бути підготовленим до вирішення конкретних задач на відповідній посаді. Він повинен легко адаптуватися до мінливих умов діяльності, володіти необхідним обсягом знань, вміти засвоювати нові знання для виконання обов'язків на високому професійному рівні. Зокрема, важливим питанням у підготовці фахівця залишається можливість контролювати і самостійно вибудовувати власну життєву позицію.

На думку Л.В. Помиткіної важливість становлення життєвої позиції студентів зумовлюється, насамперед, соціально-психологічною спрямованістю, одним із найважливіших компонентів усього комплексу гармонійного розвитку особистості. Найголовнішим є те, що особливості життєвої позиції визначають спрямованість людини. Життєва позиція додає визначеного соціального й особистісного змісту тому, як і з якою ефективністю людина використовує свої здібності, знання й уміння. Особистісна готовність до прийняття стратегічного життєвого рішення з вибору власної життєвої позиції містить ціннісно-мотиваційний, емоційно-пізнавальний, цілеутворювальний та операціональний компоненти і забезпечує здатність особистості до успішного визначення [8; 11].

Отже, визначення фахівцем власної життєвої позиції вчені відносять до стратегічного життєвого рішення, яке є надзвичайно відповідальним і впливає на подальший життєвий шлях особи. Зокрема, прийняття особистістю стратегічного життєвого рішення з визначення власної життєвої позиції відбувається на основі її соціальної орієнтації, ціннісних пріоритетів, ставлення до себе й інших людей залежності від соціальних норм і культурного середовища [9]. Л.В.Помиткіна визначає, що стратегічні життєві рішення - найбільш відповідальні та значущі у житті молодой людини, що впливають на її подальшу долю, зокрема, на

визначення життєвої позиції особистості, професійне самовизначення, вибір шлюбного партнера тощо. Прийняття та втілене в життя доленосне рішення становить вузловий момент життєвого шляху особистості, якісно змінює її життєву ситуацію, коригує життєву позицію [8].

У певних галузях професійної діяльності значущим залишається питання можливості вибору життєвої позиції в особливих умовах. Психологічні умови підготовки фахівців до прийняття рішень потребують додаткового вивчення. Впровадження в програму освітнього закладу курсу з вибору життєвої позиції в особливих умовах є необхідним компонентом підготовки майбутніх професіоналів до діяльності в особливих умовах.

Література

1.Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии / Адлер А..– М.: Академический проект, 2007. – 232 с.

2.Карандашев В. Н. Психология: введение в профессию /В.Н. Карандашев. – М.: Смысл, 2000. – 288. с. 7.

3.Ломов Б.Ф. Психологические проблемы деятельности в особых условиях / Под редакцией Б.Ф.Ломова, Ю.М.Забродина. – М.: Наука, 1985. – С. 232.

4.Панок В.Г., Рудь Г.В. Психологія життєвого шляху особистості: Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 280 с.

5.Помиткіна Л.В. Психолого-педагогічні технології підготовки фахівців до діяльності в особливих умовах та її психологічний супровід / Життєдіяльність та життєтворчість особистості в особливих умовах: кол. монограф. / упорядн.: О.А.Кривопишина, Н.О.Тереньєва; за наук. ред. М.М.Козяра. – Львів: СПОЛОМ, 2018. - С.116-152.

6.Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень: монографія / Любов Віталіївна Помиткіна. – К. : Кафедра, 2013. – 381 с.

Наталія Панчук

канд. психол. наук, доцент

Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

м. Кам'янець-Подільський (Україна)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДІАГНОСТИКИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ СУЧАСНИХ СТУДЕНТІВ

Сучасні тенденції гуманізації вищої освіти свідчать про посилення уваги до ціннісного становлення майбутніх фахівців у набутті професіоналізму. Система ціннісних орієнтацій є тим компасом, який задає основну лінію життя особистості і в ній є як пріоритетні цінності, так і похідні, другорядні, а спрямованість на реалізацію певних цінностей утворює певний тип особистості. Орієнтація на певні цінності означає не лише переважну спрямованість життя, а й накладає відбиток на усі інші стосунки людини зі світом та іншими людьми.

Ціннісні орієнтації як елемент структури особистості фахівця у процесі професійного становлення, як системи певних норм, прийнятих групою свідомістю досліджуються О.Ф. Бондаренко, І.Д.Бехом, Л.В. Долинською, З.С. Карпенко, В.М. Мицько, С.О. Ставицькою, Н.Ф. Шевченко, Н.В. Чепелевою, М.С. Яницьким тощо. Окремим аспектам проблеми особистісно орієнтованого підходу до виховання молоді присвячені дослідження І.Д. Бега, В.О. Моляко, О.Г. Балла, тощо.

І.Д. Бех підкреслює, що особистісний ріст залежить від того, наскільки певна особистість «поєднується з загальноприйнятою системою духовних цінностей, якою мірою укріплюється її духовна свідомість. Остання виступає у якості тієї внутрішньої інстанції, в якій здійснюється згадане єднання, як процес набуття смислу соціальних вимог» [3; с.21]. На його думку, суб'єкт з розвинутою ціннісною системою є «дійовим носієм моральних норм, на якого можна покластися іншій людині при розв'язанні власних духовно-практичних проблем, оскільки він знає, що є загальнозначущим, усталеним, вічним, а що марнотратним» [3; с.20]. Особистісно орієнтовані технології створюють, простір для прояву особистих проблем студентів, з яких складається їх власне життя, і без яких вони не уявляють себе особистостями. [2].

Одним із основних факторів формування особистісних цінностей «вважається свідомо інтелектуальна робота людини по все більш глибокому і широкому відображенню дійсності, а не внутрішньо-спонтанне розгортання визначених динамічних тенденцій» [3; с.18]. Поняття «особистісні цінності» відтворює факт освоєння конкретними індивідами суспільних цінностей, а значить, у ньому відображається значущість чи, можливо, рівень значущості, особистісний смисл для людини певних об'єктів, подій, предметів, явищ тощо. Саме особистісні цінності у подальшому виступають унормованими утвореннями як приписи чи заборони, котрі задають очікувану, належну, необхідну чи бажану поведінку, або існують у вигляді ідеалу, зразка для наслідування [1, с.95].

Від властивостей особистості залежить не тільки міра успішності результатів діяльності, а й індивідуальні прийоми та способи виконання, за допомогою яких досягають успішних результатів, а також міра подолання несприятливих і протидіючих умов. Найважливіша умова успішності проведення процедури діагностики – створити позитивне ставлення до неї, тобто сформувати у суб'єкта дослідження бажання з максимальною віддачею виконувати запропоноване завдання. Слід пояснити зміст і значення діагностичного дослідження, пов'язати його з життєвою метою, до якої досліджуваний респондент прагне (зарахування до навчального закладу, скерування на привабливе для нього робоче місце тощо) [4]. Враховуючи виявлені особливості та базуючись на теоретичних положеннях щодо природи ціннісних орієнтацій та психологічних можливостей їх розширення в юнацькому віці ми визначили такі основні завдання діагностики ціннісної сфери студента:

- 1) усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, її несуперечливості, виявлення вирішальних та похідних цінностей, встановлення пріоритетів;

- 2) усвідомлення студентами рівня співпадіння ціннісних орієнтацій з їх життєвими цілями і планами;

- 3) аналіз власного досвіду випробування засвоєних ціннісних орієнтирів та їх відповідності своїй індивідуальній визначеності;

- 4) виявлення співіснування в мотиваційній системі кожного несумісних ціннісних систем - декларованої та реальної;

5) усвідомлення наявного конфлікту цінностей в сучасному суспільстві та у кожного зокрема і його зумовленість радикальними соціальними перетвореннями в Україні;

б) змістовна визначеність смислу власного життя та ціннісних орієнтацій кожним студентом:

а) збіг суб'єктивно усвідомленого смислу та реального спрямування життя особистості;

б) відповідність обраного індивідом смислу життя, вимог майбутньої професії його можливостям та індивідуальності.

Представники гуманістичної психології розглядають ціннісні орієнтації як один з показників самоактуалізації особистості. Рівень самоактуалізації визначає особистісно-професійне зростання майбутнього спеціаліста. Саме самоаналіз, самоусвідомлення та самовдосконалення забезпечують подальшу інтеграцію особистості на більш високому рівні розвитку. Самоактуалізація особистості впливає на рівень підготовки майбутнього професіонала. Усвідомлення майбутніми фахівцями завдань та вимог професії, а також своїх особистісних характеристик та їх відповідність вимогам професійної діяльності виступають важливою умовою особистісно-професійного зростання студента вищого освітнього закладу. «Опитувальник особистісної орієнтації» (Personal Orientation Inventory, POI) дає можливість кількісно виміряти шкалу цінностей та порівняти її з загальним індексом самоактуалізації особистості. Результати дослідження показують відмінності в рівнях самоактуалізації особистості студентів першого і випускного курсів. На першому курсі нами було зафіксовано лише низький, нижче середнього, середній та вище середнього рівні самоактуалізації. На випускному курсі нами зафіксовано всі рівні самоактуалізації особистості. Разом з тим, студентів з високим рівнем виявлено невеликий відсоток - 5,26%. Студентів з вище середнього та низьким рівнем самоактуалізації виявлено значно менше. Отже, це свідчить на нашу думку про те, що навчально-виховний процес вузу, спрямований на професійне становлення майбутнього спеціаліста, позитивно впливає на загальні показники самоактуалізації особистості.

Порівнюючи рівень самоактуалізації особистості кожного студента і переважаючі цінності, що утворюють ієрархію, ми виявили між ними певний зв'язок. До ієрархії цінностей студентів з

високим рівнем самоактуалізації входять: свобода; активне діяльне життя; чиста совість; матеріально забезпечене життя; здоров'я; повага оточуючих; розширення освіти, кругозору; цікава робота. Отже, ми прийшли до висновку, що досліджувані з високим рівнем самоактуалізації надають перевагу духовним ціннісним орієнтаціям: «чиста совість, чесне життя», «повага оточуючих», «свобода, незалежність». У респондентів даної групи наявні і ціннісні орієнтації самовдосконалення («розширення своєї освіти, кругозору») та простежується орієнтація на загальнолюдські ціннісні орієнтації, що відповідає ідеалу самоактуалізованої особистості.

Порівнюючи ієрархію ціннісних орієнтацій студентів з вище середнього та середнім рівнями самоактуалізації особливих відмінностей в залежності від курсу навчання ми не помітили. Очолують ієрархію, як свідчать відповіді, загальнолюдські ціннісні орієнтації: здоров'я, щасливе сімейне життя, матеріально забезпечене життя, наявність вірних друзів. Ми виявили також у даних студентів професійні ціннісні орієнтації, а саме: «цікава робота», «спілкування з дітьми», «успіх у кар'єрі». Наявні альтруїстичні ціннісні орієнтації: «мирне становище в країні», «чесне життя». Серед цінностей, що є пріоритетними для сучасних студентів, переважають духовні ціннісні орієнтації: «спілкування з людьми», «мистецтво», «повага оточуючих», «чиста совість», «віра». У студентів з нижче середнього та низьким рівнями самоактуалізації особистості переважають загальнолюдські (життєві, особистісні) ціннісні орієнтації. Таким чином, як бачимо, між рівнем самоактуалізації особистості і змістовною спрямованістю ціннісних орієнтацій існує певний зв'язок. Зокрема, у студентів з високим, вище середнього та середнім рівнем самоактуалізації ми виявили співпадіння загальнолюдських, професійних цінностей, наявність альтруїстичних цінностей, акцент на духовні цінності, тобто переважання гуманістично-демократичної спрямованості системи ціннісних орієнтацій. Аналіз цінностей, які зафіксовані в питаннях опитувальника, показав, що у студентів з показниками самоактуалізації вище норми зростає впевненість в собі, прагнення до самостійності та критичної оцінки подій і вчинків як своїх, так і інших людей. У студентів з низьким рівнем самоактуалізації значно знижується впевненість в

розрізненні загальнолюдських цінностей, адекватність в сприйманні інших людей, самокритичність. Однак, це не заважає їм «жити з відчуттям щастя», що свідчить про низький рівень самоаналізу та самокритичності.

Таким чином, виявлений зв'язок між загальним рівнем самоактуалізації особистості та змістом ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців проявляється в тому, що студенти з більш високим індексом самоактуалізації особистості більш реально сприймають довкілля і характеризують його таким як воно є, а не таким, яким хотілося би його бачити. Вони менш емоційні та більш об'єктивні в своєму сприйманні, не бояться зізнатися, що не мають однозначних рішень з якихось питань чи поглядів на життя. Студенти цієї групи приймають себе в основному такими, якими вони є, проте, бачать свої недоліки і шляхи самовдосконалення. Ці показники і є власне ознаками самоактуалізованої особистості достатньо високого рівня, що дозволяє їм свідомо та цілеспрямовано здійснювати власне професійне становлення. У студентів даної групи, крім загальнолюдських (особистісних), духовних, статусних, моральних ціннісних орієнтацій, виявлено і альтруїстичні ціннісні орієнтації, що одночасно є свідченням позитивних ціннісних орієнтацій випускника не тільки як особистості взагалі, але і як спеціаліста.

Отже, проведене діагностичне дослідження дозволяє зробити висновок про те, що зміст ціннісних орієнтацій тісно пов'язаний з загальними характеристиками самоактуалізації особистості майбутніх вчителів: чим вищий рівень самоактуалізації, тим більш вони приймають професійні, моральні і духовні цінності. Водночас виявлена незначна динаміка самоактуалізації особистості майбутнього професіонала впродовж навчання у вищому освітньому закладі є свідченням і недостатнього розширення та формування ціннісних орієнтацій в навчально-виховному процесі та призводить до висновку про необхідність організації цілеспрямованої роботи в цьому напрямку.

Для вивчення психологічних особливостей становлення ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців у процесі їх професійної підготовки була використана анкета [5], яка дала змогу простежити зміст та спрямованість загальнолюдських ціннісних орієнтацій, виявити їх динаміку впродовж всього періоду навчання. Змістовна

сторона ієрархічної структури ціннісних орієнтацій сучасних студентів визначалася за величиною рангу, отриманого тією чи іншою цінністю, який показує значущість конкретної ціннісної орієнтації.

Результати дослідження показали, що для першокурсників найбільш значущими є такі загальнолюдські цінності: здоров'я; щасливе сімейне життя; матеріально забезпечене життя; наявність вірних друзів; кохання. На випускному курсі, при збереженні основних цінностей, простежується деяке їх реконструювання: більшої ваги набуває цінність «наявність вірних друзів» та з'являється в першій п'ятірці «активне діяльне життя». Ми пояснюємо це тим, що випускники певною мірою оволоділи майбутньою спеціальністю, уявляють себе в ролі вчителя, мали можливість випробувати свої знання та вміння під час педагогічної практики. Вони мають уявлення про конкретні засоби досягнення своїх життєвих та професійних цілей. Аналіз решти цінностей за кількістю виборів показав, що випускники більше уваги приділяють такій цінності як «цікава робота», що ще раз підтверджує думку про те, що наближення мети підвищує її особистісну значущість. Цікавим є той факт, що високий ранг зайняла у випускників така цінність як «досягнення влади». Ця тенденція відображає, на нашу думку, вплив тих змін, що відбуваються в суспільстві, розуміння сучасної ситуації, при якій, маючи владу, легше досягти поставлених цілей, реалізувати свої життєві та професійні плани.

Дослідження засвідчило також, що випускники більш серйозно ставляться до життя, розуміють складність реалізації життєвої перспективи (проблема працевлаштування, фінансова скрута), менше, порівняно із першокурсниками, приділяють увагу такій цінності як «життя, повне задоволення, розваг». В нижній частині ієрархії першокурсники розмістили, як бачимо, такі ціннісні орієнтації як творчість; мистецтво; спілкування з людьми; суспільна активність; комфорт, спокій; гроші будь-якими шляхами; досягнення влади; віра; рівність для всіх. На випускному курсі, як показали відповіді, замість ціннісних орієнтацій «досягнення влади» та «віра», до нижньої частини ієрархії ввійшли такі цінності як «розширення своєї освіти, кругозору», «досягнення всіх бажань», при збереженні решти всіх цінностей. Цікаво, що цінність

«суспільна активність» незалежно від року навчання знаходиться в кінці ієрархії, з чого випливає необхідність більше приділяти уваги формуванню суспільної спрямованості особистості студента. Звертає на себе увагу і той факт, що такі цінності як «розширення своєї освіти, кругозору», «творчість», «мистецтво» випускники розмістили в нижній частині ієрархії, що свідчить про їх низьку пізнавальну активність. Цінності, які для людини є найбільш значущими, визначають не тільки її життєву позицію, а й відіграють вирішальну роль у її професійній діяльності, впливають на формування педагогічних переконань.

Отже, як бачимо, змістове вивчення динаміки цінностей студентів у вищому освітньому закладі свідчить, перш за все, про те, що протягом навчання у вузі відбувається їх певна переоцінка, переосмислення та становлення, які зумовлені як особистісним, так і професійним зростанням.

В ході діагностичної роботи за методикою «Життєво-професійний шлях» [5] було виявлено цінності та ціннісні орієнтації, що переважають в структурі особистості, виділення особистісних якостей досліджуваних, що виступають для них особливо значущими у досягненні життєвих та професійних цілей, реалізації власних домагань. Чітке усвідомлення певних якостей свідчить про їх значущість для особистості, а також їх роль у регуляції поведінки, орієнтацію на певні цінності.

Таким чином, діагностичне дослідження ціннісної сфери студента вищого освітнього закладу дозволяє зробити висновок, що активність та самоактивність завжди спонукаються цінностями, а цінності є регулятором самоактивності індивіда. Процес оволодіння цінностями майбутньої професії у навчально-виховному процесі є можливим за виявлення і створення таких психолого-педагогічних умов, за яких такі цінності набувають цілісного, значущого, системного характеру і справляють регуляторний вплив на самостійність особистості. Ефективними є наступні вимоги: забезпечення можливості безпосередньої участі студентів в апробації даних цінностей, наданні їм нового смислу; включення професійних цінностей в реальний смисл життя студента; усвідомлення студентами власної системи ціннісних орієнтацій, рівня її суперечливості, виявлення вирішальних та похідних цінностей, встановлення пріоритетів; усвідомлення студентами

рівня співпадіння професійних цінностей з їх життєвими цілями і планами; співвіднесення вимог професії з можливостями та індивідуальними особливостями. Ефективність формування ціннісних орієнтацій майбутнього фахівця та всієї системи його підготовки залежить від того, наскільки зовнішні виховні впливи відповідають завданням та змісту його самовиховання.

Література

1. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.

2. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – 344 с.

3. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-метод. посібник / І.Д. Бех. К.: ІЗМН, 1998. – 204 с.

4. Максимчук Н.П. Психодіагностика професійної придатності: навчальний посібник / Н.П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський: Буйницький О.А., 2009. - 268 с.

5. Максимчук Н.П. Становлення ціннісних орієнтацій майбутнього вчителя: монографія / Н.П. Максимчук. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2009. – 176 с.

Едуард Помиткін

*доктор психол. наук, професор,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України
м.Київ (Україна)*

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД САМОРЕГУЛЯЦІЇ ЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

Очевидним є факт, що одна й та сама діяльність у звичайних умовах виконується ефективно, а в умовах більш підвищеної відповідальності чи браку часу супроводжується ускладненнями. Це легко проілюструвати прикладом здачі екзаменів, коли студент може розповісти вивчений матеріал до іспиту, і забуває значну

частину інформації в умовах пильної уваги викладачів при складанні іспиту.

Під час військових дій чи рятування людського життя відповідальність значно зростає, а отже посилюється вплив негативних емоційних станів на мислення, поведінку і точність рухів. При виконанні завдань підвищеної складності збільшується кількість помилок, нерідко виникає невпевненість у правильності прийнятих рішень. Воля і спрямованість особистості в таких випадках відіграють вирішальну роль, а гіпервідповідальність, не компенсована об'єктивною самооцінкою, може виводити з рівноваги навіть досвідченого професіонала. До того ж тривога, страх, невпевненість у собі стають значними емоційними перешкодами, подолання яких вимагає особливих знань, вмінь і навичок. Підготовка професіоналів до саморегуляції емоційних станів в особливих умовах потребує спеціального психологічного супроводу як сукупності підходів, змісту, форм і методів навчання та розвитку особистості.

За визначенням, поданим Г.С.Костюком, емоції та почуття розглядають як «різноманітні переживання людини, в яких відображається хід її життєвих взаємовідношень із зовнішнім світом і іншими людьми» [10, с.334]. Вищим продуктом розвитку емоцій вважають почуття. Так, короткочасна емоція подиву може трансформуватися у почуття зацікавленості, а надалі – у стійкий інтерес. Емоції людини можуть бути як усвідомленими, так і неусвідомленими і конфлікт між ними, як правило, є причиною неврозів. Емоційне реагування під час діяльності в особливих умовах можна розглядати як процес генерації та підтримки певних емоційних станів, які можуть бути як позитивними, так і негативними.

Слід зазначити, що однією з головних причин низької здатності до керування емоційно-почуттєвими станами є незнання власного внутрішнього світу. Зважаючи на це, для покращення обізнаності професіоналів з емоційно-почуттєвими станами особистості було розроблено перелік найбільш відомих емоцій і почуттів, що подані в табл.1. До таблиці увійшли найбільш вживані характеристики, що описують афективну сферу особистості до яких можна вживати слово «емоція», «почуття», «особистісний стан».

Таблиця 1.

Перелік типових емоційно-почуттєвих станів особистості

1. Агресивність	61. Горе	121. Зухвалість	181. Очікування	241. Самовпевненість
2. Азарт	62. Грайливість	122. Інсайт	182. Ошелешеність	242. Самозакоханість
3. Активність	63. Гумор	123. Інтерес	183. Пасивність	243. Самозвеличення
4. Апатія	64. Депресія	124. Іронія	184. Патріотизм	244. Самотність
5. Апломб	65. Дисгармонія	125. Краса	185. Перевага	245. Сарказм
6. Афект	66. Дисонанс	126. Кураж	186. Передчуття	246. Свобода
7. Безпека	67. Доброзичливість	127. Лагідність	187. Переляк	247. Святковість
8. Безтурботність	68. Доброта	128. Лінь	188. Печаль	248. Сердечність
9. Бадьорість	69. Довершеність	129. Лукавство	189. Пафос	249. Симпатія
10. Байдужість	70. Довіра	130. Любов	190. Піха	250. Скорбота
11. Безжалісність	71. Досада	131. Лють	191. Піднесення	251. Сконцентрованість
12. Беззахисність	72. Дружба	132. Меншовартість	192. Підозра	252. Слабкість
13. Безнадія	73. Ейфорія	133. Міра	193. Підтримка	253. Слава
14. Безпечність	74. Екзальтованість	134. Милування	194. Плаксивість	254. Смак
15. Безпомічність	75. Екстаз	135. Милосердя	195. Побойовання	255. Сміх
16. Безпорадність	76. Енергійність	136. Миротлюбність	196. Повага	256. Смирненість
17. Бесилія	77. Ентузіазм	137. Надія	197. Повинність	257. Смуток
18. Безумство	78. Єдність	138. Напруження	198. Подив	258. Сором
19. Біль	79. Схидство	139. Наполегливість	199. Покірність	259. Спандилення
20. Благоговіння	80. Жорстокість	140. Насолода	200. Поміркваність	260. Співчуття
21. Благодатність	81. Жага	141. Настороженість	201. Помста	261. Співзвучність
22. Благополуччя	82. Жалість	142. Натхнення	202. Потворність	262. Сподівання
23. Близькість	83. Жалоба	143. Небезпека	203. Похмурість	263. Спокій
24. Боязнь	84. Жаль	144. Невинність	204. Почесті	264. Спорідненість
25. Буденність	85. Жах	145. Незворушність	205. Правота	265. Справедливість
26. Вагання	86. Журба	146. Недоволення	206. Презирство	266. Спрага
27. Вдячність	87. Завзятість	147. Невизначеність	207. Привілейованість	267. Сприйнятливість
28. Великодушність	88. Загроза	148. Невпевненість	208. Привітність	268. Спустошеність
29. Велич	89. Задоволеність	149. Недовіра	209. Прив'язаність	269. Сп'яніння
30. Веселощі	90. Задумшеність	150. Незавершеність	210. Пригніченість	270. Стابلність
31. Відвага	91. Зайнятість	151. Незадоволеність	211. Приголомшеність	271. Стомленість
32. Відвертість	92. Задзирість	152. Незручність	212. Прикристь	272. Страждання
33. Відданість	93. Закоханість	153. Ненависть	213. Приналежність	273. Страх
34. Відкритість	94. Занепокоєння	154. Необхідність	214. Приниження	274. Стурбованість
35. Відповідальність	95. Заклопотаність	155. Неповноцінність	215. Пристрасть	275. Суєта
36. Відраза	96. Залежність	156. Непотрібність	216. Приреченість	276. Сум
37. Відстороненість	97. Замішання	157. Непримиренність	217. Прихильність	277. Сумнів
38. Відчай	98. Замріяність	158. Неприязнь	218. Причетність	278. Сум'яття
39. Відчайдушність	99. Засмучення	159. Несамовитість	219. Приязнь	279. Суперництво
40. Відчуженість	100. Засудження	160. Несправедливість	220. Пробудження	280. Супротив
41. Віра	101. Захват	161. Нетерпіння	221. Провина	281. Схильованість
42. Винятковість	102. Захищеність	162. Неспокій	222. Прозріння	282. Такт
43. Виснаженість	103. Захоплення	163. Неуважність	223. Просвітлення	283. Тепло
44. Влада	104. Заціпеніння	164. Нехтування	224. Прострація	284. Тривога
45. Вознесеність	105. Зацікавленість	165. Ніжність	225. Протиріччя	285. Туга
46. Ворожість	106. Зачарованість	166. Нірвана	226. Пустота	286. Турбота
47. Впевненість	107. Збентеження	167. Ніяковість	227. Радість	287. Умиротворення
48. Вразливість	108. Збудження	168. Низькість	228. Ревнощі	288. Унікальність
49. Врівноваженість	109. Зверхність	169. Ностальгія	229. Розбрат	289. Упередженість
50. Вітх	110. Зв'язка	170. Нуль	230. Розгубленість	290. Урочистість
51. Втрата	111. Здивування	171. Обережність	231. Роздратування	291. Хвилювання
52. Гармонія	112. Збірність	172. Обов'язок	232. Розкаяння	292. Холодність
53. Героїзм	113. Злагода	173. Обожнення	233. Розкутість	293. Царственність
54. Гидливість	114. Злість	174. Образа	234. Розпач	294. Цікавість
55. Гідність	115. Зловтіха	175. Обурення	235. Розрада	295. Цінність
56. Гіркота	116. Значущість	176. Огида	236. Розчарування	296. Цинізм
57. Гнів	117. Зневага	177. Окрилення	237. Розчиненність	297. Честь
58. Голод	118. Зневага	178. Опіка	238. Розчуження	298. Шаленість
59. Гонор	119. Зниковитість	179. Острах	239. Самовідданість	299. Шок
60. Гордість	120. Зосередженість	180. Осяяння	240. Самовдоволення	300. Щастя

Ознайомлення з наведеним переліком руйнує стереотипи щодо обмеженості емоційного реагування людини та розкриває перспективи розширення власного репертуару педагогічних сценаріїв. Використовуючи наведений перелік, доцільно залучати персонал до тренінгових вправ, спрямованих на розвиток здатності керування власними емоційно-почуттєвими станами, навичок позитивного емоційного реагування, створення сприятливої емоційної атмосфери у взаємодії з колегами, що унеможливило емоційний дисонанс.

Водночас розвиток емоційної складової має здійснюватися не тільки через розширення уявлень про спектр людських емоцій, але й завдяки оволодінню практичними навичками емоційної саморегуляції. З цією метою на основі духовно-особистісного підходу [5], [6] було розроблено психологічний тренінг «Емоційна рівновага: управління індивідуальними емоційними траєкторіями» [7]. Крім України апробація тренінгу здійснювалась за участю різновікових груп дорослих у таких країнах як Литва, Об'єднані Арабські Емірати, Республіка Кіпр, Азербайджан тощо.

За відгуками учасників психологічний тренінг був корисним і в комплексі з подальшим психологічним консультуванням мав значну результативність (детальніша інформація про результати на сайтах <https://pcenter.kiev.ua> та <http://www.eduardpomytkin.com>). У цілому психологічний супровід саморегуляції емоційних станів особистості має стати невід'ємною складовою системи підготовки професіоналів до діяльності в особливих умовах.

Література

1. Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посіб. - К.: МАУП, 2000. – 312 с.
2. Изард К. Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер, 2011. – 461 с.
4. Марк Аврелий. Наедине с собой. Размышления. Перевод с древнегреческого. – Киев-Черкасы. – 1993. – С.43. 41.
5. Помиткін Е.О. Духовний потенціал особистості: психологічна діагностика, актуалізація та розвиток: посібник / Е.О.Помиткін. – Київ: «Внутрішній світ». – 2015. – 144 с.
6. Помиткін Е.О. Індивідуальні траєкторії емоційних переживань особистості в екстремальних умовах //«Особистість в екстремальних умовах», VII Всеукраїнська науково-практична

конференція з міжнародною участю (V; 2015; Львів). Збірник статей [Текст]. – Львів : ЛДУ БЖД, 2015. – С.9-12.

7. Помиткіна Л.В. Прийняття рішень як фактор стресової ситуації для суб'єкта праці в особливих умовах діяльності / Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень: збірник наукових праць / за заг. ред. Л.В.Помиткіної, Т.В.Вашеки, О.В.Сечейко. – К.: Аграр Медіа Груп, 2017. – С.228-232.

8. Психология эмоций. Тексты / Под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - 288 с.

9. Психологія. Підручник для педагогічних ВУЗів. За ред. Г.С.Костюка. Вид-во «Радянська школа». - К.: 1968. – С.334.

10.Рибалка В. В. Теорії особистості у вітчизняній психології: навч. посіб. / В.В. Рибалка / Ін-т педагогіки і психології профес. освіти АПН України. – К., 2006. – 529 с.

11.Фрейджер, Р., Фейдимен Д. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейджер, Джеймс Фейдимен; [пер. с англ.]. – СПб.: Пройм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.

Любов Помиткіна

доктор психол. наук, професор

Національний авіаційний університет

м.Київ (Україна)

ОРГАНІЗАЦІЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ВИПРОБОВУВАНЬ ПІД ЧАС ВІДБОРУ ЛЬОТНОГО СКЛАДУ ПРАЦІВНИКІВ АВІАЦІЙНОЇ ГАЛУЗІ

Рівень професійної підготовки визначає не тільки характер безпосередньої професійної діяльності людини, але й професійний авторитет кандидата та його потенціал для подальшого навчання й підвищення професійної майстерності. Можливість людини реалізувати отримані знання у процесі діяльності залежить від ідейної загартованості, здатності до прийняття відповідальних рішень, вміння впроваджувати їх у життя, контролювати їх виконання, внесення своєчасних коректив у план реалізації рішень, умінь налагодження взаємостосунків з іншими членами колективу, вимогливості і турботи за підлеглих тощо [1].

Як відомо, праця авіаторів й, зокрема, льотчиків, відноситься до особливих і екстремальних видів діяльності, тому їх професійний відбір потребує цілого грамотно побудованого комплексу заходів, результат яких надасть об'єктивну картину, хто із кандидатів може зайняти льотні посади і, навіть, працювати із задоволенням. Виходячи із усього комплексу вимог до пілотів, професійний відбір, зазвичай, здійснюється в *чотири етапи*: медичний відбір, освітній, соціальний і психолого-фізіологічний [2]

Завданням *медичного* відбору є діагностика рівня здоров'я претендентів, і констатація того, чи зможуть вони виконувати означену професійну діяльність. Медичний відбір базується на вивченні умов діяльності – фізичних і хімічних факторів середовища, тяжкості й шкідливості праці, на виявленні зв'язку цих умов з ймовірністю виникнення професійних захворювань тощо з метою попередження авіакатастроф.

З метою *освітнього* відбору проводиться аналіз професійної діяльності з точки зору суми знань, умінь і навичок, рівня та якості необхідної освіти тощо, необхідних для виконання вказаних завдань. *Соціальний* відбір виконує ряд функцій як соціально-психологічного характеру, так і виявлення професійної мотивації. Для цього визначають такі характеристики як мотиви ставлення до даної спеціальності, ступінь знайомства із колективом тощо. З'ясовують, яким видом мотивації найчастіше керується людина у власних досягненнях, яким чином задовольняє власні потреби, яку стратегію застосовує у вирішенні конфліктів тощо.

І нарешті, *психолого-фізіологічний відбір* – визначення серед кандидатів людей, які за своїми психологічними й психофізіологічними характеристиками найбільш повно відповідають вимогам професії. Цей відбір є найбільш складним, оскільки потребує високої підготовленості психологів фахівців-експертів, комплексу психодіагностичних методик, а також апаратурних вимірювань. Базується означений відбір на встановленні відповідності між вимогами професії, які викладені у професіограмі та психограмі авіаторів та наявними характеристиками кандидатів.

У результаті узагальнення даних багатьох досліджень вчені (А.Г.Ковальов, Є.О.Мілерян, В.М.Мясищев, К.К.Платонов, Б.М.Теплов та ін.) прийшли до висновку, що:

1) здібності можна визначати тільки за рівнем оволодіння діяльністю, майстерності, умілістю, швидкості й легкості, з якими це оволодіння досягається;

2) здібності є передумовою і результатом суспільно-історичного і індивідуального розвитку;

3) здібності є синтезом природних і придбаних властивостей особистості;

4) здібність являється ансамблем різних властивостей особистості, тому кожній здібності притаманна певна структура властивостей особистості.

Отже, *професійна здатність* – це сукупність достатньо стійких, хоча, зазвичай, змінних під впливом виховання, індивідуально-психологічних якостей людини, яка на основі компенсації одних якостей особистості іншими визначає успішність навчання певній трудовій діяльності, виконання її і удосконалення в ній (К.К.Платонов). Для організації психологічних випробовувань під час відбору льотного складу працівників авіаційної галузі необхідно проводити наступні дослідження.

1. Випробовування здатності до утворення й перебудови сенсомоторних навичок. Дослідники виходять з того, що в основі утворення навичок лежать системи тимчасових зв'язків, які утворюються у корі головного мозку. Ступінь рухливості у ній перебігу процесів збудження й гальмування визначає можливість виконання у процесі навчання складних рухових дій у швидкому темпі, а також швидкість перебудови утворених навичок. Здатність людини до довготривалого неперервного напруження сил у процесі утворення й перебудови навичок залежить від сили й урівноваженості нервових процесів кори головного мозку. Рухливість, сила й врівноваженість процесів вищої нервової діяльності є найбільш важливими властивостями особистості. Синтетичним показником цих властивостей нервової системи дандидатів у льотчики слугує успішність утворення й перебудови зорово-рухової навички.

2. Дослідження розподілу та переключення уваги, оскільки уважність льотчика завжди була основною професійно важливою якістю авіаторів. Керування літаком як один із видів операторської діяльності складається перш за все із цілеспрямованого і безперервного відстеження, у процесі якого відбувається

спостереження за панеллю з приладами наземної орієнтації, радіолокаційними сигналами й іншими джерелами інформації. Одночасно з цим пілот повинен виконувати й інші важливі функції: аналізувати й оцінювати отриману інформацію, намічати програму майбутніх дій у відповідності з отриманим завданням і, нарешті, здійснювати й контролювати моторні дії, безпосередньо пов'язані з керуванням літаком. Успішне виконання цих компонентів льотної діяльності потребує від пілота широкого розподілу і своєчасного переключення уваги.

3. Дослідження сенсомоторної координації та емоційної стійкості. З цією метою використовуються тести маніпуляції і рухливості, тести переслідуючого стеження, компенсуючого стеження, тести відслідковування траєкторії, тести координації, з включенням переміщення тіла досліджуваних тощо. Однак, сенсомоторна координація діагностується за умови високої емоційної стійкості пілота. Ще К.К.Платонов вказував, що астеничні переживання пілота суттєво впливають на характер його дій у керуванні літаком і можуть бути безпосередньою причиною допущених ним помилок, що не рідко призводить до льотних аварій і загибелі літака.

4. Визначення швидкості реакції на комплексні сигнали. Успішне керування сучасними літаками вимагає від пілота швидких і безпомилкових моторних реакцій в умовах одночасного впливу декількох сигналів. Помилкові рухи пілота під час польотів на зверхзвукових швидкостях можуть у ряді випадків призвести до рокових наслідків. Практики зазначають, що вивчення льотних подій показує, що значний відсоток помилок у діяльності пілота обумовлений не недостатками сенсомоторних реакцій.

5. Дослідження зорового сприймання в ускладнених умовах. На перший погляд з розвитком й удосконаленням техніки в авіації, коли безпосередня візуальна орієнтація на місцевості втратила актуальність і все більшого значення набуває орієнтування за приладами, вимоги до сприймання пілота мають бути не високими. Однак, в дійсності спостерігається зворотнє явище. На це звертали увагу відомі авіапсихологи (В.І.Лебедев, Н.Г.Ланге, К.К.Платонов та ін.), які підкреслювали, що у складних умовах – типових для льотної діяльності, особливо у військовій авіації, – встановлення адекватного образу сприйнятого об'єкта займає більше часу, ніж у

звичайних обставинах. Крім того, за результатами спеціальних досліджень було встановлена наявність значних індивідуальних відмінностей у здатностях окремих індивідів сприймати об'єкти в ускладнених умовах. Ці відмінності проявляються в правильності й швидкості розрізнення, співставленні частин, властивостей, ознак об'єкта, в адекватному відображенні співвідношень між ними.

6. Дослідження здатності розпізнавання об'єктів за їх формою. Успіх виконання льотного завдання нерідко визначається здатністю пілота правильно розпізнавати літаки, аеродроми та інші об'єкти. Крім того пілоту часто доводиться диференціювати ці об'єкти за формою, абстрагуючись від інших ознак (колір, розмір, розміщення у просторі тощо). У зв'язку із цим до комплексу досліджень з психологічного відбору були включені методики на визначення здатності до розпізнавання об'єктів за їх формою.

7. Дослідження мобільності оперативного мислення. Важливим показником рівня професійної придатності до льотної діяльності вважають своєчасне і точне узагальнення інформації й прийняття відповідного рішення. Оволодіння цими діями відіграє особливу роль на початку льотного навчання, оскільки у цей період відбувається інтенсивне формування сенсомоторних навичок, які використовуються у керуванні літаком. Успішність виконання такого виду розумових дій пов'язана з поняттям *мобільності* оперативного мислення.

8. Дослідження вольових здібностей. Числені дослідження авіаційних психологів свідчать, що здатність до довготривалого й інтенсивного напруження вольових зусиль є також однією з важливих професійних якостей льотчика. Як відомо, керування літаком, особливо в складних чи в бойових умовах, пов'язане з великими фізичними й інтелектуальними навантаженнями, необхідністю володіти собою і стримувати власні емоції, переборювати втому, а також інші фактори, що негативно впливають на працездатність. Усе це – потребує від льотчика значної напруги волі.

9. Дослідження кмітливості авіаторів. Крім глибоких інтелектуальних здібностей пілота необхідна кмітливість, оскільки від пілота вимагається добра орієнтація у самих різних обставинах. Із багатьох можливих рішень він має швидко вибрати те, яке в найбільшій мірі відповідає вимогам і наказу і конкретним

обставинам, чітко й без вагань виконати прийняте рішення не допускаючи необдуманих дій. Тому кмітливість також включали в усі часи до основних якостей авіаційних працівників.

10. Застосування індивідуальної співбесіди для виявлення й оцінки професійно важливих характеристик особистості. Дослідники стверджують, що достатньо гостро стоїть проблема щодо характеру майбутніх пілотів, оскільки їх діяльність відбувається переважно в командах, і від злагодженої взаємодії й комунікації залежить безпека польотів. Як правило, головним завданням співбесіди є оцінка відповідності кандидата курсу навчання, однак у процесі розмови необхідно з'ясувати наступні складові: загальний інтелект, попередню освіту, тренування й досвід; інтереси й мотиви, загальну мотивацію до льотної діяльності; спрямованість особистості і характер.

Необхідно, щоб бесіда відбувалася в атмосфері повної довіри кандидата до свого співрозмовника.

Зазначені вимоги до психологічного відбору авіаторів не вичерпуються лише викладеними вище випробовуваннями, оскільки авіаційна галузь розвивається й ускладнюється й можуть з'являтися більш конкретні й точні вимоги до кандидатів. Однак, психологічний відбір льотного складу працівників авіаційної галузі має бути заздалегідь підготовленим як психодіагностичними так і апаратурними дослідженнями, які найглибше допоможуть визначити показники й характеристики майбутніх працівників авіації.

Література

1. Помиткіна Л.В. Врахування суб'єктивної ентропії у підготовці фахівців до діяльності в екстремальних умовах / Особистість в екстремальних умовах: матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 12 травня 2017 р., м. Львів. – Львів: ФОП Корпан Б. І., 2017. – С.95-99.

2. Стрелков Ю.К. Инженерная и профессиональная психология: Учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия»; Высшая школа, 2001. – 360 с.

3. Трофімов Ю.Л. Инженерна психологія: Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 264 с.

4. Pomytkina L.V., Kazak V.M., Shevchuk D.O., Tymoshenko N.A. Intelligent Control System Against Aircraft's Structural Damage in

the Flight / 2016 IEEE 4th International Conference “Methods and Systems of Navigation and Motion Control (MSNMC)”, October 18-20, 2016. – Kiev, Ukraine, 2016. – P.232-236.

Анна Разумова

бакалавр з психології ННІНО

Національний авіаційний університет

м.Київ (Україна)

ПІДВИЩЕННЯ СТРЕСОСТІЙКОСТІ У БОРТПРОВІДНИКІВ МЕТОДАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

Професійна діяльність бортпроводників передбачає високе інформаційне навантаження, відповідальність за комфорт великого числа людей, пов'язана з інтенсивним спілкуванням, у тому числі, з вирішенням конфліктних ситуацій. Ця професійна діяльність протікає в умовах досить високої напруженості, що викликає розвиток стресу і вимагає від співробітників значних зусиль із його подолання. Негативні наслідки стресів в професійній діяльності бортпроводників можуть відбиватися, по-перше, на якості виконання ними професійних обов'язків, тобто на психологічному комфорті і благополуччі пасажирів, по-друге, на психологічному благополуччі самих співробітників. Враховуючи високу ймовірність стресів, важливою професійною якістю бортпроводників слід розглядати стресостійкість, яку вчені визначають як комплексну соціально-психологічну характеристику, сприяючу збереженню сприятливого самопочуття в стресових умовах, оптимальному професійному спілкуванню і взаємодії з пасажирями. Дослідження стресу, започатковане Г.Сельє, набуло подальшого розвитку у працях Л.М.Аболіна, В.А.Бодрова, Р.М.Грановської, Л.А.Китаєв-Смика, Т.Кокса, Г.Купера, Р.Лазаруса та інших дослідників. Проте, досі психологічним аспектам професійної діяльності бортпроводників не приділялося достатньої уваги, тому проблема вивчення характеристик стресостійкості у цих співробітників є актуальною.

У сучасному науковому світі немає єдиного тлумачення поняття "стресостійкості". Спираючись на різні наукові затвердження відносного цього феномену, під стресостійкістю

розумітимемо: індивідуально-психологічну особливість людини, яка полягає в специфічному взаємозв'язку різнорівневих якостей інтегральної індивідуальності, що забезпечує біологічний, фізіологічний і психологічний гомеостаз усієї системи і призводить до оптимальної взаємодії суб'єкта з довкіллям в різних умовах життєдіяльності. Структура стресостійкості також є спірним питанням в наукових дослідженнях. Так, Н.І. Бережна розглядаючи структуру стресостійкості виділяє такі компоненти, як психофізіологічний, мотиваційний, вольовий, інтелектуальний, а також компоненти емоційного досвіду особи і професійної підготовленості. У розумінні міжнародних дослідників структура стресостійкості складається з соціального, поведінкового і особового компонентів.

Зупинимось на протиріччях в діяльності бортпроводників цивільної авіації. Практики виділяють декілька напрямів розбіжностей:

- тимчасові протиріччя, пов'язані з особливостями режиму праці і відпочинку в цивільній авіації: жорстка прив'язка до розкладу рейсів, часу польоту, а між рейсами ситуація невизначеності, непередбачуваності;

- в емоційній сфері праці: внутрішня готовність до дій в аварійній ситуації і при цьому демонстрація бадьорості, приємного зовнішнього вигляду, чарівності, спокою, привітності тощо не дивлячись на стомлення і виснаження;

- специфічні особливості здійснення трудової діяльності фахівцями сфери обслуговування пасажирів: спілкування з великою кількістю людей (включаючи протиріччя між виконавським і комунікативним аспектом взаємодії з клієнтами); відповідальність і неможливість все контролювати; чинник реального або уявного ризику для життя; взаємодія з технікою, зухвалий розвиток інформаційного стресу.

Також професійна діяльність бортпроводників характеризується: різноманітними професійними завданнями в умовах дефіциту часу і інформації; відносно підвищеною мірою невизначеності, пов'язаної з умовами діяльності, що міняються; постійним відкритим контактом з людьми, що припускає значні емоційні і енергетичні витрати.

Ці характеристики є сильними стресовими чинниками. При цьому ці чинники носять переважно соціально-психологічний характер, оскільки обумовлені соціальною взаємодією. Отже, стресостійкість в даному випадку повинна розглядатися як соціально-психологічна характеристика особи, що включає когнітивний, емоційний і поведінковий аспекти, що характеризують здатність регулювати свої стани, що виникають в напружених умовах діяльності і спілкування.

У даній статті ми пропонуємо описати переваги арт-терапії як дієвого метода допомоги підвищення рівня стресостійкості бортпроводників. Арт-терапія – це відносно новий метод психокорекції. Це метод розвитку і зміни свідомих і несвідомих сторін психіки особи за допомогою різних форм і видів мистецтва. Арт-терапія все частіше розглядається як інструмент прогресивної психологічної допомоги, сприяючої формуванню здорової і творчої особи, а також реалізації на практиці таких функцій соціалізації особи, як адаптаційна, корекційна, мобілізуюча, регулятивна, реабілітаційна і профілактична. Основна мета арт-терапії – гармонізація внутрішнього стану клієнта, тобто відновлення його здатності знаходити оптимальне, сприяюче продовженню життя стан рівноваги. Арт-терапія має за мету: 1) акцентувати увагу клієнта на його відчуттях і почуттях; 2) створити оптимальні для клієнта умови, сприяючі найбільш чіткій вербалізації і опрацюванню тих думок і почуттів, які він звик пригнічувати; 3) допомогти клієнтові знайти соціально прийнятний вихід як позитивним, так і негативним почуттям.

Основна техніка арт-терапевтичної дії – це техніка активної уяви, що відкриває клієнтові необмежені можливості для самовираження і самореалізації в продуктах творчості при активному пізнанні свого "Я". Карл Юнг використав термін "активна уява" для позначення такого творчого процесу, в ході якого людина спостерігає за розвитком своєї фантазії, не намагаючись свідомо впливати на неї. Викликаючи певні образи за допомогою активної уяви, закріплюючи їх в символічній формі, клієнт має можливість успішно просуватися в рішенні своїх проблем. Механізм психологічної корекційної дії арт-терапії полягає в тому, що мистецтво дозволяє в особливій символічній формі реконструювати конфліктну травмуючу ситуацію і знайти її

вихід через переструктурування цієї ситуації за допомогою творчих здібностей клієнта.

Прийоми арт-терапії спираються на ідею про те, що будь-яка людина, як підготовлена, так і не підготовлена, здатна перетворювати свої внутрішні конфлікти у візуальні форми. Досягнення позитивних психокорекційних результатів в арт-терапії відбувається за рахунок наступних феноменів: розвиток і посилення уваги до своїх почуттів і переживань, що підвищує самооцінку; сам процес творчості, що дає можливість вільно виразити свої почуття, потреби і фантазії у вигляді продукту творчості (малюнка, колажу, скульптури, звукової композиції, казкової історії, танцю) і що є безпечним способом розрядки напруги; можливість наново пережити внутрішні конфлікти минулого в результаті зіткнення зі своїм несвідомим і спілкування з ним на символічній мові образів в умовах безпечного простору і безумовної підтримки з боку психолога; виникнення почуття внутрішнього контролю і порядку, оскільки творчість призводить до необхідності організовувати навколишній простір (форми і кольори, звуки, слова, рухи); освоєння нових форм досвіду.

Таким чином вважаємо, що такий креативний напрям як арт-терапія буде сучасним, дієвим, практичним засобом підвищення стресостійкості у бортпровідників.

Література

1. Арт-терапия – новые горизонты / Под ред. А. И. Копытиной. – М.: Когито-Центр, 2006. – 336 с.
2. Баер У. Творческая терапия – Терапия творчеством (Теория и практика психотерапии, использующей разнообразные формы творческой активности) / пер. с нем. Е. Климовой и В. Комаровой. – М.: Независимая фирма «Класс», 2013. – 552 с.
3. Бодров В.А., Обознов А.А. Система психической регуляции стрессоустойчивости человека-оператора // Психологический журнал. - 2010. - Т.21. - № 4. - С.32-40.
4. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. – Речь, 2007. — 336 с., ил.
5. Китаев-Смык Л.А. Психология стресса. Психологическая антропология стресса. - М: Академический проект, 2019. – 943 с.
6. Копытин А.И. Теория и практика арт-терапии. – СПб.: Изд-

во: Питер, 2002. – 368 с.

7. Ross C. Something to draw on: Activities and Interventions using an Art Therapy Approach. London; Boston: Jessica Kingsley Publishers, 1997. – 117 p.

Олена Романчук

бакалавр з психології ННІНО

Національний авіаційний університет

м.Київ (Україна)

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНИХ НАВИЧОК БОРТПРОВІДНИКА ПРИ ВЗАЄМОДІЇ З ПАСАЖИРАМИ У ПРОЦЕСІ ПОЛЬОТУ ЛІТАКА

Актуальність даної теми полягає у виявленні ефективних комунікативних навичок бортпроводників, які можна використовувати при допомозі пасажиром повітряного судна в стресовій ситуації польоту для збереження їх спокою, безпеки та комфортних умов на борту.

Науково-технічний розвиток пасажироперевезення, особливо в авіаційній галузі поступово виводить цей вид транспорту на рівень масового використання населенням. Попит на авіаперевезення збільшується, що обумовлює собою збільшення літаків як засобів пересування; це, відповідно, тягне за собою збільшення кількості професійно підготовлених бортпроводників. Нажаль, повних наукових професіографічних досліджень праці бортпроводників в Україні та за кордоном не було. Це пов'язано з тим, що до недавнього часу професія бортпроводника була дуже нечисельна і їх підготовкою займалися лише авіакомпанії, відповідно до своєї внутрішньої політики та встановлених правил. Але дослідженням особливостей підготовки бортпроводників займалися такі вчені як Філіп'єва Т.В., Конде І., Пономаренко В.А., О.М.Долгова, Т.В. Вашека.

Роль і чисельність бортпроводників неухильно збільшується, що призводить до потреби більш глибоко вивчати та удосконалювати професійну підготовку фахівців з глибокою інтеграцією у вивчення фундаментальних та профільних дисциплін, однією з яких є психологія. На даний момент, під час

підготовки бортпровідників, в основному, увагу приділяють діям та знанням, які націлені на дотримання безпеки під час польоту. В даній статі розглядаємо процес польоту літака, який включає зліт, посадку, вертикальний політ та знаходження літака в зонах турбулентності (це фізичне явище, при якому в повітрі виникають різного роду коливання літака, пов'язані з вихровими потоками вітру), які, зазвичай, є стресовими для пасажирів та потребують особливих ефективних комунікативних навичок бортпровідника наряду із функціональними діями для забезпечення безпеки польоту. В процесі польоту та під час турбулентності, відповідно до ситуації, бригадою літака здійснюються необхідні дії: вмикається табло «пристебнути реміні», бортпровідники припиняють обслуговування, перевіряють салон та т. ін. Усі ці дії зазвичай викликають тривогу у пасажирів, яка може перерости у значне нервово напруження, істеричу, погане самопочуття та неадекватні дії. Все це має велике значення як для безпеки польоту, так і для самого знервованого пасажирів та оточуючих. Основними причинами такої реакції є усвідомлення безнадійності ситуації, незнання причини турбулентності, відсутністю можливості щось зробити - виправити, відсутністю контролю над ситуацією, попереднім негативним досвідом (коли людина пережила сильну турбулентність), негативним інформаційним потоком (хоча існує багато інформації, що турбулентність не є небезпечною для літака, все одно люди запам'ятовують негативні та фатальні випадки).

Виходячи із спостережень та власних практичних навичок вважаю виділити наступні комунікативні навички бортпровідників, які ефективно діють на пасажирів та значно зменшують рівень їх тривоги та похідних від неї:

- уміння використовувати невербальні сигнали (дивитися на співрозмовника-пасажирів, кивати, посміхатися; вираз обличчя має бути доброзичливим, зацікавленим; інтонація голосу спокійною; темп мовлення нешвидкий; жести мають відповідати словам, змісту висловлювань);

- уміння розпізнавати невербальні сигнали (уміння помічати прояви-показники тривоги та стресу: тремтіння рук та голосу, підвищення артеріального тиску, збліднення шкіри, нудота, запаморочення, скарги на нестачу повітря, знецінення ситуації,

різке вживання алкоголю, тощо);

- уміння слухати (слухати уважно, не перебиваючи пасажир-співрозмовника; не відволікатися, не змінювати тему розмови; спокійно пояснити пасажиру те, що він не розуміє; пояснити реальну ситуацію та позитивні припущення);

- уміння говорити (висловлювати власну думку точно, чітко, конкретно й послідовно; говорити правильно й зрозуміло; вживати загальновідомі слова й терміни, або доступно пояснювати їх; не вживати зайвих слів);

- уміння переконувати (говорити чітко і голосно; аргументовано висловлюватись; уміння надавати інформацію, що суперечить попередній, яка є у пасажир; наводити аналоги повсякденного життя);

- уміння уникати непорозумінь (уміти розпочинати розмову, якщо є необхідність; надавати можливість співрозмовнику-пасажиру висловитись; поважати його думку; не знецінювати відчуття пасажир; вчасно закінчувати розмову).

Проведення в даній роботі вивчення та дослідження особливостей комунікативних навичок бортпроводників, які застосовуються в нестандартних стресових ситуаціях (в нашому випадку під час турбулентності літака) дозволяють нам стверджувати, що бортпроводники мають високопрофесійні комунікативні навички, які допомагають пасажирам відчувати комфортні умови перебування на борту літака.

Дана робота може бути використана як допоміжний матеріал при підготовці та навчанні бортпроводників та для самостійного ознайомлення пасажирів, які цікавляться додатковою інформацією для створення комфортного польоту за допомогою власних сил.

Література

1. Бодров В. Когнитивные процессы и психологический стресс // Психологічний журнал. - 1996. - №4. - С. 64-74.
2. Керівництво з навчання членів кабінного екіпажу (бортпроводників) з урахуванням аспектів безпеки. ІКАО, Doc10002 A/N 502 від 2014 р.
3. Філоненко М. Психологія спілкування. Навчальний посібник / К.: Центр учбової літератури, 2008.

4. Филиппева Т.В. Нужны ли знания психологии профессионального общения бортпроводнику ВС ГА. // Развивающая психология - основа гуманизации образования. // Материалы Первой Всероссийской научно-методической конференции, т.2. - М., 1998. - с. 121-122.
5. Bor Robert, Lucas Van Gerwen. Psychological Perspectives on Fear of Flying.- London, UK, Ashgate, 2003.
6. Frank H. Hawkins. Human Factors in Flight / 1999.
7. Інтернет пєсyпс:<https://studfiles.net>

Микола Руденко
кандидат військових наук, доцент
Національний авіаційний університет
м.Київ (Україна)

АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ ПОЛЬОТУ ОПЕРАТОРАМИ АВІАЦІЙНИХ СИСТЕМ (АС) ПРИ МОДЕЛЮВАННІ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ

Як показує аналіз причин авіаційних катастроф Boeing-737 Max (в 2018, 2019 р.) підтвердили існування проблем взаємодії діяльності оператора-пілота повітряного судна (ПС), авіаційними системами відображення інформації на приладовій дошці ПС, технологічними процесами управління ЛА, що вводять його діяльність в область позамежних людських можливостей [1,2]. Оператор-пілот через виконання своїх функцій підтримання збалансованого положення ПС часто знаходиться в ситуаціях, які практично неможливо ні прискорити, ні уповільнити[1,2]. В польоті при обов'язковості і суворій послідовності їх виконання створюють передумову для виникнення помилок у оператора-пілота поряд з функціональні емоційну і операціональну напруженості в умовах дефіциту часу на оцінку обставин, прийняття рішення і головне на його реалізацію. При цьому автоматизація перерахованих вище явищ привела до конфлікту між осмисленими діями оператора-пілота і реальним положенням ПС, що створює автопілот, який його випереджує і сприймає дії пілота як відхилення незалежно від висоти на якій опинилося ПС. Наявність турбулентності повітря,

тряски і ковзання ПС мимовільних зсувів літака є свідченням нестійкості літака в повітрі. Пілот змушений постійно здійснювати дії, спрямовані на корекцію положення літака. В таких умовах в психічній сфері до оператора-пілота пред'являються вимоги емоційної стійкості, можливості не знижувати працездатність в умовах емоційної напруги, і здатності виконувати роботу в нав'язаному темпі ситуацією що створилася [2,3]. Впровадження сучасних інформаційних технологій в процеси управління літального апарату поглибили проблему формування практичного професійного досвіду оператора - пілота. Особливості діяльності пілота-оператора з практичним досвідом пілота з більш 8000 годин роботи в небі не дозволяють гарантувати вихід з нештатної ситуації в польоті [1]. З одного боку зменшуючи завантаження на екіпаж, а з іншого оператор- пілот з його рівнем підготовки і готовності діяльності в повітрі є заручником програмного забезпечення системи автопілота і управління автопілотом ПС [1,3,4]. Найсучасніші бортова АСВІ, досягнутий рівень підготовки екіпажу не дозволи своєчасно виявити, прийняти адекватне рішення і вийти з катастрофічної ситуації. При цьому роль диспетчерської служби, як наземної підсистеми АС не дозволили здійснити допомогу екіпажу. Безумовно в таких умовах потреба аналізу особливості діяльності оператора-пілота сучасного ПС, особливо на етапах злету і посадки є актуальною для дослідження[1,2,3,5]

Виклад основного матеріалу дослідження. Століттями йде освоєння людиною теорії польоту літального апарата важчого за повітря, яке має свої властивості (щільність, тиск, вологість, температура і інші), але і сьогодні аеродинамічні властивості крила в створенні підйомної сили і управління її властивостями при балансуванні силами і моментами ПС, що виникають в польоті залишаються складними в їх реалізації. Саме оператор-пілот, як носій властивостей людського фактора став самим ненадійним елементом авіаційної системи, на якого випадає більше 80% аварій і катастроф [2,3,5]. Разом з тим впровадження новітніх комп'ютерних і програмних ресурсів в систему управління польотом створили нові можливості щодо забезпечення безпеки польотів. Створені автоматичні системи управління, що в своїй ефективності випереджують через свої чутливі датчики в АСВІ діяльність оператора-пілота і в рази меншою кількістю можливих

помилку яким не притаманні психоемоційні стани оператора-пілота Boeing-737 Max. Проте реальне ситуаційна оцінка положення ПС, хоча і з запізненням, залишається за оператором-пілотом. Прикладом для аналізу діяльності оператора-пілота є його боротьба з автопілотом при появі збоїв в каналі швидкості ПС і після автоматичного переведення стабілізатора на піке для отримання швидкості для збільшення підйомної сили виявилось критичними для балансування і забезпечення безпечного польоту на Boeing-737 Max [1]. Прагнення оператора-пілота не допустити втрату висоти і взяти під контроль управління ПС виявилися недостатніми і вийшли за межі його професійних навиків, а рівень фактичної підготовки оператора-пілота нижчий від раніше ним досягнутого [1,4]. З всього цього напрошується питання, що могло бути першопричиною всього того що трапилось? Звичайно матеріали чорного ящика, історія попередніх польотів операторів-пілотів на ПС не завжди повністю розкривають причину авіаційної катастрофи, залишаючи розсуди для експертів і колег авіаторів [2,5,6].

Вищесказане, підтверджує аналіз діяльності операторів в аварійній ситуації: більше 3/4 часу витрачається на прийняття рішення. Витрата також часу на прийняття рішення обумовлено невмінням застосувати знання в небезпечних обставинах, психологічно не готовим взяти відповідальність на себе за наслідки своєї діяльності. В 50-60% випадках нештатних ситуацій людину охоплює страх за наслідки своїх дій, за можливість помилки і загрози життю [1,4,5].

Необхідність виконання суміщених операцій і дій, одночасний контроль за ходом двох і більше процесів забезпечуються як за рахунок автоматизації дій льотчика - в результаті формування навиків, так і за рахунок раціональної організації уваги оператора-пілота. Про формування навиків говорять в тому випадку, коли дія починає виконуватися як би автоматично, без контролю з боку свідомості проміжних етапів виконуваної дії. Свідомістю оператора-пілота фіксується лише кінцевий результат дії [2,4,5]. Насиченість процесів робочого часу оператора-пілота і виконання ними операції диктує необхідність швидкого перемикання уваги за режимом польоту, роботу силових установок і систем ПС в процесі роботи. А та обставина, що

практично на будь-якому етапі польоту існує не один, а кілька значущих показників, вимагає від льотчика здатності до широкого розподілу уваги. Таким чином, виконання суміщених дій, що є такою характерною особливістю льотного праці, вимагає від нього здатності до швидкого формування і легкої перебудови навичок, здатності до широкого розподілу і швидкому переключенню уваги. В критичній ситуації вміння зосередитися на головному витрати часу, залишаючи іншу інформацію, як несуттєву ці миттєвості, що може створювати умови для виникнення помилок. Тому потреба введення в аналіз поняття – образ польоту є історичним і практичним поняттям, яке відображає мету діяльності самого оператора-пілота, а предметом дослідження є образ польоту, як мети діяльності оператора - пілота і результату по її забезпеченню.

Узагальнене уява про просторове положення літака, режим польоту, що формується на основі сприймають інформації, досвіду виконання польотів і теоретичних знань, які реалізуються в конкретних умовах діяльності. Формування такого подання дозволяє льотчику як би спостерігати положення свого літака з боку [2]. Процес об'єднання інформації від показання приладів і сформованого осмисленого положення ПС на уявній траєкторії є базою створення образу польоту і основою придбання професійних навичок. Практично пілот в образі польоту рухається попереду літака, передбачаючи його місце в просторі і показання бортових приладів підтверджують, або говорять про відхилення які оператор уточнює і корегує. Особливо це важливо при моделюванні епізодів майбутніх польотів. При цьому кожен епізод починається усвідомленими параметрами висоти, швидкості, кута атаки, темп створення перевантаження, режимів силової установки і тп. Найяскравіше це можна побачити при підготовці і виконанні показових польотів. Забезпечення себе резервом часу досягається після неодноразового повторення комплексів. Недотримання створеного образу польоту, або внесення змін в процесі самого польоту недопустимо. Про це свідчить історія катастроф і трагедій (Су27УБ, м.Миргород, 1992р; Су-27УБ, м.Скнилів і інші).

Одним із варіантів аналізу діяльності операторів АС заслуговує уваги варіант інженерної психології щодо оцінки часових показників послідовних і паралельних дій операторів - пілотів в ході їх діяльності при підготовці і в процесі польоту:.

Математичному модель діяльності операторів в екстремальних процесах представляє собою оцінку напругу діяльності [3,4]:

$$S_{ij} = \frac{\sum_{l=i+1}^n t_{lj}}{t_{зад} - t_{ізатр}},$$

де: S_{ij} — коефіцієнт часової напруги при реалізації дій;

$t_{зад}$ — час, відведений на виконання всієї задачі;

$\sum_{l=i+1}^n t_{lj} \sum_{l=i+1}^n t_{ij}$ — час, необхідний виконання всіх (після i -го)

дій, відповідного процесу.

Вищесказане, ставить необхідним проведення аналізу змісту діяльності оператора пілота необхідних дій визначених керівництвом по експлуатації повітряного судна і, виникають питання до оператора-пілота щодо збереження адекватного психічного стану в процесі діяльності, а саме при управлінні повітряним судном відносно 6-ти осей (3-х відносно Землі і 3-х відносно осей самого ПС), відповідно векторів прискорень, швидкості повітряного судна і моментів, що особливо важливо при формування образу діяльності оператора-пілота сучасного ПС. При цьому, ситуаційна напруга на окремих етапах польоту зростає і не буде зменшується, а й, навіть, зростатиме при підході до аеродрому посадки про що свідчать наведені приклади діяльності операторів-пілотів [2]. Як говорив льотчик-випробовувач США У. Бріджмен: «... пілот одномісного літака часто встигає тільки повідомити про аварійну ситуацію, а потім може замовкнути назавжди» стає актуальним і для операторів — пілотів ПС, управління якими здійснюється відносно Землі.

Висновки. Запропонований підхід до формування образ польоту оператора-пілота ПС щодо діяльності оператора-пілота в неохідних послідовних і паралених процесів управління в умовах використання автоматичних режимів управління, що вимагає в тренажну підготовку включати образ польоту для пошуку резервів в часі при діяльності операторів авіаційної системи. Особливо це є

доцільним для аналізу допущених помилок і визначення шляхів по їх усуненню.

Література

1. Следствие подтвердило причину крушения самолёта "Боинг-737". [Эл. ресурс] - режим доступа: //Интернет//<https://www.svoboda.org/a/29850132.html>
2. Завалова Н. Д., Ломов Б. Ф., Пономаренко В. А. Образ в системе психической регуляции деятельности память // Режим доступа Интернет//<https://bookap.info/genpsy/obraz/gl1.shtm>
3. Додонов А.Г., Кузьмичов А.И. Оперативное принятие решения в нештатных ситуациях: модель расписания проекта по критерию «время стоимость»// Реєстрація, зберігання і обробка даних. - 2014. №2, Том 16. – С. 122-132.
4. Смирнов Б.А., Тиньков А.М. Методы инженерной психологии. Х.: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. - 528 с.
5. Высоцкий С. «Анатомия ошибки» [Эл. ресурс] - режим доступа:// http://goblingame.blogspot.com/2012/10/blog-post_12.html
6. Бриджмент У., Азар Ж «Один в безмежному небі» [Эл. ресурс] - режим доступа: // [ereading.club/ bookreader.php/772/ Azar, _Bridzhmen - _Od](http://ereading.club/bookreader.php/772/Azar,_Bridzhmen_-_Od).

Світлана Рудик
аспірантка кафедри авіаційної психології
Національний Авіаційний Університет
Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СИМБІОЗ У СІМ'Ї ЯК ОСОБЛИВИЙ ФАКТОР РИЗИКУ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ

Сучасний інформаційний простір заслужено можна називати великим досягненням ХХІ століття. Епоха цифрових технологій, блискавичної передачі величезних масивів даних, супутникового зв'язку і неймовірних можливостей для розвитку особистості. Однак, разом з можливостями, це несе величезні ризики для людської психіки. Мас-медіа, інтернет, швидкість, маркетингологи, у погоні за прибутком, насичують ринок інформації надмірно емоційними, сенсаційними матеріалами, які для людської психіки сприймаються як стрес. Для того, щоб впоратися з подібними навантаженнями, людина повинна володіти такими властивостями як адаптивність, саморегуляція, стійкість до стресів, гнучкість, збалансованість та ін. Зокрема, усі ці властивості закладаються у сім'ях.

Феномен «психологічного симбіозу» є одним з найцікавіших і суперечливих в психології. З одного боку, психологічний симбіоз - спочатку виникає емоційно-смыслову єдність матері і немовля, яка служить вихідним пунктом подальшого розвитку її свідомості і особистості [1]. З іншого боку, зв'язки психологічного симбіозу повинні з часом слабшати і трансформуватися в здорові стосунки двох дорослих незалежних особистостей. Однак, трансформувати стосунки психологічного симбіозу виявляється складним та не посильним завданням для багатьох симбіотичних пар. Відбувається це тому, що батьки, травмовані в дитинстві, і перебуваючи досі в стані травми, відчувають сильний страх перед небезпеками зовнішнього світу, страх втрати дитини, який виражається в тотальному контролі і прийнятті за дитину практично усіх рішень [3]. Батьки компенсують власні травми за рахунок гіперопіки, і, таким чином знижують власну тривожність.

Для дитини ж така поведінка батьків виявляється згубною. Дитина росте не самостійною, інфантильною, із високим рівнем тривожності, схильною до депресивних станів. Інформація, яку вона отримує за допомогою цифрових засобів передачі, спотворюється. Емоційне напруження, якого намагаються досягти ЗМІ сенсаційними новинами, маркетологи яскравими порівняннями – виявляється непосильною ношею для психіки учасників психологічного симбіозу. Травмовані батьки ще більше лякаються відпускати дитину у такий небезпечний світ. Діти ж іноді просто не знають, що робити з цією купою інформації.

Проблемою психологічного симбіозу у вітчизняній науці та на пострадянському просторі займалися Л.С. Виготський, Л.І. Божович, Є.Л. Доренко, М. Розінберг та інші вчені. У зарубіжній літературі знаходимо так само роботи про шкоду надмірної батьківської опіки та явище психологічного симбіозу (Дж. Буолбі, М. Малер, А. Бергман, Г. Фігдор та інші). Однак, в зарубіжній літературі не розглядають як такий феномен психологічного симбіозу у продовж дорослого життя. Автори називають явище, яке виникає у стосунках дитини з батьками після дорослішання дитини, «співзалежністю», і пропонують працювати з ним як з класичними відносинами співзалежності [3]. Однак не можна не враховувати факт іншого соціокультурного простору. Це інші столітні традиції особливих відносин дітей з батьками. На нашу думку, симбіотичні стосунки – дещо інше явище, ніж співзалежність.

Юнацький вік здається найбільш перспективним для виявлення і корекції деструктивних наслідків психологічного симбіозу. Саме в цей період, за нормами вікової психології, повинна відбутися остаточна сепарація дитини від значущого дорослого, повна ліквідація симбіотичних відносин і перехід підлітка у доросле життя [6]. Однак, батьки, слідуючи власним страхам і деструктивним переконанням, не дозволяють дитині подорослішати, проявляють гіперопіку і, самі того не розуміючи, виховують схильність до співзалежних відносин, залежностей, інфантилізму і депресивних станів.

Ми провели пілотажне дослідження щодо виявлення симбіотичних стосунків у сім'ях студентів Національного авіаційного університету. У дослідженні взяли участь 45 студентів

другого курсу Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій. Анкетування показало, що 65% респондентів вважають, що батьки проявляють гіперконтроль, та називають такі стосунки дискомфортними, бажають їх змінити. 15% студентів також відчують контроль батьків, але ж їх це влаштовує. Вони запевняють, що в цьому більш позитивного, ніж негативного. Та 20% респондентів впевнені в своїй дорослості, самостійності, стверджують, що стосунки з батьками або демократичні, або їх взагалі немає. Студентам також було запропоновано визначити самооцінку психічних станів за методикою Г. Айзенка.

Отже відсоткові дані з табл.1 показують, що в сім'ях, де студенти відчують контроль та гіперопіку з боку батьків та їх це влаштовує, наявний високий рівень фрустрації та ригідності. Але рівень тривожності та агресивності набагато менший, ніж в сім'ях, де симбіотичні відносини студента не влаштовують. Таким чином, можемо зробити припущення, що якщо молоду людину влаштовують симбіотичні стосунки, вона відчуває себе досить спокійно, однак, високі показники рівнів ригідності та фрустрації повідомляють про те, що респондентам досить складно з адаптацією в зовнішньому середовищі.

Таблиця 1.

Результати розподілу відсоткового співвідношення рівнів психічних станів у студентів

№	Характеристики	Рівень вираженості	Симбіотичні стосунки є та влаштовують, %	Симбіотичні стосунки є та не влаштовують, %	Симбіотичних стосунків немає, %
1.	Тривожність	низький	62,0	10,0	58,0
		високий	38,0	90,0	42,0
2.	Фрустрація	низький	34,0	15,0	64,0
		високий	66,0	85,0	36,0
3.	Ригідність	низький	25,0	24,0	72,0
		високий	75,0	72,0	28,0
4.	Агресивність	низький	67,0	12,0	47,0
		високий	33,0	88,0	53,0

У студентів, які не знаходяться в стосунках психологічного симбіозу, спостерігаємо низькі показники тривожності, фрустрації, ригідності та агресивності. Це може свідчити про більш високу ступінь адаптивності до зовнішнього середовища. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що показники методики Г.Айзенка у даному випадку мають пряму кореляцію саме з наявністю симбіотичних відносин у студентів з їх батьками. Однак, загальна тенденція безпосередньо викликає науковий інтерес та потребує вивчення.

Отже, у сучасному інформаційному просторі, де інформація має не тільки велике значення, а ще й величезний вплив на психіку людини, високі адаптаційні властивості людини стають запорукою психічного здоров'я та рівноваги. Тому перед науковим співтовариством постає проблема пошуку методів та засобів, які дозволять підвищити адаптивні властивості особистості за для збереження її психічної рівноваги в сучасному цифровому інформаційному просторі, де ставку роблять на гроші та емоції. Основними труднощами у вирішенні питань щодо деструктивних наслідків психологічного симбіозу є те, що симбіотичні відносини часто цілком влаштовують учасників цього процесу і організація процедури сепарації вимагає особливого підходу і особливих корекційних методик. На сьогодні у науковій літературі структура психологічного симбіозу є недостатньо розробленою; не узагальнені деструктивні наслідки психологічного симбіозу у юнацькому віці; не однозначно позначені вікові норми та кордони повної сепарації дитини в українському соціокультурному середовищі; не достатньо розроблені та структуровані методи корекції деструктивних наслідків психологічного симбіозу в юнацькому віці. Таким чином, тема симбіотичних стосунків є цікавою і перспективною для дослідження та висвітлювання у подальших публікаціях.

Література

1. Боулби Д. Материнская забота и психическое здоровье / Д. Боулби. – Москва // Хрестоматия по перинатальной психологии: психология беременности, родов и послеродового периода: учеб. пособ./ Сост. А.Н. Васина. – Москва: Изд. УРАО, 2005. – С. 246-250.

2. Васягина Н. Н. Феноменология симбиотической зависимости в диаде мать - ребенок / Н. Н. Васягина, Н. С. Глуханюк // Образование и наука. – 2004. № – 2. – С. 50 - 57.

3. Захаров А. И. Происхождение детских неврозов и психотерапия / А. И. Захаров. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 448 с.

4. Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень: монографія /Любов Віталіївна Помиткіна. - К.: Кафедра, 2013. - 381с.

5. Треньяева Н.А. Социальная адаптация в юношеском возрасте: возможности и перспективы изучения // Сибирский психологический журнал. Вып. № 23. – Томск, 2006. – 63- 66 с.

6. Усова Е. Б. Возрастная психология - Мн.: Изд-во МИУ, 2009. – 276 с.

Сечейко Олена

канд. психол. н, доцент,

Лопушанська Каріна

студентка спеціальності «Психологія»

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

ПРОГНОЗУВАННЯ ВЛАСНОГО ПРОФЕСІЙНОГО МАЙБУТНЬОГО СТУДЕНТАМИ-АВІАДИСПЕТЧЕРАМИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПРОФПРИДАТНОСТІ

Протягом усієї історії ми можемо спостерігати, що людський фактор являється однією з головних причин виникнення авіаційних катастроф. Це означає, що врахування відповідності індивідуально-психологічних особливостей вимогам діяльності спеціалістів з організації повітряного руху, зокрема авіадиспетчерів могло б сприяти значному зменшенню авіаційної аварійності та збереженню психічного і фізичного здоров'я як спеціалістів, так і пасажирів [1].

У зв'язку з цим, актуальним є питання впровадження системного психологічного супроводу авіаційних спеціалістів,

починаючи з етапу їх професійної підготовки у навчальних закладах, першою ланкою якого є психологічний відбір [2]. Психологічний профвідбір – спеціалізована процедура, яка визначає рівень розвитку сукупностей психологічних якостей особистості, які визначаються вимогами професії авіадиспетчера, а також сприяють успішному оволодінню й наступному ефективному виконанню трудової діяльності. Тобто психологічний профвідбір – це процедура, спрямована на виявлення рівня психологічної відповідності кандидата вимогам певної професії [2].

Вважаємо що первинний психологічний відбір варто проводити ще на етапі вступу абітурієнтів у вищі навчальні заклади. Під час проведення первинного відбору, має сенс акцентувати увагу перш за все на психофізіологічних параметрах кандидатів та критеріях їхнього психічного здоров'я. Такі фізіологічні параметри, як загальні властивості нервових процесів, що проявляються у їх силі, рухливості, лабільності, динамічності та врівноваженості представляють собою адекватні маркери довгострокового прогнозу щодо професійної придатності кандидатів до діяльності в особливих умовах [3].

Питанням критеріїв професійної придатності у особливих умовах діяльності присвячені праці таких знаних вчених, які на сьогодні вже стали класиками-методологами психології: К.М. Гуревич, В.О. Бодров, Б.М. Теплов, М.В. Макаренко, В.Г. Лебедев, М.С. Корольчук, А.Г. Шмельов. Їх роботи здебільшого спрямовані на вивчення психодіагностичного аспекту, аналізу проблем операторів під час виконання своїх обов'язків, дослідження придатності з врахуванням специфіки окремих видів діяльності тощо.

На нашу думку, усвідомлення кандидатами своїх індивідуально-психологічних особливостей та здатність до їх співвіднесення з вимогами професії, є надзвичайно важливим для адекватного сприйняття себе у майбутній професії і визначення конструктивного плану дій з розвитку у себе професійно-важливих якостей в процесі професійної підготовки [4]. Тому, оцінка прогнозу щодо власного професійного майбутнього студентами-авіадиспетчерами, їх суб'єктивне розуміння професійної придатності та очікування щодо професійного майбутнього ми визначили пріоритетним аспектом нашого дослідження .

Об'єктом нашого дослідження є професійна психофізіологічна придатність студентів-авіадиспетчерів. Предметом дослідження виступає прогноз щодо власного професійного майбутнього студентів авіадиспетчерів з різним рівнем профпридатності. Професійний психологічний відбір проводився у відповідності із затвердженим Положенням про первинний професійний психологічний відбір авіадиспетчерів з врахуванням європейських стандартів в авіації. У дослідженні взяли участь 30 студентів – авіадиспетчерів I курсу. До основних параметрів оцінки, які визначали ступінь профпридатності, були віднесені такі: психічний темп, стресостійкість, особливості перебігу когнітивних процесів, їх пластичність-ригідність, показники вербального та невербального інтелекту, показник інтерференції, здатність до саморегуляції, комплексні темпераментальні та особистісні характеристики.

За результатами проведеного первинного професійного психологічного відбору, студентів – авіадиспетчерів було розподілено на 4 групи, відповідно до ступеня їхньої професійної придатності. До I групи (професійно-придатні в першу чергу) увійшли ті, хто повністю відповідає вимогам професії, має високий рівень розвитку ПВЯ, сприятливий прогноз щодо успішності навчання (діяльності) за даною спеціальністю. II група (професійно-придатні в другу чергу) в основному відповідають вимогам професії, рівень розвитку ПВЯ середній, прогноз успішності навчання сприятливий за умов розвитку деяких професійно-важливих якостей та навичок. III групу склали умовно придатні особи з мінімальною відповідністю вимогам професії, рівень розвитку ПВЯ у них задовільний, прогноз успішності професійної діяльності невизначений. IV група (професійно непридатних) складається зі студентів, у яких рівень розвитку ПВЯ низький, а прогноз несприятливий через виражений конфлікт між індивідуальними особливостями та вимогами професії.

Для виявлення адекватності реагування та оцінювання студентами своїх можливостей, відповідно до вимог професії, нами було проведене анкетування. Для цього була розроблена авторська анкета, яку студенти проходили після проведення профвідбору, але до оголошення його результатів, аби останні не вплинули на їх відповіді на питання анкети.

Зміст розробленої анкети відображає бачення студентами власного професійного майбутнього, а також їх мотивів, очікувань та оцінки власних можливостей. Перший блок запитань стосується критеріїв, на які орієнтувались студенти-авіадиспетчери при виборі даної професії. Тут ключовою метою є розуміння того, наскільки це був їх свідомий вибір і хто з референтних осіб вплинув на нього: ініціатива батьків, поради авторитетної людини, чи взагалі, цей вибір був випадковим.

Другий блок запитань пов'язаний із мотивацією студентів, їх зацікавленістю професією та орієнтиром до навчання і здобування освіти. У даному випадку мотивами можуть виступати гарний зарібок у майбутньому, здобуття диплому чи соціального статусу, а може й самореалізація та розкриття власних здібностей.

Третій блок запитань показує суб'єктивну оцінку власних можливостей до вимог даної професії. Тут ми бачимо, наскільки студент оцінює свою впевненість у зробленому виборі та наскільки він готовий розвивати свої професійні навички для успішного професійного майбутнього.

Четвертий блок запитань стосується розуміння психологічних особливостей, які вимагає дана професія та оцінка студентами відповідності до даних вимог. Спочатку ми перевірили розуміння та обізнаність студентами про психологічні характеристики, які визначають авіадиспетчера професійно-придатним. Потім студенти суб'єктивно визначали такі власні можливості, як мобілізація сил у складних ситуаціях, здатність долати сумніви, страхи і напруження, здатність покладатись на своє рішення в умовах дефіциту часу.

П'ятий блок питань направлений на виявлення очікувань студентів власного майбутнього. Спочатку студенти оцінили, наскільки виправдались їх очікування з приводу навчання, а потім визначали власне бачення професійного майбутнього (робота в авіації чи в іншій галузі, робота конкретно авіадиспетчером і т.д.).

Результати проведеного анкетування дали змогу з'ясувати загальні тенденції прогнозування власного професійного майбутнього, та особливості його оцінки в залежності від рівня профпридатності. Так, студенти I та II групи в загальному (80%) оцінили власні можливості досить високо, що являється адекватним, виходячи із результатів їх тестування. Хоча, певний відсоток зазначених студентів (20%) недооцінюють свої здібності,

або невпевнені у власних силах. Це може бути пов'язане з тим, що студенти I курсу все ще знаходяться в активній фазі особистісного становлення і виборі свого професійного майбутнього. Вони остаточно, навіть для себе, не мають відповіді на питання, ким вони хочуть стати.

Студенти ж III та IV групи оцінювали себе з різним ступенем адекватності. Виходячи із результатів профвідбору, досить значний відсоток студентів (54%) переоцінює свої можливості. У більшості з них домінуючими професійними мотивами є такі, як фінансовий заробіток (35%) та соціальний статус (47%). Часто вони відмічали, що вибір майбутньої професії був для них випадковим (40%). Досить низько свої професійні можливості оцінювали студенти, які обрали професію передусім через ініціативу батьків. Вони також відмічали, що їм зовсім не подобається авіація. Тобто, у даному випадку, ми бачимо досить різку поляриність, в якій одні студенти оцінюють себе високо, планують власне майбутнє тільки авіадиспетчером та мають великі очікування з приводу успішності у майбутній професії (73%). Інші ж студенти давали досить низьку оцінку своїм можливостям, що об'єктивно було адекватним, та аргументували це відсутністю цікавості до даної професії, не маючи уявлення про власне майбутнє.

Також слід відзначити ще одну досить цікаву тенденцію - саме студенти I та II груп профпридатності розглядають власне майбутнє в широкому спектрі. Їм подобається авіація, і при цьому вони бачать себе не тільки авіадиспетчерами, але, можливо, й бортпровідниками, інженерами, експертами з безпеки польотів, пілотами (65%). У досліджуваних третьої та четвертої групи такої тенденції виявлено не було.

Отже, анкетування показало, що зі студентами-авіадиспетчерами варто додатково працювати з питань їх обізнаності щодо професійно-важливих якостей, знань про те, які з них можна необхідно їм розвивати, наскільки вони піддаються змінам і володіти прийомами їхнього розвитку. Наше дослідження підтвердило доцільність проведення профвідбору для абітурієнтів, які бажають працювати в професіях особливого та екстремального профілю, аби розуміти наскільки їх психофізіологічні особливості відповідають вимогам обраної професії. Слід відзначити, що більшість студентів-авіадиспетчерів були зацікавлені в результатах

професійного відбору, але вони не мають чіткого уявлення про свої подальші дії, спрямовані на активізацію власного особистісного і професійного розвитку. Тому з нашої точки зору, доцільно включити в процес професійної підготовки авіадиспетчерів практичні та тренінгові заняття з розвитку навичок саморегуляції, розвитку когнітивних процесів, комунікативної компетентності та особистісного потенціалу.

Література

- 1.Макаренко Н.В. Психофизиологические функции человека и операторский труд. – К.: Наукова думка, 1991. – 216 с.
- 2.Смирнов Б.А., Догополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. – Х: Изд-во Гуманитарный Центр, 2008. - 292 с.
- 3.Сечейко О.В. Психологічні чинники забезпечення якості професійної підготовки спеціалістів УПР// АВІА-2013: збірник XI Міжнародної науково-технічної конференції, 21-23 травня 2013 року, – К., 2013. – Т. 6. – С. 40.29 – 40.32.
- 4.Secheiko O.V. Psychological component in the professional section of ATM specialists // Proceedings the fourth world congress “Aviation in the st century“ in Aviation and Space Technologies”, vol.2, - P.71.34-71.37, 2010.

Олена Сечейко

канд. психол. н, доцент,

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

ОЦІНКА ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТУДЕНТІВ–АВІАДИСПЕТЧЕРІВ ВИПУСКОВИХ КУРСІВ

Однією з актуальних проблем сучасної психології є проблема готовності людини до професійної діяльності. Психологічна готовність – це істотна передумова цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Вона допомагає людині успішно виконувати свої обов’язки, правильно використовувати свої знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль і

перебудовувати свою діяльність при появі непередбачених обставин.

Діяльність оператора – це особливий вид діяльності, пов'язаний з високим рівнем відповідальності, високою ціною помилки та високою ймовірністю виникнення напружених ситуацій. Діяльність авіадиспетчера характеризується ситуацією очікування, великою відповідальністю в прийнятті рішень, станом готовності до екстрених дій на сигнал, час виникнення якого не визначений. Ці особливості діяльності в великій мірі диктують необхідність визначення рівня його готовності до дій та рішенням по підтримці високої ефективності його праці, розробці методів професійного відбору тощо. Для оптимізації праці авіадиспетчера потрібно заранне формувати у нього психологічну готовність і скоротити тривалість періоду професійної адаптації.

Формування високого рівня психологічної готовності до діяльності безумовно відіграє важливе значення у майбутній успішності професійної діяльності. Проте не менш важливим моментом виступає адекватна оцінка власної психологічної готовності до діяльності на етапі завершення професійної підготовки. Невідповідність власної оцінки готовності об'єктивній оцінці значно підвищує ризик збільшення кількості помилок та демобілізації сил в складній ситуації. При переоцінці власних можливостей, в ситуації, що продемонструє спеціалісту дану невідповідність, висока можливість виникнення реакції дистресу. При недооцінці власних можливостей та зокрема, психологічної готовності до професійної діяльності, період професійної адаптації буде пов'язаний з високим рівнем необґрунтованої напруги, що негативно впливатиме на психічний стан спеціаліста, виснажуватиме нервову систему та сприятиме підвищенню вірогідності здійснення помилок. Тому, формування адекватної самооцінки власної психологічної готовності у студентів-авіадиспетчерів підвищуватиме ефективність їх майбутньої професійної діяльності, сприятиме скороченню тривалості їх професійної адаптації та точно покаже напрямки, що вимагають саморозвитку особистісних якостей та інших компонентів готовності.

Мета нашого дослідження полягала в перевірці відповідності суб'єктивних оцінок студентів щодо власної психологічної

готовності до діяльності об'єктивним даним. В дослідженні нами були застосовані такі методи: анкетування, метод експертних оцінок, психодіагностичний метод. В нашій статті ми розглянемо результати анкетування студентів-авіадиспетчерів 5 курсу. Авторська анкета була створена для оцінки психологічної готовності до діяльності для студентів-авіадиспетчерів – для визначення суб'єктивної оцінки студентами випускового курсу власної психологічної готовності до професійної діяльності. Результати анкетування були співставлені з експертними оцінками викладачів профільних предметів.

Загалом, студенти оцінили свою професійну та особистісну готовність до професійно діяльності досить високо. В отриманих результатах відсутній низький та нижче середнього рівень готовності по будь-якому критерію. Натомість, присутній середній, вище середнього та високий рівень самооцінки по професійним та особистісним критеріям готовності до діяльності. Є припущення, що студенти давали соціально бажані відповіді, оскільки навчання на останньому курсі університету стереотипно передбачає високу вмотивованість, професійну та особистісну готовність до майбутньої професійної діяльності. Проте можливість реального високого рівня суб'єктивної оцінки психологічної готовності студентів до професійної діяльності також не виключається. Розглянемо кожен з критеріїв та загальну картину детальніше.

Мотиваційний компонент, що включав шість запитань анкети та входив до Блоку А, має такий відсотковий розподіл: високий рівень мотивації – 73%, вище середнього рівень мотивації – 27%. Висока зацікавленість в авіації у 70% респондентів, виражене прагнення стати авіадиспетчером та бути успішним в професійній діяльності – 93% респондентів. Щодо прагнення постійно розвивати свої професійні навички та уміння, шляхом отримання нових професійних знань, то тут лише 30% показали високий рівень мотивованості. І 73% мають одним з провідних мотивів власний престиж та бажають показати себе з кращого боку. 97% мають високий рівень прагнення стати успішним спеціалістом, 90% прагнуть досконало виконувати свої професійні обов'язки.

Провідним професійним мотивом виступає прагнення студентів стати авіадиспетчером. Найменш виражений мотив – удосконалення професійних умінь та навичок. Насправді, це є

проблемною ситуацією, оскільки важливість постійного саморозвитку в професійній діяльності саме спеціальності авіадиспетчера є безумовною. І поповнення знань з приводу дій в складних та екстремальних ситуаціях є важливою умовою зниження негативного впливу людського фактору на систему «людина-машина». Тому, при підготовці спеціалістів слід звернути увагу на даний критерій мотиваційного компоненту та працювати з самовпевненістю в даній сфері.

Наступний компонент в структурі психологічної готовності, який оцінювали студенти-авіадиспетчери, пізнавальний компонент. Цей компонент включає професійну готовність студентів до діяльності, і обмежується професійними знаннями, вміннями та навичками. Умовно питання даного блоку можна розділити на теоретичні навички та практичні навички. Отже, по теоретичному блоку 87% студентів оцінили себе високими балами (50% дівчат, 50% хлопців), по практичному – лише 57% (59% хлопців, 41% дівчат), 33% зазначили рівень вище середнього практичних навичок і приблизно 10% (67% дівчат, 33% хлопців) визначили свій рівень як середній. Найменшу обізнаність (відносно інших параметрів) студенти відчувають в знаннях засобів та способів вирішення професійних завдань, також проблемною областю виступає здатність застосовувати свої знання на практиці.

Якщо співставити результати по даному компоненту психологічної готовності до діяльності з мотиваційним компонентом, то можна побачити, що сфера саморозвитку професійних навичок набрала найменшу кількість балів, як і в даному випадку вміння застосовувати знання на практиці. Отже, можна припустити, що недостатня вмотивованість студентів до набуття досвіду та отримання нових знань сприяє низькому рівню практичної підготовки.

Студенти оцінюють себе досить високо по емоційно-вольовому компоненту професійної готовності. Найвищий процент високого рівня набрали такі критерії як відповідальність (93% досліджуваних вважають себе досить відповідальними і оцінили себе на 9 та 10 балів по 10-бальній шкалі), любов до професії - 100% досліджуваних оцінили себе на високому рівні, задоволення під час управління повітряним рухом – 97% досліджуваних оцінили на 9 та 10 балів. Здатність долати боязнь та сумніви – високий

рівень самооцінки по даному критерію 80% досліджуваних. Високі бали по відповідальності можна пояснити надзвичайно високою важливістю даної професійно важливої якості в структурі діяльності авіаційного диспетчера.

Самоконтроль як професійно важлива якість набрав 43% досліджуваних по високому рівню та 57% по рівню вище середнього. Даний критерій об'єднав п'ять питань анкети – здатність взяти управління в свої руки, здатність направляти сили на безумовне виконання завдання, здатність долати боязнь та сумніви та здатність мобілізувати сили в складній обстановці.

Співвіднесення отриманих експертних та суб'єктивних оцінок студентів показало, що співпадіння результатів має такий відсотковий показник: тривожність – 23%, самоконтроль – 60%, відповідальність – 36%, впевненість – 77%, готовність до ризику, рівень мотивації та оцінка теоретичних навичок – 53%, оцінка практичних навичок – 47%. В результаті кореляційного аналізу зв'язки були знайдені між всіма визначеними критеріями, окрім відповідальності та тривожності.

Отже, можна зробити висновок, що суб'єктивна оцінка студентами-авіадиспетчерами не відповідає в значній мірі об'єктивній оцінці по таким критеріям як тривожність та відповідальність. Студенти завищено оцінили власний рівень відповідальності та відмітили вищий рівень тривожності, ніж це підтвердили експерти. Можливо, тут мають місце особливості професійної підготовки, де студентам впродовж навчання у вищому навчальному закладі «прищеплюється» відповідальність, як обов'язкова складова професійної діяльності диспетчера. І тут виникає протиріччя, можливо, студенти в професії більш відповідальні, ніж у інших життєвих сферах, або ця відповідальність носить характер дещо нав'язаної думки. Щодо тривожності, то скоріше всього невідповідність оцінок можна пояснити стереотипним сприйняттям роботи вітчизняної техніки. Інші критерії психологічної готовності до діяльності хоч і мають співпадіння суб'єктивної та експертної оцінок, проте залишається високий відсоток студентів, які оцінюють свій рівень готовності неадекватно. Було розроблено практичні рекомендації щодо підвищення ефективності формування психологічної готовності до діяльності у студентів-авіадиспетчерів та щодо роботи з

підвищенням рівня адекватності самооцінки їхніх професійно важливих характеристик.

Вважаємо, що отримані дані можна використовувати при розробці тренінгових та тренувальних завдань для студентів-авіадиспетчерів в процесі їхньої професійної підготовки.

Література

1. *Акопов Г.В.* Диагностика профессионального сознания (учебно-профессиональные установки) / Г.В. Акопов // Психология в вузе. – 2014. - №4. – С. 3-38.

2. *Стрелков Ю.К.* Инженерная и профессиональная психология. / Ю.К. Стрелков // М.: Академия, 2001. – 360 с.

3. *Сечейко О.В.* Психологічні чинники забезпечення якості професійної підготовки спеціалістів УПР// АВІА-2013: збірник XI Міжнародної науково-технічної конференції, 21-23 травня 2013 року, – К., 2013. – Т. 6. – С. 40.29 – 40.32.

Вікторія Синишина

кандидат психологічних наук

Ужгородський національний університет

м. Ужгород (Україна)

ПРОЯВИ ВПЛИВУ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ НА ПСИХОЛОГІЧНУ СТІЙКІСТЬ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ ДІЯЛЬНОСТІ

Сучасність пред'являє до суб'єкта діяльності підвищені вимоги відносно наявності у нього творчої активності, вміння знаходити нові шляхи вирішення проблем, нові форми роботи з персоналом, уміти впливати на людей. За останні роки в житті країни відбулися серйозні зміни, які стосуються моральних, етичних, життєвих, професійних норм поведінки і т.д. Все це потребує нових підходів до дослідження психосоціальних процесів у суспільстві, і в першу чергу у вивченні феномена професійної самореалізації особистості.

Необхідність здійснення професійної діяльності в особливих умовах, під постійним впливом значної кількості стресогенних чинників, висуває підвищені вимоги до психологічних якостей

фахівців екстремальних професій. За таких умов пошук нових шляхів подолання негативного впливу стрес-чинників професійного середовища на фахівців особливих умов діяльності постає важливим практичним завданням.

На шляху професіогенезу фахівців особливих умов діяльності, одним із головних компонентів виступає формування їх психологічної стійкості до негативних проявів професійного стресу.

У наш час проблема формування психологічної стійкості особистості до впливу екстремальних умов життєдіяльності перебуває в полі зору різних наук і безпосередньо психології діяльності в особливих умовах, екстремальної психології, психології праці, інженерної психології. Останнім часом цією проблемою стали активно займатися соціальні та організаційні психологи, у зв'язку з появою нових, раніше нечисельних екстремальних факторів сучасності. С. Миронець, досліджуючи феномен надзвичайних ситуацій, вказує на те, що «... проблеми подолання катастрофічних і довгострокових наслідків надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, на території усього світового співтовариства, останнім часом стають більш загрозливими для суспільства та набувають пріоритетності щодо їх розв'язання. Все частіше виникають надзвичайні ситуації на спеціальних об'єктах, у закритих для більшості громадян сферах діяльності [1, с.170].

До перерахованих загроз необхідно додати також загрози, які виникають у зв'язку із зберіганням хімічної та ядерної зброї, відпрацьованими відходами енергетичних, техногенних і великих промислових підприємств. Щорічно посилюється синергетичний характер впливу надзвичайних ситуацій. З'явилися й нові, нетрадиційні види загроз – в інформаційній сфері діяльності, нові види захворювань, тероризм тощо. Аналіз наукових праць вітчизняних учених у галузі екстремальної психології та психології діяльності в особливих умовах підтверджує лише наше припущення про те, що в майбутньому кількість аварій і катастроф буде збільшуватися, і здобувати нові складні форми впливу на суспільство, яке знаходиться в постійному негативному інформаційному полі про наслідки надзвичайних ситуацій.

Шляхи та засоби підвищення ефективності діяльності та безпеки людини в екстремальних умовах життєдіяльності

хвилюють учених усього світу. В останні роки суттєвий внесок у їх вирішення внесли: В. Бодров, М. Решетников, Н. Тарабріна, В. Загрядский, А. Карпукіна, М. Корольчук, В. Крайнюк, Г. Ложкін, В. Осьодло, С. Максименко, М. Магомед-Емінов, С. Миронець, О. Тімченко.

Специфіка діяльності в особливих умовах передбачає довгостроковий вплив на психіку негативних стрес-факторів професійного середовища, що в свою чергу відбивається на зниженні рівня готовності фахівців до ефективного виконання ними своїх службових обов'язків, погіршення функціональних можливостей тощо.

Одним з ефективних шляхів підвищення якості професійної діяльності фахівців ризиконебезпечних професій може бути підвищення їх стійкості до професійного стресу, що можливо здійснити через з'ясування негативних стрес-чинників зовнішнього і внутрішнього впливу на психіку фахівців, чіткого визначення механізмів утворення стресу та чинників його походження.

В. Розов досліджуючи адаптивність до стресу фахівців екстремальних професій наводить таку класифікацію негативних стрес-факторів: фізичні фактори (вібрація, шум, забруднення атмосфери); фізіологічні (змінний графік, відсутність режиму харчування); соціально-психологічні (конфлікти ролей і рольова невизначеність, перенавантаження або недовантаження фахівців, неврегульованість інформаційних потоків, міжособистісні конфлікти, висока відповідальність, дефіцит часу); структурно-організаційні фактори («організаційний стрес») [2].

Під впливом вищевказаних стрес-факторів може відбуватися порушення психічної адаптації (психічна дезадаптація). Дезадаптація під впливом постійно напружених умов життєдіяльності може носити різноманітний характер: від слабоструктурованих донозологічних форм неврозоподібних станів і соціально-стресових розладів до очевидних психопатологічних станів, які, наприклад, більш характерні для посттравматичних стресових розладів, що на даний час є важливим предметом психологічного дослідження.

Довготривалі психотравмуючі ситуації можуть в деяких випадках призводити до значних змін психічного стану, що виражаються у порушенні ієрархії значимості, зникненню

властивих раніше оцінок, підходів у міжособистісних відношеннях. Ці стани нагадують симптоми психічного захворювання. Вони, як правило, короточасні і зникають після виходу людини із стресової ситуації. Однак, зміни, що виникли при стресі, здатні визвати і довготривалі порушення в структурі особистості. Найбільш негативним варіантом реакції на стресову ситуацію є розвиток апатії, пасивності. Людина зупиняє властиву їй активність, не вміщується в перебіг подій, що відбуваються навколо неї, якщо розцінює ситуацію, як безнадійну. Довготривалий стрес призводить не тільки до психічних відхилень, але і до соматичних розладів.

Особливий інтерес представляють такі особливості особистості, які здатні регулювати рівень функціонального стану при виконанні службових обов'язків в особливих умовах. Частіше за все такою якістю виступає емоційна стійкість, яка дозволяє фахівцям зберігати необхідну фізичну та психічну працездатність в екстремальних умовах НС.

Емоційна стійкість дозволяє більш ефективно справлятися із стресом, впевнено та холоднокривно застосовувати засвоєні навички, приймати адекватні рішення в обстановці дефіциту часу. Стійкі до стресу особи характеризуються як активні, не імпульсивні, настирливі у подоланні перешкод. Протилежно цьому емоційно нестійкі особи, песимістичні, подразливі, сприймають оточення як вороже, та мають схильність зациклюватись на подразниках, пов'язаних з небезпекою. Емоційна стійкість може бути обумовлена мотивацією на досягнення високих показників, а також знаком емоційного переживання, його довжиною та глибиною.

Важливу роль в професійній діяльності відіграє самооцінка, її неадекватність зменшує надійність праці фахівця в екстремальних умовах. Самооцінка багато в чому визначає формування інших професійних якостей. Так, схильність до ризику часто породжується неадекватно завищеною самооцінкою. Високотривожні фахівці більш чутливі до емоційного стресу, важко виходять з цього стану. Тривожність безпосередньо пов'язана з ризиком захворіти неврозом. Психологічна стійкість в більшому ступені виражена у низькотривожних. Ці особи більш раціональні та з меншим емоційним напруженням здатні долати стресову ситуацію.

Слід пам'ятати, що при наявності стресових факторів зовсім інакше, ніж в спокійних умовах, протікають багато психологічних процесів як в учасників екстремальних ситуацій, так і в постраждалих осіб. Певна їх дезорганізація, порушення процесу послідовності мислення, почуття страху, тривоги небезпеки, зменшення об'єму уваги потребує відповідної психологічної та фізичної підготовки, тренувань. На основі аналізу поведінки працівників в екстремальних умовах доцільно умовно виділити чотири групи реакції.

Реакція підвищеної обережності. Полягає в намірах прийняти всі міри для того, щоб захистити себе. Реакція адекватної мобілізації - наміри детально розібратися в обставинах, навичках, вірно оцінювати обставини та вміння відрізнити справжню небезпеку від уявної і застосуванню відповідних мір захисту.

Реакція нехтування небезпекою - характерна для тих працівників, які намагаються запевнити себе, що небезпеки не існує, всі міри перестороги зайві. Вони схильні звинувачувати інших працівників в перестраховці, в драматизації ситуації. У звичайних умовах люди використовують малу частку своїх можливостей і тільки в екстремальних ситуаціях людина може виявити свої резерви. Багато помилкових рішень та дій в екстремальних ситуаціях пов'язано з негативними психічними станами, переживаннями та установками, з якими працівник занурюється в екстремальну ситуацію (це стани страху, невпевненості, хвилювання, загострення відчуття самозбереження, психічного "забування" опрацьованих стереотипів дій, звичок).

Отже, важливим елементом опрацювання навичок дій в екстремальних ситуаціях має бути створення або корекція власних психічних станів, спокійна виражена поведінка працівника, здатність регулювати свій емоційний стан, переборювати страх, розгубленість, коректна манера спілкування істотно зменшує ризик небажаного перебігу подій. На нашу думку, використання адекватних психологічних засобів, дає змогу підтримувати психологічну стійкість на оптимальному рівні, необхідному для ефективного виконання завдань за призначенням.

Література

1. Миронець С.М. Аналіз понятійного апарату надзвичайних ситуацій та їх психологічні аспекти. // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. Максименка С.Д. – К.: "ГНОЗИС", 2002, Т. IV, ч.4 – С.170-174.

2. Розов В.И. Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение: научно – практическое пособие / В.И. Розов. – К.: КНТ: Саммит – Книга, 2012. – 480 с.

Дар'я Супрун

доктор. пед. наук, доцент

Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова

м. Київ (Україна)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В КОНТЕКСТІ НОВІТНІХ ТЕНДЕНЦІЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГІВ

В умовах глобалізації, інтеграції й ускладнення соціальної діяльності, значної кількості інформації, швидкого і постійного оновлення технологій психологи можуть успішно провадити професійну діяльність тільки в тому випадку, якщо вони матимуть певні життєві ціннісні орієнтації, якості і здібності, що забезпечать стійкість їх розвитку, соціальну мобільність, креативну особистісну позицію та гнучку адаптацію до усіх трансформацій. Зазначене обумовлює необхідність заміни традиційної, «знаннєвої» парадигми вищої освіти на нову, що більшою мірою відповідає актуальним і перспективним потребам як розвитку суспільства, так і потребам майбутніх фахівців досліджуваної категорії. Пріоритетом професійної підготовки майбутніх психологів має визначатися особистісний розвиток як здатність людини до саморозвитку, самоуправління, самовдосконалення та самоздійснення в умовах мінливого соціуму, що є засобом набуття

професійного практичного досвіду, який, в свою чергу, є джерелом власного розвитку.

Беззаперечними є переваги компетентнісного підходу на царині освітньої діяльності, що полягають в наступному: його концепція номінується у площині застосування знань та моделює процес пізнання, отже є проектно-дослідницькою діяльністю теоретичного і практичного змісту; він уможливорює практичне особистісно-діяльнісне навчання (освітні компетенції як наслідок особистісно-діяльнісного підходу); розглядається як засіб реалізації транс- та міжпредметної інтеграції на новому рівні за рахунок включення у зміст освіти загальнопредметного компонента у вигляді «вузлових точок» – фундаментальних освітніх об'єктів, що сконцентровані у собі реалії буття. Таким чином, даний підхід є корелятом традиційних підходів у сучасній освіті. Науково обгрунтоване вирішення означених проблем детермінує переосмислення цілей професійної підготовки психологів, їх реалізацію шляхом застосування компетентнісного підходу в якості засобу змістової її модернізації, оптимізації та інтенсифікації. Тож в контексті визначених ми маємо дотримуватися поетапної реалізації його складових на компетентнісно-орієнтованих засадах мегасистеми цілісного освітнього простору, де компетентнісний підхід розглядається як домінуючий вектор оновлення змісту вищої освіти в умовах багаторівневої підготовки кадрів.

Упродовж останніх років процес отримання вищої освіти трансформувався у набуття важливих професійних і життєвих компетенцій та у засіб особистісної самореалізації майбутнього фахівця. Визначивши європейський напрямок розвитку освіти як основний і принциповий, наша країна модернізує національну систему освіти з метою гуманізації, доступності, якісності та конкурентоспроможності на основі найкращих європейських і світових здобутків у сфері педагогічно-виховних методів та технологій. Тенденції розвитку світового суспільства зумовлюють істотне посилення уваги до проблеми інноваційного (перетворювального) потенціалу особистості. Все більшого значення для людини, яка ставить нові життєві цілі, орієнтири та здатна їх домагатися, усвідомлювати та відстоювати свою індивідуальність, набуває проблема самовиховання, самореалізації, самоуправління та самоздійснення. Такий суспільний запит

висунув перед освітньою системою питання про стимулювання саморозвитку особистості, що знайшло відображення в Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття»).

Значущість професійної підготовки психологів на теренах України постійно зростає. Це пов'язано з соціально-економічним, культурним, технологічним прогресом. Проте готовність суспільства до глобальних перетворень значною мірою визначається ступенем розробленості досліджуваної системи освіти, її орієнтацією на розвиток особистості, її креативних здібностей, професійної та соціальної компетентності. Водночас перехід до інформаційного суспільства, розширення видів діяльності людини, «криза компетентності» зумовили якісні зміни у системі освіти: перехід від концепції «освіти на все життя» до концепції «освіти впродовж життя», пошук нових підходів, нових технологій, нових освітніх систем. В Україні актуальність цього питання викликана: необхідністю модернізації зазначеної галузі освіти, зокрема, безпосередньо в процесі навчання у ЗВО та при організації практики; потребою вдосконалення професійної підготовки вже практикуючих психологів, перепідготовки та підвищення кваліфікації; специфікою навчання в контексті інтернаціоналізації вищої освіти; особливостями адаптації в умовах іншого лінгвокультурного середовища.

Новітні педагогічні технології є одним з провідних факторів вирішення завдань реформування вітчизняної системи освіти, яка проходить в сучасних умовах модернізацію освітніх структур, трансформацію загальносистемного і комплексного характеру. Тому заслуговують на увагу сучасні технології навчання, що враховують зазначені вище тенденції і спрямовані на активну участь студентів у навчальному процесі. Застосування технологій має бути спрямоване на поліпшення якості навчання, професійне й особистісне зростання. Основною рисою технологій навчання є орієнтація на чітко окреслену мету, визначення принципів і розробку прийомів оптимізації освітнього процесу, а також оцінювання методів, що застосовуються. Освітні технології створюють гнучкий адаптивний простір для реалізації цілей і змісту освіти. Нами проаналізована проблема створення та реалізації педагогічних технологій та узагальнено погляди на їхню сутність у науковій літературі, здійснено аналіз існуючих

класифікацій, схарактеризовані сучасні технології професійної підготовки. Детально історію розвитку педагогічних технологій розкрито в роботах А. Нісімчука, О. Падалки, О. Пехоти та ін. Масове впровадження психолого-педагогічних технологій дослідники відносять на початок 60-х рр. і пов'язують його з реформуванням спочатку американської, а потім і європейської школи (В. Безпалько, Б. Блум, Н. Бондаренко, М. Кларін, В. Кукушин, И. Марев, О. Пехота та ін.). Теорія і практика впровадження сучасних психолого-педагогічних технологій представлена в працях відомих вітчизняних та зарубіжних учених В. Беспалька, Б. Блума, Д. Брунера, П. Гальперіна, Г. Гейса, С. Гібсон, П. Ерднієва, М. Жиллет, Л. Зоріної, Дж. Керолла, М. Кларіна, Л. Ланди, І. Раченко, О. Рівіна, Т. Сакамото, Б. Скіннер, І. Смолюк, Н. Тализіної, О. Шпака та ін. [2, с. 11]. Психолого-педагогічну технологію у дослідженні нами визначено як наукове проектування і точне відтворення психолого-педагогічних і психолого-терапевтичних дій, що гарантують ефективність психологічної роботи, а також включають сукупність зовнішніх і внутрішніх впливів, спрямованих на послідовне здійснення системи загальнопедагогічних і спеціальних психологічних принципів у їхньому об'єктивному взаємозв'язку. Навчальний процес передбачає необхідність застосування відразу декількох технологій як цілісної інтегративної системи, що обслуговує різні його сторони. Отже, психологи мають вирізнятися вмінням інтегрувати знання, розвитком саморегульованих механізмів, креативних здібностей, дієво-практичної і психолого-педагогічної сфер.

Вивчення історії становлення та розвитку модульних транс- і міждисциплінарних технологій дає підстави стверджувати, що вони узагальнюють теорії і концепції навчання та відображають динаміку розвитку сучасних дидактичних теорій, синтезують їх особливості, що дозволяє вдало поєднувати різні підходи до відбору змісту і способів організації навчального процесу та вважати їх доцільними в контексті професійної підготовки. Теоретичний аналіз дозволив визначити поняття «педагогічна технологія» як проект (модель) навчально-виховного процесу у ЗВО, який окреслює структуру та зміст навчально-пізнавальної діяльності самого студента з урахуванням розвитку його рис характеру та інтелектуальних можливостей (А. Нісімчук, О. Падалка, Н. Пахомова, І. Смолюк, О. Шпак та ін.).

Нами проаналізовані тлумачення понять «технологія освіти», «технологія в освіті», «педагогічна технологія», «технологія навчання», «навчальна технологія», «педагогічна техніка», «освітня технологія», «інноваційна педагогічна технологія» та ін.

Ми зосередилися на тому, що поняття «технологія» у педагогіці може вживатися в чотирьох значеннєвих аспектах: педагогічна технологія як засіб педагогічної взаємодії; технологія навчання як система методів, прийомів і дій у процесі навчання; технологія виховання як система методів, прийомів і дій у спільній діяльності, у зміст якої включене освоєння норм, цінностей, відносин; навчальні технології як інформаційні технології, які можна використовувати для організації процесу навчання. Нами встановлено, що професійна підготовка психологів здійснюється в обсязі навчальних програм за досліджуваною спеціальністю, запровадження яких має спиратися на освоєння та впровадження новітніх технологій освіти і враховувати інноваційний характер навчальної роботи, індивідуалізацію навчання, моніторинг освітнього процесу, вимоги до зростання якості освітніх послуг. Впровадження інноваційних технологій, насамперед особистісноорієнтованого, диференційного, розвивального навчання, є підґрунтям до компетентнісного підходу й ефективним чинником поліпшення якості освіти.

Знанневопросвітительська парадигма освіти, із точки зору вчених і практиків, вже не є ефективною. Таким чином, компетентнісний підхід на перше місце ставить не поінформованість студента, а вміння на основі знань розв'язувати методичні проблеми, які виникають у різних навчальних ситуаціях. Тож специфіка компетентнісного навчання полягає в тому, щоб засвоювалися не готові знання, кимсь запропоновані, а щоб ці знання здобувалися, щоб студент сам формулював поняття, необхідні для розв'язання завдання. Впровадження інноваційних технологій в навчальний процес вищого навчального закладу є актуальним питанням, вирішення якого потребує консолідації свідомості, спільних зусиль, мобільності навколо ідеї побудови інноваційного, гуманістичного, демократичноорієнтованого освітнього простору, який забезпечить умови для всебічного, гармонійного розвитку особистості студента та конкурентоспроможності майбутнього фахівця. Отже, дієвим

засобом формування ключових компетенцій психолога є педагогічні технології, які розглядаються як сукупність методів навчання крізь призму релевантних ознак освітніх результатів, їх дієвості при визначенні якості вищої освіти [2, с. 71].

Сучасний етап розвитку педагогіки і психології характеризується активним використанням модульних транс- і міждисциплінарних технологій, цей процес обумовлений змінами реформування в освіті, впливом новітніх педагогічних концепцій, пошуком аналогів з сучасних освітніх міждисциплінарних інтеграційних процесів.

Отже, саме пошуки сучасних новітніх педагогічних технологій зумовили перегляд і оновлення існуючої системи професійної підготовки, доповнили її новим нетрадиційним змістом і залучили нові підходи в запровадженні навчального матеріалу. Сучасні педагогічні технології навчання на даному етапі розвитку вимагають використання таких механізмів як сукупність засобів, підходів, дій, за допомогою яких здійснюється процес оволодіння інформаційним простором за умови підкріплення цільової установки інноваційними підходами. Проблематика модульного транс- та міждисциплінарного навчання спрямована на впровадження нових інноваційних методик, що інтенсивно розвиваються і в галузі психологічної освіти. Дані підходи до організації навчального процесу у вищій школі, втілені в різних дидактичних формах, дозволяють виконувати вимоги науки третього покоління, сформульовані в термінах компетенцій. Саме міждисциплінарні зв'язки відповідають за цілісність сучасного навчального процесу.

Аналіз змісту та організації психологічної та педагогічної складових в умовах кредитно-модульного навчання підтвердив, що необхідність забезпечення високої фахової підготовки та конкурентоспроможності психологів вимагає змістового оновлення та побудови навчальних планів та програм. Велика кількість дисциплін та їх ізольоване вивчення призводить до перевантаження змісту підготовки, що потребує впровадження у навчальний процес інтегративних дисциплін на основі транс- та міждисциплінарного підходу.

Тож, суттєвою складовою професійної підготовки психологів є запровадження спецкурсів «Новітні тенденції професійної

підготовки психологів » та «Менеджмент – складова професійної підготовки психологів», де чітко простежуються транс- і міждисциплінарні зв'язки (розраховані на 3 кредити ECTS (90 годин) кожний), під час проектування яких дотримувалися наступні вимоги: етапність подачі навчального матеріалу після вивчення циклу фундаментальних психологічних і педагогічних дисциплін; реалізація транс- та міждисциплінарних зв'язків як по вертикалі, так і по горизонталі; не допускалося дублювання матеріалу; доступність інформації для сприйняття студентами (психологами) [4, с. 212].

Розкриємо сутність впровадження спецкурсу «Новітні тенденції професійної підготовки психологів». Новітні тенденції розвитку світового суспільства зумовлюють істотне посилення уваги до проблеми інноваційного потенціалу особистості. Саморозвиток й особистісне становлення мають стати життєвими орієнтирами для самої людини – освіта повинна уможливити забезпечення даних процесів і скористатися наданими ресурсами може лише сама людина. Саме тому в сучасній психолого-педагогічній науці загострюється інтерес до суб'єктності особистості; відбувається перегляд, переосмислення впливових факторів її розвитку, саморозвитку, самовиховання, самореалізації, самоуправління, що призведе у перспективі до самоздійснення.

Проведене нами дослідження засвідчує, що сучасна психолого-педагогічна наука розглядає професійну сферу самоуправління фахівця як інтеграцію загальних сфер самозростання людини: інтелектуальної, моральної, духовно-культурної та валеологічної у контексті трансформації професійної підготовки психологів в умовах інтенсифікації та інтернаціоналізації вищої освіти. Професійна підготовка, зорієнтована на самовдосконалення, спричинить поєднання взаємопов'язаних і взаємозалежних процесів: самовиховання як цілеспрямованої активної діяльності, що направлена на формування і вдосконалення позитивних і усунення негативних якостей, та самоосвіти як цілеспрямованого процесу стосовно розширення і поглиблення знань, удосконалення та набуття відповідних навичок та умінь. На наш погляд, саме такий концептуально-методологічний підхід до здійснення психолого-педагогічної професійної підготовки уможливить максимальне

наближення до гармонійного розвитку особистості, що є запорукою самовдосконалення й обов'язковою передумовою професійного самоздійснення на конкурентоспроможному рівні відносно вимог сьогодення.

Психолого-педагогічний процес завдяки індивідуальному підходу і креативному ставленню дозволяє створити зовнішні та внутрішні умови для саморозвитку студента. Вирішення означеної проблеми значною мірою обумовлене наявністю у майбутніх психологів внутрішньої мотивації до постійного самовдосконалення особистісних якостей, а відповідно, потреби у самовдосконаленні. Важливим є виявлення, корекція та формування уявлень студентів щодо особистісного та професійного саморозвитку з метою здійснення ними свідомого цілепокладання й самопроектування. Феномени самовиховання й саморозвитку – це обов'язково внутрішні, мотиваційні процеси, спрямовані на досягнення конкретної мети, як свідоме самовдосконалення через свідому постановку та виконання професійних завдань вищого рівня складності.

Перспективність впровадження спецкурсу «Новітні тенденції професійної підготовки психологів» зумовлена постійним прискоренням науково-технічного прогресу та характерними для сучасного етапу розвитку світового суспільства швидкими економічними, соціальними та духовними перетвореннями. Він має допомогти створити для особистості майбутнього фахівця стійкі смисложиттєві орієнтири у мінливому світі, особистісний сенс професійної самореалізації саме у формі професійного самоздійснення, що розуміється як одна із найважливіших форм життєвого самоздійснення і характеризується високим рівнем розкриття особистісного потенціалу фахівця в обраній професії, розвитком його здібностей, взаємопоєднанням із професією, повсякчасною затребуваністю професійної кваліфікації, широким використанням професійного досвіду та здобутків іншими фахівцями, колегами з даної та з суміжних і дотичних галузей.

Зазначене свідчить про соціально-практичну значущість питань підготовки психологів, а недостатня теоретична й практична розробленість дала нам підстави для впровадження даного спецкурсу.

У першому модулі нами окреслено новітні тенденції, засади та теоретичні аспекти підвищення рівня професійної підготовки психологів. Висвітлено варіативність поглядів на зазначену проблему. Розкрито сучасні тенденції зазначеної професійної підготовки, а саме:

- трансформацію професійної підготовки психологів в контексті інтернаціоналізації вищої освіти;
- компетентнісний підхід як організаційний механізм модернізації професійної підготовки;
- креативно-інтелектуальний підхід як передумову професійного та особистісного становлення психолога;
- раціональне поєднання зарубіжного передового педагогічного досвіду на царині психологічної освіти із новаторським педагогічним доробком українських вчених та педагогів-організаторів вищої освіти зазначеного профілю.

Даний модуль також присвячено розгляду компонентів професійної підготовки психологів [3, с. 5].

У другому модулі обґрунтовано вибір сучасних педагогічних технологій та висвітлено їх зміст в системі професійної підготовки психологів на основі трансдисциплінарного підходу.

Входження України у світову спільноту модернізації міжнародного порядку в контексті визначених пріоритетів майбутнього світоустрою вимагає від вищої освіти поетапно реалізовувати складові наявної мегасистеми цілісного освітнього простору, де прикметною ознакою її змісту є розбудова на компетентісно-орієнтованій основі. Отже, професійна підготовка психологів характеризується наступними тенденціями:

- переходом світової спільноти до інформаційного суспільства, де пріоритетним вважається не просте накопичення студентами знань і предметних умінь та навичок, а формування вміння вчитися, оволодіння навичками пошуку інформації, здатності до самонавчання упродовж життя, де ці новоутворення стають визначальною сферою професійної діяльності людини;
- беззаперечністю факту, що інтернаціоналізація стимулює розвиток вітчизняної вищої школи. Про вагомий внесок в позитивні зрушення свідчить загальна тенденція професійної підготовки фахівців з належним рівнем розвитку організаційних вмінь та

навичок і відповідною професійною компетенцією, що уможливить їх конкурентоздатність на світовому рівні;

- упровадженням моделі особистісно-орієнтованого навчально-виховного процесу як оновленої парадигми освіти, яка передбачає визнання студента суб'єктом цього процесу, носієм двох груп якостей через уміння навчатися та бажання вчитися, що можливе за умови, з одного боку, оволодіння ним продуктивними (загальнонавчальними) вміннями і навичками та розгорнутою рефлексією, а з іншого – сформованості позитивного емоційно-ціннісного ставлення як до процесу діяльності, її результату, самореалізації та самоздійснення особистості;
- особливою актуалізацією глобалізації всіх сфер життєдіяльності особистості і суспільства в умовах загальноцивілізаційних тенденцій, що вимагає від вищої школи надати молодій людині елементарних можливостей інтегруватися в різні соціуми, самовизначатися в житті, активно діяти, бути конкурентоспроможною на світовому ринку праці;
- необхідністю опанувати мистецтвом швидких трансформаційних змін у освітніх системах як в локальному (регіональному, національному) середовищі, так і у глобальному інтернаціональному просторі;
- впровадженням компетентнісного підходу в практику роботи ВНЗ за умов: оновлення цілей навчання; модернізації змісту освіти; модифікації методів і форм навчання; розробки інструментарію визначення результативності компетентісно-орієнтованого навчально-виховного процесу;
- системністю, різномірністю, спеціалізованістю, практичною орієнтованістю, мобільністю, сертифікованістю;
- маніфестацією організаційної компетентності як основи професійної діяльності фахівця, зокрема, психолога, що характеризується особливостями усвідомлення поведінки та діяльності людей в організації і є часткою сфери культури праці, культури професійної діяльності. В особистісному плані організаційно-управлінська компетентність визначається певними особливостями, якостями та стилем діяльності психолога, що безпосередньо впливають на умови співробітництва у досягненні мети;

- розвитком професійного мислення, яке характеризується усвідомленим, цілеспрямованим, системним підходом та має відбуватися завдяки: формуванню специфічних професійних знань, вмінь та навичок;
- логічною необхідністю зумовленою вищенаведеним аналізом щодо визначення закономірностей та можливостей створення проєкцій інноваційної функціональної системи компонентів професійної підготовки психологів, а також структурованого алгоритму та складових програми впровадження розглянутого спецкурсу як складової зазначеної системи [4, с. 12].

Беззаперечно, що інтернаціоналізація стимулює розвиток вітчизняної Вищої школи. Вагомий внесок в позитивні зрушення робить загальна тенденція професійної підготовки фахівців з належним рівнем розвитку професійних вмінь та навичок і відповідною компетенцією, що уможливить їх конкурентоздатність на світовому рівні.

Література

1. Бойко-Бузиль Ю.Ю., Горбенко С.Л., Кущенко І.В., Лапко А.Г., Супрун, М.О. Методика викладання психології у вищій школі : [навч. посіб.] К. : Атіка, 2012. – 272 с.
2. Синьов В. М., Пометун О. І., Кривуша В. І., Супрун М. О. Основи теорії виховання. Навч. посіб. К. : МП «Леся», 2000. –140 с.
3. Супрун Д. М. Професійна підготовка психологів в галузі спеціальної освіти. Монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. – 392 с.
4. Супрун Д. М. Теорія та практика професійної підготовки психологів в галузі спеціальної освіти. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.03. Київ, 2018. – 657 с.
5. Супрун Д. М. Management – acomponent of psychologists' professional training (Менеджмент – складова професійної підготовки психологів). Навчально-методичний посібник для студентів, слухачів магістратури та практикуючих психологів. Київ, 2016. – 250 с.
6. Супрун М. О. Корекційне навчання учнів допоміжних закладів освіти: витоки, становлення та розвиток (друга половина ХІХ-перша половина ХХ ст.): Монографія. К.: Вид. КЮІ МВСУ Паливода АВ, 2005. – 350 с.
7. Супрун М. О. Педагогіка: підручник для духовних і світських закладів освіти – К. : КДА, 2018.– 400 с.

Олена Хохліна
докт. психол. наук, професор
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

СУТЬ МЕТОДОЛОГІЇ НАУКИ У ЗМІСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ПСИХОЛОГА

Навчальним планом підготовки психолога освітнього ступеня «Магістр» передбачено вивчення дисципліни «Теоретико-методологічні проблеми психології». Розробка змісту дисципліни, мотивування студентів щодо зацікавленого її вивчення передбачає розуміння її суті та місця у системі психологічних знань, навичок та вмінь, які вони здобувають у ВНЗ.

Ключовим у змісті зазначеної дисципліни є поняття методології науки. Воно ж пов'язане з більш широким поняттями наукового пізнання та теорії. Наукове пізнання, результатом якого є знання про навколишній світ і себе, здійснюється на емпіричному та теоретичному рівні. Емпіричне пізнання забезпечує відображення зовнішніх властивостей об'єкта, зовнішніх зв'язків і проявів, досяжних для живого споглядання. Емпіричним шляхом з'ясовується явище, а не його суть. Теоретичне пізнання відбувається при відображенні внутрішніх зв'язків і закономірностей об'єкта, його суті, що з'ясовуються шляхом раціонального опрацювання результатів емпіричного пізнання.

Так, результатом емпіричного пізнання є отримання емпіричного знання, що ґрунтується на чуттєвому досвіді. Результатом теоретичного пізнання є теоретичне знання, яке відображає досліджуваний об'єкт на рівні його внутрішніх, суттєвих ознак і зв'язків, закономірностей становлення, розвитку та існування. Таким чином, структурною одиницею наукового пізнання є теоретичне пізнання, а компонентом отриманого наукового знання є теоретичне знання, або теорія.

Теорія розглядається як система поглядів, уявлень, ідей, спрямованих на пояснення явищ певної сфери оточуючого світу; як вища форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та існуючі зв'язки певної сфери дійсності - об'єкта даної теорії.

Теорія характеризується певними ознаками:

1) структурованість за компонентами: початкова емпірична основа, що потребує теоретичного пояснення; базис - вихідна теоретична основа, що на даному етапі розвитку науки є істинним знанням і не викликає сумніву; логіка теорії – правила логічних висновків та доведень; внутрішні та зовнішні оцінки сфери застосування теорії; сукупність тверджень, що висувуються теорією як прогностичні та ті, що підлягають перевірці;

2) створення за етапами: інформаційний пошук; визначення гіпотези; науковий пошук; упорядкування в систему отриманих результатів, введення більш глибоких принципів, законів та ін.;

3) системність, достовірне узагальнення фактів;

4) виконання функцій: синтетична (або узагальнююча), пояснювальна, практична, методологічна;

5) єднання взаємопов'язаних елементів - ідеї, принципу, поняття, категорії, судження, умовиводу.

В основі теорії, її розробки лежить наукова ідея, або концепція - вихідна думка (як правило – одна) теорії, у якій відображено нове розуміння об'єктивної дійсності, нове пояснення явищ. Породжуючись на основі існуючих знань, вона дозволяє по-новому підійти до розуміння суті явища (проблеми), до можливостей його змін (розв'язання проблеми). Ідея органічно пов'язана з іншими елементами теорії. У теорії ідея об'єднує їх у цілісну систему. У ній міститься фундаментальна закономірність, на якій ґрунтується теорія.

Необхідним елементом теорії є принцип – основне висхідне положення теорії (вчення, науки, світогляду), через призму якого розглядається об'єкт пізнання. Принцип виступає як перше й найабстрактніше визначення ідеї як початкової форми систематизації знань. Принцип не вичерпує усього змісту ідеї. Якщо в основі теорії лежить як правило одна ідея, то принципів, які її відображають, може бути декілька. Поняття як елемент теорії - форма відображення дійсності в мисленні, за допомогою якої розкривається суть предметів, явищ, процесів, узагальнюються їх суттєві ознаки та зв'язки. Похідним від поняття у системі елементів теорії є категорія - найбільш загальне та фундаментальне поняття, яке відображає суттєві, найзагальніші властивості та відношення явищ дійсності й пізнання.

Судження - це найбільш широка та універсальна форма подачі наукових знань про навколишню дійсність; це форма мислення, у якій у вигляді розповідного речення про об'єкт щось стверджується чи заперечується; це думка, яка об'єктивно є істинною чи хибною, тобто судження завжди має оціночний характер. Умовивід (висновок) – форма мислення, при якій з одного чи декількох суджень, що відображають зв'язки й відношення предметів, виводиться нове судження, що містить нове знання про ці предмети.

Найвищим рівнем теоретичного знання є методологія. На основі теоретичного аналізу праць (В.П. Зінченко, В.В. Константинов, Т.В. Корнілова, Д.В. Лубовський, С.Д. Смирнов, В.В. Рибалка, О.П. Хохліна та ін.) визначимо, що методологія науки – це вчення про спосіб пізнання та перетворення дійсності; це теоретичні основи наукового пізнання та практичної діяльності. Виходячи із зазначеного та точки зору В.В.Рибалкина трактування поняття, дамо більш повне його визначення.

Методологія, як вищий рівень теоретичного знання, є інструментарієм дослідника та практика, який визначає вихідні теоретичні основи, шляхи і методи побудови знань і процесу досягнення результату, в якості якого в науці виступають теорія, закон, закономірності, нові поняття, гіпотези і проблеми, а в практиці – позитивні зрушення у предметному світі та житті людини.

До методології відносять шляхи пізнання та перетворення дійсності різного рівня. Виокремлюються наступні рівні методології: філософська методологія; загальнонаукова методологія; конкретно-наукова методологія; методико-технологічна методологія (рівень методики і техніки конкретного дослідження та практичної діяльності).

Філософська, або фундаментальна методологія, виконує роль загальної світоглядної основи при розв'язанні проблем науки та практики. Найбільш визнаною філософською методологічною основою вітчизняної психології залишається теорія діалектичного матеріалізму. Філософська методологія визначає постановку дослідницьких і практичних завдань, закладає найбільш суттєві світоглядні передумови для бачення проблеми, визначення завдань

діяльності, добору методів і техніки досягнення результату, їх інтерпретації.

Загальнонаукова методологія має міждисциплінарний характер, завдяки чому узагальнюються спільні риси наукової діяльності у різних галузях. До такої методології можна віднести концепцію ноосфери В.І.Вернадського, загальну теорію систем Л.фон Берталанфі, кібернетику, створену Н.Вінером та Дж.Нейманом та ін. Філософський та загальнонауковий рівні методології визначають також психологічні напрямки чи школи у психології.

Конкретно-наукова методологія визначає теоретичні положення певної науки, відповідно до конкретного предмета її вивчення (психіки – у психології) та специфічних для неї пізнавальних завдань. На цьому рівні методології філософські і загальнонаукові принципи конкретизуються і перетворюються відповідно до науки і тієї реальності, яку вона вивчає.

Методико-технологічний рівень методології - рівень процедури і техніки конкретного психологічного дослідження. Його складають норми і вимоги до проведення дослідної й практичної роботи та представлення її результатів.

Слід зазначити, що повнота та всебічність розгляду методологічних засад дослідження, навіть на найнижчому рівні, передбачає визначеність дослідника чи практика щодо методології й на вищих рівнях, які знаходяться у діалектичному взаємозв'язку та мають розглядатися системно.

Методологія науки закликає виконувати низку функцій, найважливішими з яких є координуюча, інтегруюча та евристична. Виокремлюються також функції дескриптивної та нормативної методології. Дескриптивна закликає здійснювати ретроспективний аналіз уже існуючих процесів наукового пізнання. У такому разі методологічний аналіз етапів розвитку науки виконує низку своїх функцій для розвитку наукового пізнання. Це: 1) каталізація, стимулювання процесу наукового пізнання (за рахунок критичного осмислення ідей, теорій, наявних у науці); 2) організація і структуризація наукового знання; 3) вироблення стратегії розвитку науки, оцінка перспективності того чи іншого наукового напрямку.

Нормативна методологія відіграє в науці роль приписів і норм, спрямованих на розв'язання низки організаційних проблем науково-дослідної діяльності. Тут вона виконує три основні функції: 1)

забезпечення правильності постановки проблеми (за формою і за змістом), 2) визначення засобів вирішення вже поставлених завдань, 3) покращення організаційної сторони досліджень.

До методології науки відносять передусім теорії, концепції, принципи, підходи, поняття та категорії. Оскільки ознайомлення з конкретними теоріями та концепціями сучасної вітчизняної та зарубіжної психології передбачено при вивченні інших базових чи прикладних дисциплін, зміст курсу «Теоретико-методологічні проблеми психології» наповнюється нами передусім такими проблемами, як: пояснювальні принципи, підходи та базові категорії психології. Засвоєння наукових знань з цих проблем на завершальному етапі фахової підготовки дозволить майбутньому психологу систематизувати здобутий ним досвід з вивчення усіх психологічних дисциплін, бачити наукові та практичні проблеми та способи їх розв'язання на більш високому професійному рівні. Це ж уможливилося орієнтуванням в основах методології психології, здобуттям вмінь трактувати та використовувати в своїй діяльності базові теоретико-методологічні положення психології.

Література

- 1.Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): Навчально-методичний посібник / В.В.Рибалка. - К.: Ніка-Центр, 2003. - 204 с.
2. Хохліна О.П. Методологічні й теоретичні основи психології: Навчальний посібник / Хохліна О. П. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2014. – 232 с.

Олена Хохліна
доктор психол. наук, професор,
Марина Трейтяк,
студентка спеціальності «Психологія»
Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА АДАПТОВАНІСТЬ ПІДЛІТКІВ, СХИЛЬНИХ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

E-mail: epkhokh@nau.edu.ua

Нестійкий та напружений соціально-економічний стан розвитку нашої держави зумовлює виникнення різноманітних відхилень у поведінці та особистісному становленні підростаючого покоління. У сучасному суспільстві масово поширюються форми соціальних відхилень, відбувається криміналізація соціального середовища, послаблюється контроль моральних норм у суспільних відносинах. Така ситуація зумовлює необхідність пошуку шляхів якомога ранньої профілактики девіантної поведінки підростаючого покоління, передусім дітей підліткового віку. Віковою особливістю розвитку підлітка є відчуття дорослості, прагнення здобути автономію, поводити себе як дорослий, за умови відсутності ще усталених соціально значущих і прийнятих способів самоствердження та поведінки, інколи непорозуміння з найближчим оточенням. Все це є підґрунтям для виникнення у його поведінці девіацій. Враховуючи зорієнтованість підлітка на соціальну групу собі подібних, можливою детермінантою усунення у нього проявів девіантної поведінки є адаптованість дитини до соціальної групи, що є носієм соціально-значущих цінностей.

Водночас досліджень, у яких вивченню підлягала б схильність підлітків до девіантної поведінки у зв'язку з їхньою соціально-психологічною адаптованістю у контексті проблеми профілактики девіантної поведінки школярів, де б наводилися конкретні емпіричні дані з цього питання, нами не виявлено. Це й зумовило необхідність проведення нами спеціального теоретико-емпіричного дослідження, метою якого було виявити наявність

особливостей соціально-психологічної адаптованості у підлітків, схильних до девіантної поведінки.

На теоретичному етапі вивчення праць Н.Дж. Смелзера, Е. Дюркгейма, Р. Мертона, С.Г. Шацького, В.Д. Менделевича, Л.С. Виготського показало, що девіантна поведінка— це поведінка, яка проявляється як відхилення від загальноприйнятих соціальних та культурних стереотипів та яка завдає шкоди оточуючим, або спрямована своїм деструктивним потенціалом проти самої особистості. Девіантна поведінка характеризується як негативне явище, оскільки завдає шкоди оточуючим, порушує сприятливий особистісний розвиток індивіда та успішне функціонування особистості у суспільстві. Підлітки, в силу своїх вікових особливостей та ще несформованих стійких цінностей та норм поведінки, належать до вразливої у плані можливостей виникнення девіантної поведінки, вікової категорії осіб. Девіантна поведінка за несприятливих умов може перерости у стійкий антисоціальний тип поведінки.

Найважливішими детермінантами виникнення девіантної поведінки є соціальні і психологічні. У підлітка пошук власного місця у суспільстві здійснюється у процесі взаємодії з однолітками. Референтна група впливає на процес вибору ним форм поведінки і виступає в якості джерела засвоєння норм, соціальних установок і ціннісних орієнтацій. Якщо ж особливостями малої соціальної групи є протистояння норм та цінностям суспільства, це стане передумовою дезадапції особистості.

Вивчення праць І.М. Матющенко, А.А. Налчаджяна, А.В. Петровського, О.А. Урбанович, О.П. Хохліної, М.Г. Ярошевського та ін. показало, що адаптація визначається як пристосування людини до динамічних вимог середовища без конфлікту з ним та без відчуття внутрішнього дискомфорту. Її значущим видом є соціально-психологічна адаптація - досягнення динамічної рівноваги людиною, що входить у нове соціальне середовище, тобто процес пристосування, вживання, входження у колектив, засвоєння його норм та цінностей, і навпаки – пристосування соціальної групи до особи. Соціально-психологічна адаптованість – це результат пристосування особистості та соціального середовища, при якому забезпечується ефективність діяльності,

розвиток колективу і особистісне зростання, тобто самоствердження та самоактуалізація особистості, та ін.

На емпіричному етапі дослідження для вивчення девіантної поведінки використовувались: методика визначення схильності до девіантної поведінки А.Н. Орел, методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Е.П. Ільїна, П.А. Ковальова; для вивчення соціально-психологічної адаптації – методика К. Роджерса і Р. Даймонда, а також тест «Самооцінка психологічної адаптивності» Н.П. Фетіскіна, В.В. Козлова та Г.М. Мануйлова.

В результаті проведеного емпіричного дослідження виявлено наступне. 1. Майже половина дітей підліткового віку мають схильність до девіантної поведінки. Вивчення соціально-психологічної адаптованості показало, що більшість підлітків, схильних до девіантної поведінки, мають низький рівень загальної адаптованості та низький рівень адаптованості за показниками адаптивності, емоційного комфорту, інтернальності, прийняття інших. В той час як більшість підлітків, не схильних до девіантної поведінки, мають високий рівень загальної адаптованості та адаптованості за показниками адаптивності, інтернальності, емоційного комфорту, та адаптованість на середньому рівні за шкалами прийняття інших, прагнення до домінування, самоприйняття та ескапізму.

2. Визначення статистичної значущості отриманих даних школярів, схильних та не схильних до девіантної поведінки, дозволило визначити найсуттєвіші показники такої схильності для підлітків та особливості соціально-психологічної адаптованості підлітків, схильних до девіантної поведінки.

Так, значущими показниками для схильності до девіантної поведінки у підлітків є високий рівень подолання норм та правил, адиктивна, саморуйнівна та делінквентна поведінка, агресія та насилля, високий рівень запальності, безкомпромісності, мстивості, нетерпимості до інших, підозрілості та конфліктності. Особливостями ж соціально-психологічної адаптованості дітей з відхиленнями у поведінці виявлено низький рівень адаптованості за показниками: самоприйняття, адаптація, емоційний комфорт, інтернальний локус контролю, високий рівень ескапізму та низький рівень такого виду адаптованості в цілому.

3. Отримання даних щодо наявності особливостей соціально-психологічної адаптованості у підлітків, схильних до девіантної поведінки, порівняно з тими, хто її не має, є підставою для визначення напрямку профілактичної роботи зі школярами з метою попередження у них проявів асоціальної поведінки, зниження серед молоді можливих правопорушень та ін., а саме – сприяння у їхній успішній соціально-психологічній адаптації до референтної соціальної групи – класу, спортивної команди, гуртка тощо з урахуванням найбільш вразливих ділянок (складових, показників) цього процесу, виявлених нашим дослідженням.

4. Попередженню проявів девіантної поведінки у підлітка слугуватиме комплекс заходів педагогічного та соціально-психологічного характеру, спрямованих на підвищення рівня його соціально-психологічної адаптивності та формування оптимальних форм комунікації з оточуючими. Ефективність профілактичних заходів забезпечується спрямованістю на усунення джерел дискомфорту як у самому підлітку, так і в соціальному середовищі; навчанням підлітка новим навичкам вирішення проблем та досягнення цілей; формуванням навичок і способів взаємодії з оточуючими; закріпленням здобутого підлітком досвіду у зазначеному плані. Найефективнішими в такій роботі є методи психологічної інтервенції, метод гри, арт-терапії та тренінгу; створення сприятливих умов засвоєння та закріплення досвіду соціально значущої поведінки.

НАШИ АВТОРИ

CORDEIRO Raul

PhD Health Sciences and Technologies, Associate Professor
Polytechnic Institute of Portalegre

José Carlos Carvalho

PhD Nursing Sciences, Associate Professor
Nursing School of Porto (Portugal)

Kasım TATLILIOĞLU

Assoc. Prof. Dr. of Bingöl University, Arts and Science Faculty,
Department of Psychology, Bingöl (Turkey)

PODKOPAYEVA Anna

English teacher in primary school
Vasteras municipality Vasteras (Sweden)

PODKOPAIEVA Yuliia

Candidate of Psychological Sciences
Associate Professor of Aviation Psychology Department
National Aviation University, Kyiv (Ukraine)

АШУРБЕКОВ Розмат Хомутбекович

кандидат технических наук, доцент
Ташкентский Государственный технический университет имени
Ислама Каримова, Ташкент (Узбекистан)

ВАНЬКО Александр

канд. пед. наук, доцент
Московский государственный университет им. М.Ломоносова, г.
Москва (Россия)

ВРЖЕСНЕВСКИЙ Иван Иванович

канд. наук по физическому воспитанию и спорту, доцент
Национальный авиационный университет, г. Киев (Украина)

БОБР Владимир

канд. пед. наук, доцент
Национальный авиационный университет, г. Киев (Украина)

МАРГІЄВ Георгій

Стипендіат PhD Макс-Планк-Інституту
динаміки складних технічних систем, м. Магдебург (Німеччина)

ЯКОВИЦЬКА Лада Савеліївна

доцент, кандидат психологічних наук

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ШАМСИЕВ Заир Зияєвич

доктор техн. наук, професор, Ташкентський державний
технічний університет шимени Ислама Каримова, Ташкент
(Узбекистан)

ШАНДОР Сомора

Технічний директор Lufthansa Technik, г. Будапешт (Венгрія)

ВЛАСОВА-ЧМЕРУК Оксана Миколаївна

старший викладач

ДОЛГОВА Олена Миколаївна

канд. біол. наук, доцент

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

GOCHER Asim

Student of Mechanical Engineering Faculty

University of Bayburt, Bayburt (Turkey)

GONCHARENKO Andriy

Doctor of Science (Engineering), Professor of National Aviation
University Kyiv (Ukraine)

HORDIIENKO Kateryna

Head of the Educational and scientific laboratory

National Aviation University, Kiev (Ukraine)

KASIANOV Vladimir

Doctor of Science (Engineering), Professor of National Aviation
University, Kyiv (Ukraine)

БЕВЗ Галина Михайлівна

доктор психол. наук, професор

Інститут соціальної та політичної психології

НАПН України, м.Київ (Україна)

БУНЯК Анна

магістр психології,

Національний авіаційний університет, м.Київ (Україна)

ВАРЛАКОВ Сергій Вікторович

аспірант

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ВАШЕКА Тетяна Володимирівна

канд. психол. наук, доцент

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ВРЖЕСНЕВСКИЙ Іван Іванович

канд. наук з физ. восп. и спорта

Национальный авиационный университет, г. Киев (Украина)

ГАЛИЧ Ярослав Васильович

Лікар-психіатр, психотерапевт

Національного військово-медичного клінічного центру

«Головний військовий клінічний госпіталь», м.Київ (Україна)

ГІРЧУК Олеся Василівна

старший викладач

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ГУДМАНЯН Артур Грантович

доктор філологічних наук, професор

Національний авіаційний університет

м. Київ (Україна)

ДОЦЕНКО Людмила Василівна

канд. психол. наук, доцент

Національний авіаційний університет, м. Київ

ДУТКЕВИЧ Тетяна Вікторівна

канд. психол. наук, професор

Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський
(Україна)

ЖУКАУСКАС Сергій,

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
м. Київ (Україна)

ЗЛАГОДУХ Вікторія Вікторівна

канд. психол. наук,
Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ЗУБІАШВІЛІ Ірина Костянтинівна

канд. психол. наук, старший науковий співробітник
Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України
м. Київ (Україна)

ІЧАНСЬКА Олена Михайлівна

канд. психол. наук, доцент
Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

КАРЯКА Інна Вікторівна

канд. психол. наук, доцент
Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

КОВАЛЬЧУК Олександр Петрович

канд. психол. наук
Національний університет оборони
України імені Івана Черняхівського, м. Київ (Україна)

КОВТУН Олена Віталіївна

доктор педагогічних наук, професор
Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

КРИВОПИШИНА Олена Анатоліївна

доктор психол. наук, професор
Львівський державний університет безпеки життєдіяльності
м. Львів (Україна)

КУХАРЧУК Наталія Петрівна

аспірантка кафедри авіаційної психології

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ЛИЧ Оксана Миколаївна

канд. психол. наук, доцент кафедри авіаційної психології

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ЛОПУШАНСЬКА Каріна Михайлівна

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ЛУКАШЕНКО МаринаЮріївна

аспірант докторантури та аспірантури кафедри юридичної психології

Національної академії внутрішніх справ, м. Київ (Україна)

МАЛЯР Олена Іванівна

кандидат психологічних наук

КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»

м. Вінниця (Україна)

МАМЧУР Юлій

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління

м. Київ (Україна)

МАШКОВ Олег Альбертович

доктор техн. наук, професор,

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління

м. Київ (Україна)

НАЗАРЕНКО Наталія Анатоліївна

аспірантка

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

НЕВІДОМСЬКА Євгенія

магістр за спеціалізацією «Психологія»

Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

НІГОРОДОВА Світлана

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
м. Київ (Україна)

ОРОБЕЦ Сергей

старший преподаватель
Киевский национальный экономический университет имени
Вадима Гетьмана г. Киев (Украина)

ПАНЧУК Наталія Петрівна

канд. психол. наук, доцент
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка
м. Кам'янець-Подільський (Україна)

ПОМИТКІН Едуард Олександрович

доктор психол. наук, професор,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
імені Івана Зязюна НАПН України, м.Київ (Україна)

ПОМИТКІНА Любов Віталіївна

доктор психол. наук, професор
Національний авіаційний університет, м.Київ (Україна)

РАЗУМОВА Анна Олександрівна

бакалавр з психології ННІНО
Національний авіаційний університет, м.Київ (Україна)

РОМАНЧУК Олена Сергіївна

бакалавр з психології ННІНО
Національний авіаційний університет, м.Київ (Україна)

РУДЕНКО Микола Петрович

кандидат військових наук, доцент
Національний авіаційний університет, м.Київ (Україна)

РУДИК Світлана Анатоліївна

аспірантка кафедри авіаційної психології
Національний Авіаційний Університет, м. Київ (Україна)

СЕЧЕЙКО Олена Віталіївна

канд. психол. наук, доцент, Національний авіаційний університет
м. Київ (Україна)

СИНИШИНА Вікторія Михайлівна

канд. психол. наук, доцент
Ужгородський національний університет, м. Ужгород (Україна)

СУПРУН Дар'я Миколаївна

доктор пед. наук, доцент
Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова
м. Київ (Україна)

ТРЕЙТЯК Марина

студентка спеціальності «Психологія»
Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ХОХЛІНА Олена Петрівна

доктор психол. наук, професор
Національний авіаційний університет, м. Київ (Україна)

ЮДИН Валентин

старший преподаватель
Киевский национальный экономический университет имени
Вадима Гетьмана, г. Киев (Украина)

ЗМІСТ

<i>CORDEIRO Raul</i> <i>José Carlos Carvalho</i>	<i>Positive mental health in workplace: a new global and preventive approach for flight staff</i>	3
<i>Kasım TATLILIOĞLU</i>	<i>A mental health problem of today: job burnout syndrome</i>	10
<i>АШУРБЕКОВ Розмат</i> <i>Хомутбекович</i>	<i>Сравнительный анализ культур менеджеров США, Германии, России, Казахстана и Узбекистана на уровнях мер и ценностей культур</i>	23
<i>PODKOPAYEVA Anna</i> <i>PODKOPAIEVA Yuliia</i>	<i>Theoretical precision confidential selection of youth professional activities in special conditions</i>	60
<i>ВАНЬКО Александр</i> <i>ВРЖЕСНЕВСКИЙ Иван</i> <i>БОБР Владимир</i>	<i>Негативные эмоции и фобии в проблемном поле физического воспитания студентов</i>	63
<i>МАРГІЄВ Георгій</i> <i>ЯКОВИЦЬКА Лада</i> <i>Савеліївна</i>	<i>Структурні компоненти професійної ідентичності викладача технічного університету</i>	67
<i>ШАМСИЕВ Заир Зияевич</i>	<i>Совершенствование учебного процесса подготовки авиадиспетчеров</i>	72
<i>ШАНДОР Сомора</i> <i>ВЛАСОВА-ЧМЕРУК</i> <i>Оксана Миколаївна</i> <i>ДОЛГОВА Олена</i> <i>Миколаївна</i>	<i>Професійно-значущі якості як складові успішності льотного навчання</i>	86
<i>GOCHER Asim</i>	<i>Causes and features of industrial disasters</i>	91
<i>HORDIENKO Kateryna</i>	<i>To the problem of study of ways</i>	96

	<i>that provide socio-psychological adaptation of personality in the conditions of higher education</i>	
KASIANOV Vladimir GONCHARENKO Andriy	<i>Estimation of rating splitting at the final stage of an election campaign based upon the subjective entropy theory</i>	101
БЕВЗ Галина Михайлівна ЗУБІАШВІЛІ Ірина Константинівна	<i>Інформаційна культура як умова соціалізації особистості в сучасному суспільстві</i>	107
ВАРЛАКОВ Сергій Вікторович	<i>Про підхід до вивчення проблеми формування комунікативних здібностей у молодших школярів з аутизмом</i>	115
ВАШЕКА Тетяна Володимирівна	<i>Алекситимія як небажана властивість майбутніх професійних психологів</i>	118
ВРЖЕСНЕВСКИЙ Иван Иванович ОРОБЕЦ Сергей ЮДИН Валентин	<i>Анализ отношения к физическим упражнениям и нагрузки девушек и женщин разных возрастных групп</i>	123
ДОЦЕНКО Людмила Василівна КАРЯКА Інна Вікторівна	<i>Підходи до аналізу психологічного захисту творчої особистості</i>	126
ДУТКЕВИЧ Тетяна Вікторівна	<i>Стильові і гендерні особливості використання гумору в подоланні стресу студентами</i>	131
ЗЛАГОДУХ Вікторія БУНЯК Анна	<i>Psychological approaches to analysis of victim behavior study</i>	138
ІЧАНСЬКА Олена Михайлівна	<i>Типологія патернів поведінки ІТ-спеціалістів у стресових</i>	143

<i>ГРЧУК Олеся Василівна</i>	<i>ситуаціях</i>	
<i>КОВАЛЬЧУК Олександр Петрович</i>	<i>Психологічні аспекти ціннісно-сислової саморегуляції офіцерів</i>	<i>149</i>
<i>КОВТУН Олена Віталіївна ГУДМАНЯН Артур Грантович</i>	<i>Основні вектори формування професійної готовності пілотів</i>	<i>153</i>
<i>КРИВОПИШИНА Олена Анатоліївна</i>	<i>Психологічні особливості розвитку копінг-поведінки майбутніх фахівців з діяльності в особливих умовах</i>	<i>157</i>
<i>КУХАРЧУК Наталія Петрівна</i>	<i>Корекція емоційних станів амбівалентного ставлення до одруження у жінок-фахівців в особливих умовах діяльності</i>	<i>164</i>
<i>ЛИЧ Оксана Миколаївна НЕВІДОМСЬКА Євгенія</i>	<i>Арт-терапія як метод роботи з посттравматичним стресовим розладом у жителів окупованих територій</i>	<i>167</i>
<i>ЛУКАШЕНКО Марина Юріївна ГАЛИЧ Ярослав Васильович</i>	<i>Застосування психотерапевтичних методів у системі реабілітації учасників миротворчих місій та локальних збройних конфліктів</i>	<i>173</i>
<i>МАЛЯР Олена Іванівна</i>	<i>Використання тренінгу у роботі соціально-працівника</i>	<i>179</i>
<i>МАШКОВ Олег Альбертович МАМЧУР Юлій ЖУКАУСКАС Сергій НІГОРОДОВА Світлана</i>	<i>Технології конструктивного спілкування пілота, оператора дистанційно пілотованого літального апарата та системи підтримки прийняття рішень в умовах впливу стрес-</i>	<i>183</i>

	<i>факторів екстремальної екологічної ситуації</i>	
<i>НАЗАРЕНКО Наталія Анатоліївна</i>	<i>Вибір життєвої позиції у діяльності фахівців в особливих умовах</i>	<i>190</i>
<i>ПАНЧУК Наталія Петрівна</i>	<i>Психологічні аспекти діагностики ціннісних орієнтацій сучасних студентів</i>	<i>195</i>
<i>ПОМИТКІН Едуард Олександрович</i>	<i>Психологічний супровід саморегуляції емоційних станів особистості в особливих умовах діяльності</i>	<i>202</i>
<i>ПОМИТКІНА Любов Віталіївна</i>	<i>Організація психологічних випробовувань під час відбору льотного складу працівників авіаційної галузі</i>	<i>206</i>
<i>РАЗУМОВА Анна Олександрівна</i>	<i>Підвищення стресостійкості у бортпроводників методами арт-терапії</i>	<i>212</i>
<i>РОМАНЧУК Олена Сергіївна</i>	<i>Особливості комунікативних навичок бортпроводника при взаємодії з пасажирами у процесі польоту літака</i>	<i>216</i>
<i>РУДЕНКО Микола Петрович</i>	<i>Аналіз формування образу польоту операторами авіаційних систем (АС) при моделюванні їх діяльності</i>	<i>219</i>
<i>РУДИК Світлана Анатоліївна</i>	<i>Психологічний симбіоз у сім'ї як особливий фактор ризику в умовах сучасного інформаційного простору</i>	<i>224</i>
<i>СЕЧЕЙКО Олена Віталіївна</i>	<i>Прогнозування власного професійного майбутнього студентами-</i>	<i>229</i>
<i>ЛОПУШАНСЬКА Каріна Михайлівна</i>	<i>авіадиспетчерами з різним рівнем профпридатності</i>	
<i>СЕЧЕЙКО Олена</i>	<i>Оцінка готовності до</i>	<i>234</i>

<i>Віталіївна</i>	<i>професійної діяльності студентів-авіадиспетчерів випускових курсів</i>	
<i>СИНІШИНА Вікторія Михайлівна</i>	<i>Прояви впливу професійного стресу на психологічну стійкість в особливих умовах діяльності</i>	<i>239</i>
<i>СУПРУН Дар'я Миколаївна</i>	<i>Актуальні питання модернізаційних процесів в контексті новітніх тенденцій професійної підготовки психологів</i>	<i>244</i>
<i>ХОХЛІНА Олена Петрівна</i>	<i>Суть методології науки у змісті професійної підготовки психолога</i>	<i>254</i>
<i>ХОХЛІНА Олена Петрівна ТРЕЙТЯК Марина</i>	<i>Соціально-психологічна адаптованість підлітків, схильних до девіантної поведінки</i>	<i>259</i>

Наукове видання

**АВІАЦІЙНА ТА ЕКСТРЕМАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ У
КОНТЕКСТІ ТЕХНОЛОГІЧНИХ ДОСЯГНЕНЬ**

Збірник наукових праць

Тексти статей подано в авторській редакції

Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 16.04. Наклад 500 прим. Зам. № 125.

Видавництво ТОВ «Альфа-ПК».

Посвідчення про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК
зв №1806 від 25.05.2004р.

01001, м. Київ, вул. Малопідвальна 21/8. тел. 270-73-54.